ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ATATÜRK'ÜN KONUŞMA VE YAZIŞMALARINDA ERMENİ SORUNU

Prof. Dr. Mehmet SARAY

5846 sayılı kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları **Atatürk Araştırma Merkezine** aittir.

Saray, Mehmet
Atatürk'ün konuşma ve yazışmalarında ermeni sorunu / Mehmet Saray. – Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.
IV, 148s.; 24 cm. – (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayını)
Dizin (s. 143-148)
Kaynakça (s. 137-141)
ISBN: 978-975-16-2262-4
1. ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL, 1881-1938
2. ERMENİLER - TÜRKİYE - TARİHİ - 20. YÜZYIL
3. ERMENİ SORUNU - TARİHÇE
4. ERMENİ SORUNU - KAYNAKLAR
I. E.a. II. Seri
956.1024

İNCELEYENLER
Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
Doç. Dr. Yusuf SARINAY

KİTAP SATIŞI:
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
Ziyabey Cad. No: 19
06520 Balgat / ANKARA
Tel: (0 312) 285 55 12 - 285 65 11
Belgegeçer: (0 312) 285 65 73
e-mail: bilgi@atam.gov.tr.
web:http://www.atam.gov.tr

ISBN: 978-975-16-2262-4
İLESAM: 10.06.Y.0150-328
BASKI SAYISI: 1500 adet

BASKI HAZIRLIK: ERDAL BASIN YAYIN DAĞITIM - Tel: (0312) 398 05 30

BASKI: DİYANET VAKFI MATBAASI - Tel: (0312) 354 91 61

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ATATÜRK'ÜN KONUŞMA VE YAZIŞMALARINDA ERMENİ SORUNU

Prof. Dr. Mehmet SARAY

Ankara - 2010

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 1

GİRİŞ 3

I. Atatürk'ün, Rum ve Ermenileri Kullanarak Türkiye'yi Parçalamak İsteyen Batılı Emperyalistlere Karşı Mücadeleyi Başlatması 9

II. Yapılan Türk Aleyhtarı Propagandaya Karşı Atatürk Batı Kamuoyunu Uyarıyor. 17

III. Atatürk Sovyetlerin Ermeni Hamiliğini Kabul Etmiyor. 23

IV. Atatürk Fransızların Militan Ermenilerle İşbirliğini Protesto Ediyor. 35

V. Lozan'dan Sonra Atatürk'ün Ermeniler ve Gayrı-Müslimler Hakkındaki Siyaseti. 43

VI. Ermeni Sorununun Yeniden Gündeme Getirilmesi ve Çözüm Yolları 49

BELGELER 51

A. Atatürk'ün Konuşmalarındaki Ermeni Sorunu 51

B. Atatürk'ün Yazışmalarında Ermeni Sorunu 72

BİBLİYOGRAFYA 137

DİZİN 143

ÖNSÖZ

Bu araştırmayı yapmaktan maksadımız şu iki noktanın açıklığa kavuşturulmasını sağlamaktır: Birincisi, bilindiği gibi batılı sömürgeci devletler 20. yüzyılın başlarında Türkiye'ye karşı çok yönlü bir saldırıya geçmişlerdi. Kamuoylarının niçin bu saldırıyı yapıyorsunuz sorularına karşılık, bu devletlerin yöneticileri gerçekdışı şu sözlerle cevap veriyordu: "Müslüman Türkler idareleri altında yaşayan Hıristiyan halklara kötü davranıyor. Biz Müslüman Türklerin bu kötü davranışını durdurmak ve onları cezalandırmak için savaşıyoruz". Bu gerçek dışı sözlere, Atatürk yaptığı sözlü ve yazılı açıklamalarla, batılı devletlerin milletimiz aleyhinde nasıl yalana dayalı bir propoganda yürüttüklerini ortaya koymuştur.

İkincisi, Ermenilerin, uzun bir süredir tarihi gerçekleri saptırarak Türk milleti ve devleti aleyhinde yürüttükleri kampanyalar, bu çirkin kampanyanın sözcülüğünü yapan yerli ve yabancı kalem sahiplerinin Atatürk'e yönelik ithamlarının ne kadar gerçekdışı olduğunu bizzat Atatürk'ün açıklamalarıyla ortaya koymaya çalıştık. Bir kısım Türkiye ve Atatürk düşmanının Milli Mücadele dönemini sorgulamak istercesine Türkiye'de ve yurtdışında yürüttükleri kampanyaya karşı da Atatürk'ün söylem ve yazışmalarıyla konuya nasıl baktığını tespit etmek istedik.

Atatürk'ün Ermenilerle ilgili konuşma ve yazışmalarında dile getirdiği gerçeklerin belgelerini kamuoyunun dikkatine ve istifadesine sunarak bu alanda yapılan çirkin kampanyaların ne kadar mesnetsiz olduğunu ortaya koymaya çalıştık.

Metnin diziminde emeği geçen asistanım Kadir Öztürk Beye teşekkür ederim. Ayrıca, kitabın basımını sağlayan Atatürk Araştırma Merkezi'nin değerli başkanı Prof. Dr. Cezmi ERASLAN ve görevlilerine sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Prof. Dr. Mehmet SARAY

GİRİŞ

I. Dünya Harbi'nde düşmanla işbirliği yapan Ermenilerin, bu işbirliğine destek veren grupların Anadolu coğrafyasından alınıp o zaman idaremiz altında bulunan Suriye, Lübnan taraflarına zorunlu göçe tabi tutulmaları dönemin pek çok devlet ricaline olduğu gibi Atatürk'e de sorulmuştur. Ermenilerin zorunlu göçe tabi tutulmalarında Atatürk'ün herhangi bir ilgisi olmadığı gayet açıktır. Buna rağmen bazı yazarların Atatürk'ü de bu konunun içine sokmaya ve gerçek dışı bilgiler vermeye çalıştıkları görülmüştür. Burada akla şöyle bir soru gelebilir : Gerçekten Atatürk Ermeni problemi ile ilgilenmiş midir ve bu konu hakkında ne düşünmüştür veya ne yapmıştır? Bu ve buna benzer soruların cevaplarını alabilmek için o dönemin belgelerine inmek zarureti vardır. Atatürk'ün Ermeniler hakkında yaptığı konuşmalardan ve yazışmalardan oluşan belgeleri değerlendiren "Atatürk'ün Konuşmalarında ve Yazışmalarında Ermeni Sorunu" adı altında bu çalışmayı hazırladık. Bu hususta gerekli açıklamalar yapmadan önce Ermeni konusu hakkında ana hatlarıyla bir bilgi vermek ve olayları hatırlamak gerektiğine inanıyoruz.

Ermeni sorunu üzerinde yapılan çalışmaların çoğunda, Türk hukuk sistemine yer verilmemiştir. Halbuki Türkler, "Amme Hukuku"nu insanlığa takdim eden milletlerin başında gelir. Bu hukuk anlayışının temelini adalet, eşitlik ve hoşgörü teşkil eder. Türk devlet adamları ülkeyi yönetirken bu hukuk "Töre" sisteminin prensiplerine uymak zorundadır. Nitekim Türk devlet yöneticileri, ülkeyi idare ederken, ülke sınırları içinde yaşayan Türk, gayrı- Türk; Müslüman, gayrı-Müslim bütün vatandaşlarına eşit muamele yapmışlardır. Bu hukuk anlayışı nedeniyle Türkler herkesin dinine ve kültürüne saygı göstermiştir. Neticede, Türklerin Asya kıtasında kurduğu devletlerin hiçbirinde, dini ve kültürel sebeplerden dolayı devlet yönetimine karşı herhangi bir isyan hareketine rastlanmamıştır[1]. İyi bir tarih bilgisine sahip olan Atatürk, Türk insanının hukuk anlayışı ve hoşgörüsü hakkında sağlam bir fikre sahipti.

---

[1] Bu hususta geniş bilgi için bkz., Mehmet Saray, **Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Laiklik**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006, s. 1-38; Aynı Müellif, **Principles Of Turkish Administration and Their Impact On The Lives Of Non-Muslim Peoples: The Armenians As A Case Study**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2005, s. 1-6; Aynı Müellif, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2005, s. 9-15.

Burada da akla şöyle bir soru gelebilir: Türkler ile Ermeniler arasındaki bu barışık ve mutlu hayat nasıl bozuldu? Acaba bu bozulmada Türk halkı ve idarecilerinin kabahati veya hataları ne idi? Bu ana soruların cevabını vermek için olayları incelediğimizde Ermenilerin rahat hayatını bozan faktörlerin Türkiye ve Türklerden değil, dış mihraklardan kaynaklandığını görürüz. Lütfedip hafızalarımızdaki bilgileri tazelersek, Fransız İhtilalinin ortaya attığı istiklal, hürriyet ve eşitlik gibi fikirlerin bütün Avrupa ülkelerinde hızla yayıldığını hatırlarız. Fakat bu fikirlerin Osmanlı Türkiye'sinde yaşayan Hıristiyan topluluklara karşı ısrarla devam ettirilen bir propaganda şekline dönüştüğünü görürüz. Aynı dönemde Avrupa'nın diğer devletleri içinde yaşayan azınlıklara yönelik böyle bir propagandanın yapılmaması son derece düşündürücüdür. Fransız İhtilalinin tesirleri ile birlikte, gittikçe kuvvetli bir hale gelen Panslavizm akımının öncülüğünü yapmakta olan Rusya'nın, Avrupa'nın da desteğini alarak, Osmanlı Türkiye'sinde yaşayan Hıristiyan halklar üzerinde yoğunlaştırdığı Türk ve İslam karşıtı faaliyetleri iyi hatırlamamız gerekmektedir. Dış mihrakların baskısı ile önce Rumlara, yani Yunanlılara istiklal kazandırılmış, bununla da hızını alamayan Rusya, Türkiye ve İran'a karşı giriştiği harpler sonunda bugünkü Ermenistan Devletinin nüvesini oluşturacak olan özerk bir Ermeni Bölgesini kurmuştur. Bu iki önemli gelişmenin paralelinde, Osmanlı Türkiye'sinde kurulan misyoner okullarının Gayri Müslimleri eğitirken onları Osmanlı Türkiye'si aleyhinde kışkırtır tavırlara girmesi, asırlar boyu Türkiye'de rahat içinde yaşayan Ermenilerin kafalarında ayrılıkçı fikirlerin yeşermesine sebep olduğunu görüyoruz. Bu olaylar karşısında Osmanlı idarecileri önce Tanzimat ve sonra Islahat Fermanları ile vatandaşları arasındaki eşitlik statüsünü yeniden ayarlamış, hatta bununla da yetinmeyerek Ermenilere Osmanlı Türkiye'sinde otonom bir statü tanıyan **"Ermeni Milleti Nizamnamesi"**ni hazırlatarak Ermenilerin Osmanlı Türkiye'sinden kopmaması için gereken gayreti göstermiştir[2].

XIX. asrın ikinci yarısındaki gelişmelere baktığımızda ise şöyle bir tablo görmekteyiz: Osmanlı Türkiye'sinde zenginleşip de ülkenin dış ticaretinde söz sahibi olan pek çok Ermeni ailesinin Avrupa ülkelerine göç ettiğini, oralarda gazete ve dergiler çıkararak, bilhassa kilise teşkilatlarının da desteğiyle, siyasi akımlara ve istiklal fikirlerine sıcak bakan ve istiklal isteyen bir neşriyata girdikleri görülmektedir. Avrupa ülkelerinde başlayan

[2] Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Baskı, Belge Yay., İstanbul 1987, s. 156-171; Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, s. 35-40.

bu ayrılıkçı fikirlerin bir müddet sonra, Osmanlı Türkiye'sinde yaşayan Ermeniler arasında da, özellikle Ermeni Kilisesinde yaygınlaştığını, bunların Osmanlı payitahtı İstanbul'da vazife gören yabancı devletlerin temsilcileriyle de sıkı ilişkilere girdikleri ve onlardan destek almaya başladıklarını tespit ediyoruz.[3] 1877-78 Osmanlı-Rus Harbinden sonra Rusya'nın ve diğer Avrupa devletlerinin hem Ermeniler ve hem de Balkan Hıristiyanları için Osmanlı Devletinden baskıyla yeni haklar ve reform vaatleri aldıkları görülmektedir. İşte bu hızlı gelişmeler esnasında Rusların desteği ile terör komiteleri oluşturan Balkan Slavlarını örnek alan Ermeniler, 1883 ve 1890 yıllarında kurdukları Hınçak ve Taşnak teşkilatlarıyla İstanbul'da ve Doğu Anadolu'da terör yaratmaya başlamışlardır. Olayların bu safhasına kadar Ermeni halkının büyük çoğunluğunun Osmanlı Devletine sadık bir şekilde yaşamak istediklerini belirten yeterli delillere sahip bulunuyoruz[4]. Fakat Hınçak ve Taşnak komitelerinin gittikçe artan baskılarına dayanamayan Ermenilerden önemli bir kesim, terör ve ayrılıkçı hareketleri desteklemeye başlamışlar, misyonerlerin, yabancı devlet misyonlarını maddi yardımlarıyla Doğu Anadolu'da çıkardıkları isyanlarla binlerce Müslüman ve Ermeni halkının ölümüne sebep olmuşlardır. Nihayet Birinci Dünya Harbinin başlaması ile birlikte Ruslar, İngilizler, Fransızlar ve misyoner teşkilatlarıyla işbirliği halinde çalışan Ermeni komitelerinin faaliyetleri daha'da hızlanmış, Rus ordularıyla birlikte Türk ordusuna hücum etmişlerdir. Bu durum karşısında harp halinde her devletin alabileceği hukuki tedbirler Osmanlı idarecileri tarafından'da alınmış ve Ermenilerin Doğu cephesi başta olmak üzere, isyan ettikleri bölgelerden başka bir yere mecburi iskanları kararlaştırılmıştır.[5] Zorunlu göç esnasında Kürt, Çerkez ve Arap çetelerin yaptığı baskınlar, yol şartları ve hastalıklar dolayısıyla binlerce Ermeni hayatını kaybetmiştir.[6] Göç esnasında ortaya çıkan bu üzücü olaylardan korkan bir kısım Ermeni Müslümanlığı kabul ederken, bir kısım varlıklı Ermeni de yabancı devlet memurlarının yardımı ile yurtdışına kaçmıştır[7]. Bu mecburi is-

---

[3] Ali Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı. Eçmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar**, İstanbul 2005, s. 112 vd.

[4] Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, s. 44.

[5] Geniş bilgi için bkz., Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü, 1915-1917**, TTK Yayını, Ankara 2005.

[6] Geniş bilgi için bkz., Hikmet Özdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölümler, 1914-1918**, TTK Yayını, Ankara 2005.

[7] Süleyman Beyoğlu, "Müslüman Ermeniler", **Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, Cilt II, ASAM Yay., Ankara 2007, s. 985-1000.

kan esnasında devlet, çıkardığı yasalar ile Ermenilerin malına ve canlarına dokunulmayacağı taahhüdünü vermiş, göç esnasında hayatlarını kaybeden binlerce Ermeni için vazifelerini layıkıyla yapamadığına inandığı 1300 kişiyi mahkemede yargılayarak cezalandırmıştır[8].

Bu arada, Bolşevik İhtilalinin patlak vermesi, Rusya'nın harpten çekilmesi, geri çekilen Rus kuvvetlerinin önemli sayıda silahı ve mühimmatı Ermenilere bırakması, Ermeni Taşnak Partisinin Rus ordusunda eğitim görmüş subay ve askerlerin yardımıyla Ermenistan'ın topraklarını genişletmek için Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan topraklarında büyük katliamlara girişmesi olayların en dramatik safhasını teşkil eder. Bu olaylar olurken, İngilizlerin desteği ile Fransızlar tehcirden dönmüş olan Ermenileri, Kıbrıs'ta kurdukları Lejyoner kampında eğittikten sonra Fransız üniformasıyla Güney Anadolu vilayetlerini işgal ettirip kana boyamışlardır. 1921 Ankara Antlaşması'ndan sonra, kendi emelleri için kullandıkları Ermenilerin önemli bir kısmını Fransa'ya götürmüşlerdir. Suriye ve Lübnan taraflarına iskan edilen Ermeniler, Amerikan Misyoner Okulları'nda okuyan ve daha önce ABD'ye göç edenlerle birlikte, bilhassa İngilizce bilenleri Amerika'ya götürülmüş ve Kaliforniya Eyaleti başta olmak üzere muhtelif Amerikan Eyaletleri'ne yerleştirilmişlerdir[9].

Türkiye ve Türk milleti, İngiliz önderliğindeki Yunan hücumunu yiğitçe göğüslemiş, müstakil Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunu sağlayan ve dostunun da, düşmanının da imzaladığı bir hukuk belgesi olan Lozan Antlaşması'yla noktalamıştır. Bu mücadeleler esnasında Türklerin Balkan ve Doğu Cephesi ile birlikte 3 milyonu aşkın insanı kaybettiğini, Ermenilerin ise 200.000 ile 300.000 kişi arasında kayıp verdiği zikredilmiştir. Ermeni kayıpları ile verilen bu rakamların biraz abartılı olduğu bugün anlaşılmış bulunmaktadır[10].

---

[8] Yusuf Sarınay, "Sevk ve İskan", **Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler**, Neşr. H. Özdemir, TBMM Yay., Ankara 2007, s. 221-223; Yargılamalarla ilgili daha geniş bilgi için bkz., Feridun Ata, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**, TTK Yayını, Ankara 2005.

[9] Nil Sarı, "Amerikalı Misyonerler ve Ermeni Sorunu", İ.Ü., **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, s. 287-288; Yusuf Halaçoğlu, "Tehcir Edilen Nüfus, Kayıplar ve Göçler", İ.Ü., **Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar**, 15-17 Mart 2006, İstanbul 2007, s. 160-163; Bilal N. Şimşir, **Ermeni Meselesi, 1774-2005**, Ankara 2005, s. 124-126.

[10] Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, s. 118-125.

Türkler Önasya'ya geldikten sonra bu hoşgörü ve hukuk sisteminden en çok faydalanan halklardan biri de Ermeniler olmuştur. Ortodoks Bizans'ın, Ortodoksluğa girmeleri için Gregoryen mezhebinde olan Ermenilere büyük baskı yapmıştı. Önasya'ya yeni ve dinamik bir kuvvet olarak gelen Türklerin gösterdiği adaletli ve hoşgörülü idare tarzı Bizans baskısından bunalan Ermeniler için bir kurtuluş yolu olmuştur. Türk idaresinin hoşgörü ve adaletinden memnun kalan Ermeniler, Selçuklular ve Osmanlılar çağında çok rahat bir hayat yaşamışlardır. Ermenilerin bu rahat hayatı, Ruslar ile bazı Avrupalı milletlerin kışkırtmalarının başladığı 19. asrın sonlarına kadar devam etmiştir.

I. ATATÜRK'ÜN RUM VE ERMENİLERİ KULLANARAK TÜRKİYE'YE HÜCUM EDEN BATILI EMPERYALİSTLERE KARŞI MÜCADELEYİ BAŞLATMASI

Atatürk'ün Ermenilerle ilgili açıklama ve yazışmalarına geçmeden önce şu tarihi gelişmeyi göz önünde bulundurmak zarureti vardır. Şöyle ki : Azerbaycan'da ve Osmanlı idaresindeki Arap topraklarında petrolün keşfedilmesi, İngiltere, Fransa ve Rusya'yı Osmanlı Devleti üzerinde plânlar yapmaya sevk etmiştir. Üç ülkenin temsilcileri 4 Mart – 12 Nisan 1915'te İstanbul'da, Trablusgarp (Libya) ve On İki Ada'yı işgal ederek genişleme emellerini açıkça gösteren İtalya'yı da aralarına alarak 26 Nisan 1915'te Londra'da toplanmışlar ve Osmanlı Türkiyesi'nin hangi bölgelerini kimlerin işgal ve kontrol edeceğini kararlaştırmışlardır. Bu ülkeler, 3 Ocak 1916'daki Sykes-Picot ile 19-21 Nisan 1917'deki Saint Jean De Maurienne Antlaşmalarından sonra Türkiye'nin taksimi antlaşmasını tamamlamışlardır[11].

Bu arada, Türkiye'ye karşı savaşlarında kendilerine yardım etmeleri karşılığında Rumlara, Ermenilere ve Kürtlere de devlet kurma vaadinde bulunan Rusya, İngiltere ve Fransa, Türkiye ve Türkler aleyhinde muazzam bir olumsuz propaganda kampanyası başlatmışlardır. Daha önce de işaret edildiği gibi, bu kampanyanın maksadı, haksız yere savaş açtıkları Türklerin, birlikte yaşadıkları Hıristiyan halklara zulmettikleri ve onları öldürdükleri yalanları ile harbi kendi kamuoylarına mazur göstermek idi.

I. Dünya Harbi'nin başlaması ile birlikte Rus, İngiliz, Fransız ve İtalyanların hem Hıristiyan azınlıklara, hem de gayri-Türk Müslümanlara yönelik yardım ve kışkırtmaları hızlandı[12]. Batılı sömürgeci ülkelerin başlattı-

---

[11] Bu hususta geniş bilgi için bkz.: Ahmed Hurşit Tolon, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2004, s. 40-82; Matthew Smit Anderson, **The Great Powers and The Near East 1774-1923**, London 1970, s. 158-164; Salahi Sonyel, **The Great War and the Tragedy of Anatolia**, THS, Ankara 2000, s. 80-81; Harry Nicholas Howard, **The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923**, London 1931, s. 8-110; Adamov, E.E., **Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı,** çev., H. Rahmi, Belge Yay., İstanbul 1972; Lawnence Evans, **Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)**, Çev. T. Alanay, Milliyet Yay., İstanbul 1972.

[12] Cezmi Eraslan, **II. Abdülhamit ve İslâm Birliği**, İstanbul 1992, s. 265-268; Anderson, **The Great Powers and The Near East**, s. 152-155; Mehmet Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını Ankara 2005, s. 33-35.

ğı bu ortak hücum on iki yıl kadar sürecektir. Trablusgarp ve Balkan harpleriyle başlatılan, I. Dünya Harbi boyunca devam ettirilen ve 1923'te sona erecek olan bu savaşlarda Anadolu topraklarının, 1096-1270 arasında yapılan Haçlı Seferleri'nden sonra, en çok kana boyandığı devir olacaktır. Kendilerinin yaptığı katliamlara ilâveten Ermenilere, Rumlara, Bulgarlara, Sırplara ve Yunanlılara yaptırdıkları katliamlarla Türk milletine tarihlerinin en büyük kayıplarını verdirmişlerdir.

Mustafa Kemal Paşa, Osmanlı Devleti üzerinde emellerini gerçekleştirmek için Batılı sömürgeci devletlerin Gayri-Muslim halkları Türkiye aleyhinde nasıl kullandıklarını çok iyi biliyordu. Bu hususta önlem alınması gerektiğini Osmanlı Hükümetine defalarca hatırlatmıştı. I. Dünya Savaşı ile birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın gayri-Muslim azınlıklar konusunda duyduğu endişelerin ne kadar haklı olduğu ortaya çıkmıştır. Nitekim O, Çanakkale'de kahramanca ülkeyi müdafaa ederken Ermenilerin Kafkas cephesinde Rusların emrinde Türk ordusuna karşı nasıl hücum ettikleri haberini almıştır. Düşmanla işbirliği yapan Ermeni gruplarının zorunlu göçe tabii tutulmasına kızan Ermeni çeteleri, Rus ordusunda vazife gören Ermenilerle birleşerek Doğu Anadolu'da tam anlamıyla bir katliam hareketine girişmiştir. II. Ordu Komutan Vekilliğine atandıktan sonra 14 Aralık 1916'da Diyarbakır'a gelen Mustafa Kemal Paşa, Doğu Anadolu'nun bir kısmını işgal eden Rus birlikleri ile onların emrinde çalışan Ermeni taburlarının durumu hakkında araştırma yapmış ve bu araştırmasının neticelerini 12 Mayıs 1917'de Kafkas Ordular Grup Komutanlığına, 16 Mayıs 1917'de de Başkumandanlık Vekaletine raporlar halinde göndermiş ve gerekli önlemlerin alınmasını istemiştir[13].

Son derece katı ve menfaatperest olan Hıristiyan Batı'nın sömürgeci devletlerinin bu ortak saldırılarını durdurmak ve Türk milletinin yaşama hakkını savunmak için Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarihin ender kaydettiği bir Millî Mücadele savaşını başlatmışlardır. Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlayan bu hareketi İtilaf Devletleri Osmanlı Hükümetine baskı yaparak önlemek istemiştir. İngiliz baskısına dayanamayan Osmanlı Hükümeti bir telgraf çekerek Mustafa Kemal Paşa'dan derhal İstanbul'a dönmesini istemiştir. İstanbul'a dönmesi halinde tutuklanacağını, böyle bir gelişmenin ise Milli Mücadele'yi sekteye uğratacağını düşünen Mustafa Kemal Paşa, çok sevdiği askerlik mesleğinden ayrılmaya ve kur-

[13] **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C 2 (1915-1919) Kaynak Yay. İstanbul 2003, s.95-98.

tuluş mücadelesini sivil olarak yürütmeye karar vermiştir. Biri İstanbul Hükümetine diğeri ise kolordu komutanlarına hitaben birer istifa mektubu yazmıştır. Kolordu komutanlarına hitaben yazdığı istifa mektubunda Mustafa Kemal Paşa şöyle diyordu :

"Mübarek vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan ve Ermeni emellerine kurban etmemek için açılan millî mücahede (savaşma) uğrunda, milletle beraber serbest surette çalışmaya resmî ve askerî sıfatım artık mâni olmaya başladı. Bu mukaddes gaye için milletle beraber nihayete kadar çalışmaya mukaddesatım adına söz vermiş olduğum için, pek âşığı bulunduğum yüce askerlik mesleğine bugün veda ve istifa ettim. Bundan sonra mukaddes millî gayemiz için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere sine-i millette mücadele eden bir fert olarak bulunmakta olduğumu, tekmil Müdafaa-ı Milliye ve Redd-i İlhak cemiyetlerine ve mülkiye merkezleri ile askerlik şubeleri vasıtasıyla vatanın en ücra köşesine kadar tebliğ ve anlatılmasına aracılığınızı ve hızlı vatanperverâne yardımlarınızı rica ederim. 3. Ordu Müfettişi, Fahri Yaveri Şehriyari, Mirliva Mustafa Kemal."[14]

Müfettişlik vazifesinden ve askerlik mesleğinden istifa etse de Mustafa Kemal Paşa ve başlattığı millî hareket İngilizleri ve Osmanlı Hükümetini son derece rahatsız etmişti. Bu rahatsızlık dolayısıyla İstanbul Hükümeti tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya iki telgraf gönderilmiştir. Birinci telgraf Harbiye Nezaretinden Harbiye Nazırı Şevket Paşa tarafından olup İngilizlerin Ermeni konusunda Osmanlı Hükümetine nasıl baskı uyguladığını göstermektedir. İstanbul'daki İngiltere Olağanüstü Komiserliği'nin ricasını Harbiye Nazırı şu şekilde Mustafa Kemal Paşa'ya bildiriyordu: " 1) Sivas'ın durumu ile orada olup bitenler ve bu şehirde veya yakınında toplanmakta olan çok sayıdaki Ermeni mültecilerinin güvenliği ile ilgili olarak son günlerde oldukça kaygı verici haberler almış bulunmaktayız. 2) Bundan dolayı bölgedeki Askeri Kumandanın görev alanı içinde bulunan Ermenilerin iyi korunması ve himayeleri için elden gelen bütün tedbirlerin alınmasını" istiyordu.[15]

İngiliz baskısıyla Harbiye Nezaretinden gelen yukarıdaki ikaz yazısına Mustafa Kemal Paşa 2 Haziran 1919 tarihinde şu cevabı vermiştir. "Sivas

---

[14] **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri** (Bugünkü Dille), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006, s.58.

[15] Atatürk, **NUTUK,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1991, s.17.

ve çevresinde eskiden beri bulunan Ermenileri ve sonradan gelen mültecileri yılgınlığa düşürecek hiçbir olay geçmemiştir. Ne Sivas'ta ne de çevresinde kaygı verici herhangi bir durum yoktur.Herkes sukunet içinde iş ve güçleriyle meşguldür. Bunu kesinlikle bilginize sunar ve sizi temin ederim. Bu bakımdan İngiliz notasındaki haberlerin nereden kaynaklandığını bendeniz'e bildirmeniz gerekir. İzmir ve Manisa'nın işgali ile ilgili acı haberler üzerine Müslüman halk tarafından yapılan ve Hristiyan azınlıklar hakkında hiçbir düşmanlık duygusu gütmeyen toplantılardan belkide bazılarının ürkmüş olması hatıra gelebilir. İtilaf Devletleri milletimizin haklarına ve bağımsızlığına saygılı kaldıkça, millet de vatanının saldırıya uğrayıp parçalanmayacağından emin oldukca, Hristiyan azınlıkların korkuya kapılmalarına hiçbir sebep yoktur. Bu konuda devlete karşı her türlü sorumluluğu yüklenir ve buna kesinlikle güven buyurulmasını istirham ederim. Ancak, milletin bağımsızlık ve varlığını yok eden ve milli varlığı tehlikeye düşüren işgal, cana kıyma ve zulüm gibi İzmir bölgesinde görülmekte olan olayların ve benzerlerinin tekrarlanmasına karşı, ne milletin heyecanını ve içindeki acıları ne de bundan doğacak milli gösterileri engelleyip durdurmak için kendimde ve hiç kimsede bir güç ve kudret göremeyeceğim gibi, bu yüzden çıkacak olayların karşısında da sorumluluk kabul edebilecek ne bir komutan ne bir sivil yönetici ve ne de bir hükümet tasavvur edebilirim"[16].

Bununla da yetinmeyen Mustafa Kemal Paşa, 10 Haziran 1919'da ve 30 Ekim 1919'da Harbiye Bakanlığı'na iki ayrı rapor göndererek, İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgal etmelerinden sonra Ermenilerin ve Rumların yıkıcı faaliyetlerini arttırdığını, Ermenilerin ayaklanmak için silah tedariki peşinde koştuklarını bildirmiştir[17].

İngilizlerin baskısından kurtulamayan İstanbul Hükümetinin Mustafa Kemal Paşanın millet namına milletin istiklali hakkında dile getirdiği yukarıdaki sözler bizatihi İstanbul Hükümetini de rahatsız etmişti. Bu rahatsızlığı gidermek için Osmanlı Hükümeti Erzurum'daki 15. Kolordu komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya bir telgraf göndererek Mustafa Kemal Paşa-

---

[16] Atatürk, **NUTUK**, s. 18.

[17] **Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2007, s. 275; **Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2003, s. 110-113.

nın tutuklanmasını ve İstanbul'a gönderilmesini istemiştir[18]. Fakat, milletin kurtulması hususunda Mustafa Kemal Paşa ile aynı fikirde olan Kâzım Karabekir Paşa, verilen emri yerine getirmediği gibi, Mustafa Kemal Paşa'ya kendisinin ve kolordusunun emrinde olduğunu bildirerek Millî Mücadele'nin sekteye uğramadan devam etmesini sağlamıştır[19]. Bir araştırmacının ifadesine göre bu iki Türk komutanının birbirine olan güveni ve işbirliği Türklerin "İkinci Ergenekon'dan Çıkışı"nı sağlamıştır[20].

Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açtıktan bir gün sonra, yani 24 Nisan 1920'de yaptığı konuşmada "Mütarekeden Meclisin Açılışına Kadar Cereyan Eden Siyasi Gelişmeler" hakkında meclis üyelerine bilgi verirken Ermeni konusu başta olmak üzere Harbiye Nazırı Cemal Paşa'nın İngilizlerle yaptığı yazışmalarında İngilizlerin şu iki isteğine itiraz ettiğini bildirmiştir:

"....İngiliz siyasi temsilcisi İngiliz Dışişleri Bakanlığı adına Hükümetimize nota verdi.Notada şöyle deniliyordu: önce , İtilaf devletlerine karşı başlatılmış olan ve Yunanlıları da içeren eylemleri durdururuz.İkinci olarak, Türkiye'de Ermenilere karşı yapılan katliamdan vazgeçiniz.İşte bu iki önerimizi yerine getirmeniz durumunda İstanbul size bırakılacaktır.Bu iki istek dikkate alınmazsa, barış şartları kötü biçimde etkilenmiş olacaktır.

Efendiler, bu öneri elbette ki çok haince ve içtenlikten uzak bir istek idi. Çünkü her iki öneri de, gerçekte yeri olmayan konular üzerinde duruluyordu. Birincisi Yunanlılarında içinde bulunduğu İtilaf Hükümetleri'ne karşı eylemde bulunmamak, saldıraya geçmemek önerisi.Zaten böyle bir şey olmadı.Gerçi Yunan Cephesinde,İzmir Cephesinde, silahlı ve mevzilenmiş bir takım kuvvetler,milli kuvvetler vardı.Fakat bu, devlet kuvveti, hükümet kuvveti, ordu kuvveti değildi. Belki Yunanlıların, ateşkes hükümlerine uymayan davranışları ve insanlığa karşı dünyada eşine rastlanmayacak biçimde zulmederek,facialar yaratmalarına karşı devletin koruyuculundan yoksun olan milletimizin kendi namusunu, onurunu korumak ve kollamak için silaha sarılmak mecburiyetinden kaynaklanıyordu. İtilaf Devletleri bu masum müslüman halkının korunmasından söz etmemişlerdi. Sadece onlara

---

[18] Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, c.1, Belge No:3; Ankara 1973, Abdurrahman Çaycı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2002,s. 98-99.

[19] Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul 1960, s. 48-49.

[20] Adnan Karaardıç, **Türk Milliyetçiliği ve Atatürk**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997, s. 108.

saldıran kuvvetin önüne set çekilmemesi gerektiğinden sözedilmişti. Diğer yörelerde bile İtilaf Devletlerine hiçbir saldırı yapılmamıştı. Bu nedenle, sözkonusu isteğin asıl iç yüzü düşünüldüğünde bunun gerçek olmadığı görülür. Bu olayın tek ve en kesin çözümü, İtilaf Devletleri tarafından Yunanlılar'a, İslam hayatına, milletin şeref ve namusuna saldırıda bulunmamalarının önerilmiş olması idi. İkinci istek ise, ülke içinde katliam yapılmaması ile ilgiliydi. Ermenilere karşı böyle bir tutum yoktu ve olay doğru değildi. Memleketimiz gerçeklerini hepimiz niliyoruz. Hangi yörede Ermenilere karşı katliam yapılmıştır veya yapılmaktadır? Birinci Dünya Harbi'nin başlangıcından söz etmek istemiyorum. Aslında, İtilaf devletlerinin de bahsettikleri doğal olarak geçmişe ait kötü olaylar değildir. Bugün ülkemizde faciaların yaşandığı savunularak, bundan vazgeçmemiz isteniyordu. Kuşkusuz İstanbul'daki Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin bu önerilere karşı cevap vermiş olacağını kabul ediyoruz....."[21]

Atatürk, aynı tarihte, yani 24 Nisan 1920 akşamında Meclis'in gizli oturumunda, Ermeni konusunda, Meclis üyelerine şu açıklamayı yapmıştır:

---

[21] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (Bugünkü Dille)**, s. 81-82. Atatürk'ün Harbiye Nazırı Cemal Paşa ile yazışmalarında itiraz ettiği iki konu ile ilgili sözleri sadeleştirilmiş olarak yukarıda verilmiştir. Aşağıda ise Atatürk'ün sözlerinin orjinali verilmektedir. Atatürk diyor ki: "... İngiliz mümessil-i siyasisi Londra'daki Hariciye Nezareti tarafından hükümetimize bir tebliğde bulundu ve dedi ki: Yunanlılar da dahil olmak üzere İtilaf kuvvetlerine karşı başlamış olan harekatı tatil ediniz; ikincisi Türkiye'de Ermenilere karşı icra edilmekte bulunan katliamdan sarfınazar ediniz! İşte bu iki şeyi yaptığınız takdirde İstanbul size terkolunacaktır. Fakat her iki harekette bulunmadığınız takdirde sulh şeraiti fevkalade fena olacaktır...

İkinci teklif ki, memleket dahilinde katliam yapılmaması. Ermenilere karşı bu, gayri varit idi. Memleketimiz ve cümlemizce malumdur. Hangi kıtasında Ermenilere karşı katliam yapılmıştır veya yapılmaktadır. Harb-i Umuminin bidayat safahatından bahsetmek istemem ve zaten İtilaf Devletlerinin de bahsettikleri bittabi maziye ait fezahat [fazahat] değildir."

Atatürk'ün yukarıdaki konuşması ile İngilizlerin İstanbul Hükümeti'ne yaptığı iki teklifi değerlendirdiğini görüyoruz. Birincisi, Yunanlılara ve İtilaf Devletlerine karşı savaşın durdurulması; ikincisi ise, Türkiye'de Ermenilere yapılan katliamların durdurulması. Bu tekliflere karşı Atatürk, Ermenilere karşı bir katliamın sözkonusu olmadığını söylemiş ve hepimiz memleketimizde nelerin olup bittiğini biliyoruz, demiştir. Ermenilere karşı "Katliam yapılmıştır veya yapılmaktadır" gibi bir söz söylememiştir. Yani açık bir şekilde geçmişte ve bugün katliamın sözkonusu olmadığını belirtmiştir. Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı'nın başlarındaki dönemlerden söz etmek istemediğini, zaten İtilaf Devletleri'nin de bahsettiklerinin geçmişe ait fezahat (kötü olaylar) ile ilgili olmadığını belirtmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere fezahat sözcüğünü Atatürk geçmişte Ermenilere katliamlar yapıldığını ve bunların kötü olaylar olduğunu kabul ederek değil, İtilaf Devletleri'nin iddialarının ne olduğunu anlatmak için kullanmaktadır. Aksi takdirde neden sözlerinin başında ülkede ne eskiden ne de şimdi katliam yapılmamıştır, desin? Ne var ki, tarihçilerin büyük çoğunluğunun gördüğü bu gerçeği, objektifliği bir kenara bırakan birkaç meslektaşımızın ve Ermeni tarihçilerinin anlamaması son derece düşündürücüdür.

"Ermenilere gelince: Ermeniler bütün dünyanın fevkalade sahip çıkmasına mazhar olmuş bir vaziyette bulunuyorlar. Siyasi emellerinin tecellisi için nasıl çalıştıkları malumdur. Fakat bugünkü vaziyetler, bizimle temaslarına dair arz edebileceğim noktalar şunlardır: Ermeniler, Erivan Ermeni Hükümeti bölgesi dahilinde İslam ahaliyi imha etmekle meşguldür. Biz, İngilizleri, Amerikalıları aleyhimizde tahrik etmemek ve her nasılsa Harbi Umumi'de yapılmış olan vakanın tekrarlanmasına ve devamına dair hiç bir zan ve şüphe vermemek için bu malum bölge dahilinde bulunan İslam ahalinin sınırımızı geçmek suretiyle alenen yardımlarına dahi koşmakta tereddüt ettik. Fakat oradaki İslam ahali her taraftan hamisiz kalınca bittabi kendi hayat ve namuslarını yine kendiliklerinden muhafaza ve müdafaada tereddüt etmediler. Bu bakımdan, başlangıçtan bugüne kadar Erivan Ermeni Hükümeti bölgesi dahilinde muharebe ve çarpışma devam edegelmektedir ve bütün çarpışmalar neticesinde bittabi dindaşlarımız fevkalade zarar görmekle beraber namus ve haysiyetlerini de muhafaza etmekten geri durmuyorlar."[22]

[22] **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Ankara 1980, C. I, s. 4.

II. YAPILAN TÜRK ALEYHTARI PROPAGANDAYA KARŞI ATATÜRK, BATI KAMUOYUNU UYARIYOR

Türklere karşı sürdürdükleri düşmanca siyaseti kendi kamuoylarına kabul ettirmek için İngiliz ve Fransız Hükümetleri ile yandaşları, devamlı olarak, Müslüman Türklerin Hristiyan halklara zulüm ettiğini ve kötü davrandığını söyleyerek Türkiye aleyhine yaptıkları haksız işgalleri haklı göstermek istiyorlardı[23]. Bununla da yetinmeyen İngiliz ve Fransızlar Osmanlı Hükümetine ve onu destekleyenlere de bunu kabul ettirmek istiyorlardı. Bu haksız iddialara çok sinirlenen Atatürk şu açıklamayı yapmıştır :

"Milletimiz aleyhinde söylenenler bütünüyle iftiradır. Milletimizin zalim olduğu iddiası baştan başa yalandır. Hiçbir millet, milletimizden daha çok yabancı unsurların inanç ve adetlerine riayet etmemiştir. Hatta denebilir ki, başka dinlere mensup olanların dinine ve milliyetine saygı duyan yegane millet bizim milletimizdir.

Fatih, İstanbul'da bulduğu dini ve milli teşkilatı olduğu gibi bıraktı. Rum Patriği, Bulgar Eksarhı ve Ermeni Kategikosu gibi Hristiyan din reisleri imtiyaz sahibi oldu. Kendilerine her türlü serbestlik verildi. İstanbul'un fethinden beri, Müslüman olmayanların mazhar bulundukları bu geniş imtiyazlar milletimizin dinen ve siyaseten dünyanın en büyük müsaadekar ve civanmert bir milleti olduğunu ispat eden en büyük delildir"[24].

Atatürk, Rum ve Ermenilere kötü davranıldığına inanan Amerikalı gazeteci Clarence K. Streit'ın kendisini ziyareti esnasında, Ermenilerin zorunlu göçe tabi tutulmasının gerekçelerini sorması üzerine yine sinirlenerek şu cevabı vermiştir:

"Düşmanca ithamda bulunanların sürdürdükleri büyük mübalağalar dışında Ermenilerin tehciri (zorunlu iskan) meselesi aslında şuna inhisar (dayanmak) etmektedir:

---

[23] Zeki Arıkan, "Atatürk ve Tarih", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 9 Eylül Üniv., Sayı 6- (1996-1997), s. 21; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul 1996, s. 102.

[24] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (Bugünkü Dille)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006, s. 34; Türklerin, Diğer Milletlerin Dinine ve Kültürüne Gösterdiği Hoşgörü ve Saygı Hakkında Geniş Bilgi İçin Bkz., Mehmet Saray, **Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü, Atatürk ve Laiklik**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006.

Rus ordusu 1915'de bize karşı büyük taaruzunu başlattığı bir sırada o zaman Çarlığın hizmetinde bulunan Taşnak Komitesi, askeri birliklerimizin gerisinde bulunan Ermeni ahalisini isyan ettirmişti. Düşmanın sayı ve malzeme üstünlüğü karşısında geri çekilmeye mecbur kaldığımız için kendimizi daima iki ateş arasında kalmış gibi görüyorduk. İkmal ve yaralı konvoylarımız acımasız bir şekilde katlediliyor, gerimizdeki köprüler ve yollar tahrip ediliyor ve Türk köylerinde terör hüküm sürdürülüyordu. Bu cinayetleri işleten saflarına eli silah tutabilen bütün Ermenileri katan çeteler, silah, cephane ve iaşe ikmallerini, bazı büyük devletlerin daha sulh zamanından itibaren kendilerine kapütilasyonların bahşettiği dokunulmazlıklardan istifade ve bu maksada matuf olarak büyük stoklar husule getirmeye muaffak oldukları Ermeni köylerinde yapıyorlardı.

İngilizlerin sulh zamanında ve harp sahasından uzak olarak İrlanda'ya reva gördüğü muameleye hemen hemen kayıtsız bir şekilde bakan dünya efkarı Ermeni ahalinin tehciri hususunda almaya mecbur kaldığımız karar için bize karşı haklı bir ithamda bulunamaz.

Bize karşı yapılmış olan iftiraların aksine, tehcir edilmiş olanlar hayattadır ve bunlardan ekserisi şayet İtilaf Devletleri bizi tekrar harp etmeye zorlamasa idi evlerine dönmüş olurlardı.

Gerek umumi harp sırasında gerek mutarekeden sonra Ermeniler ve Rumlar tarafından Müslüman ahaliye yapılan mezalim üzerinde durmak uzun bir hikaye olur.

Brest Litovsk Muahedesi'nin akdini müteakip Rusların Şark Vilayetlerimizi tahliyeye başladıkları sırada Ermeni çetelerinin yapmış oldukları katliam ve tahribat kafi derecede herkesin malumudur.

Yunanlılara gelince: İzmir'in işgali sırasında öyle cinayetler işlemişlerdir ki, Yunanistan'ın müttefiki İtilaf Devletleri tarafından tescil edilmiş bulunan "İtilaf Devletleri Tahkikat Komisyonu" üyeleri bile 1919 sonbaharında bu vilayeti baştan başa katettikten sonra hazırladıkları raporda, Yunan makamları aleyhinde son derece ağır tenkitlerde bulunmuşlardır. Yunanlıların işgal ettiği diğer bölgelerde her yaş ve cinsiyetten onbinlerce Türk katledilmiştir"[25].

---

[25] Atatürk'ün Amerikalı Gazeteciye Yaptığı Bu Açıklamanın Tam Metni İçin Bkz., **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, Cilt I (1919-1923), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s. 259-276.

Yukarıda metinleri verilen Atatürk'ün, Rum ve Ermeni emellerine engel olmak için başlattığı mücadelenin ilk hazırlık toplantısı Erzurum'da yapılacaktır. 23 Temmuz 1919'da başlayan Erzurum Kongresi 7 Ağustos 1919'da tamamlanmış ve aldığı on maddelik kararın üçüncü maddesinde şu ifadeye yer verilmiştir :

"Her türlü işgal ve müdahele, Rumluk, Ermenilik teşkili gayesine yönelik telakki edileceğinden, hep birlikte müdafaa ve mukavemet esası kabul edilmiştir. Siyasi hakimiyeti ve içtimai dengeyi sarsacak surette Hristiyan unsurlara yeni bir takım imtiyazlar verilmesi kabul edilmeyecektir"[26].

Erzurum Kongresinde vatanın ve milletin birliğini ve istiklalini korumak için alınan karalar ile Ermeniler ve Rumlara taviz verilmeyeceği hususundaki açıklamalar ülke çapında ve İstanbul'da büyük yankı uyandırmış ve bazı çevrelerin yeni formüller üretmesine neden olmuştur. İstanbul'da Milli Mücadele aleyhtarı bazı gruplar birleşerek Ermeniler lehine Doğu Anadolu'da bazı düzenlemeler yapılmasına yardımcı olmak üzere Amerikan heyetine bir rapor sunmuştur. 12. Kolordu Komutanlığı tarafından 15. Kolordu Komutanlığına gönderilen ve Mustafa Kemal Paşa'ya takdim edilmesi istenen bu raporda özetle şu konulara yer veriliyordu:

"1) Ermenistan için Türkiye'nin Doğu sınırları üzerinde Ermenilerin işine yarayacak bir toprak parçası vermeye Doğu illerindeki Türklerin ve orada iş başında bulunan büyüklerin, bu bölgenin gelecekteki refahını ve serbestce gelişmesini düşünerek razı olabilecekleri görüşünde olduklarını, yalnız bu görüşlerini, oradaki Kürtlerle iş birliği yapmış olmaları ve Kürtlerinde Ermenilere toprak verme düşüncelerine kesinlikle karşı bulunmaları dolayısıyla açığa vurmak istemediklerini ve hatta açığa vursalar bile, oradaki Türk çoğunluğunun, aşağıdaki şartların yerine getirileceği konusunda kendilerine güvence verilmedikçe bu düşüncede Kürtlerden ayrılmayacaklarını zannettiklerini tesbit etmiştir.Şöyleki: birincisi Türk ve Kürt çoğunluğunun ve aralarındaki diğer azınlıkların yaşadıkları toprakların bütünlüğü: ikincisi, Türk bağımsızlığının tam olarak tanınması ve fiilen garanti edilmesi; üçüncüsü, Türkiyenin çağdaş medeniyete ulaşabilmesi için serbestçe gelişmesine engel olan kayıtların kaldırılmasıyla Wilson prensiplerinde vaadedildiği üzere, bağımsızlıklarından ve haklarından en güvenli bir şekilde yararlanmasına

---

[26] Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Ankara 1966, Cilt I, s. 116; Cevat Dursunoğlu, **Milli Mücadelede Erzurum**, Ankara 1946, s. 100 vd.

imkan verilmesi: dödüncüsü, bu hususlarda ve Türklerin gelişmelerinin çabuklaştırılmasında Amerikanın bize yardımcı olacağını, Cemiyet-i Akvama karşı üstlenmesi.

2) Boşaltılacak topraklardan çıkarılacak olan Türk ve Kürtlerin gönderildikleri yeni topraklarda derhal yerleştirilmeleri ve bu topraklardan hemen yararlanmalarını sağlamak için Amerikanın yardım etmesi.

3) O çevrede ve özelliklede Erzincan ve Sivas arasında yoğun olarak bulunan Ermeniler'in yine Ermenistan sınırları içine gönderilmelerinin sağlanması.

4) Ermenistan adına ve hesabına gerçekleşmesini muhtemel gördüğümüz toprak verme durumu, bağımsız bir Ermenistan adına değil, ancak büyük ve medeni bir devletin mandası altında gelişecek çağdaş bir devlet adına olacaktır.Çünkü, bugünkü Ermenistana toprak bırakmak Türkiye'nin başına ikinci bir Makedonya derdi açmak demek olduğu gibi, Kafkasya için de bir gaile çıkarmak demektir.

5) Bütün bunlar tartışılabilir bir "teklif " niteliğindedir. Ancak, bunların kesin bir şekil alabilmesi, memleketteki heyetlerle temas kurmaya bağlı ise, oraya Amerikan heyetinden birinin gönderilmesi şarttır"[27].

Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı gibi Rumlara ve Ermenilere açıkca hak isteyen ve ülkenin ancak Amerikan mandasın da kurtarılabileceğini öneren bu rapor'a Mustafa Kemal Paşa aşağıdaki cevabı vermiştir;

" İstanbul'da çeşitli partilerin Amerikan komisyonuna verilmek üzere aldıkları kararlar, burada Hey'et-i Temsiliye'mizce son derece üzüntü ve esefle karşılandı. Çünkü, birinci maddede Ermenistan'a Doğu illerimizden toprak verilmesi söz konusu olmaktadır. Oysa, ezici çoğunluğu Türk ve Kürt olan bu illerden bir karış toprağın bile Ermeniler hesabına yazılmasının, bugün için uygulamada mümkün olamayacağı şöyle dursun, unsurlar arasındaki nefret ve öç alma duygusunun dehşet ve şiddeti, Osmanlı Ermenilerinin dönmeleri halinde bile iller içinde yoğun olarak yerleştirilmelerini tehlikeli göstermektedir. Bu bakımdan, suçlu olmayan Osmanlı Ermenilerine gösterilecek en büyük kolaylık, adaletli ve eşit şartlar altında vatanlarına dönmelerini kabulden başka bir şey olamayacaktır. Üçüncü maddede, Erzurum ve Sivas arasında yoğun bir ermeni topluluğu bulunduğu hayali, bilgisizlik ve vukufsuzluktan başka bir şey değildir: Harpten önce bi-

[27] Atatürk, **NUTUK,** s. 68-69.

le, buralarda oturanların büyük çokluğu Türk, birazı Zaza denilen Kürtlerden ve pek azı da Ermenilerden ibaretti. Bugün artık varlığından söz edilecek sayıda Ermeni yoktur. O halde bu gibi dernekler yetkilerini bilmeli ve bir iş yapmak isterlerse, hiç olmazsa Harbiye ve Hariciye Nezaretleri'nin barış hazırlıkları dolayısıyla yaptıkları resmi istatistik ve grafiklere olsun başvurmak zahmetinden kaçınmamalıdırlar. Bu telgrafın aynen İstanbul'a gönderilmesin rica ederiz"[28].

4 Eylül 1919'da Sivas'ta yapılan II. Kongre'de alınan kararlarla Türk Milletinin Milli Mücadeleyi azimle yürütüp istiklalini korumada kararlı olduğu belirtilmiş, Amerikan Mandası fikrine şiddetle karşı çıkılmış, Ermeni ve Rum emellerinin de asla kabul edilemeyeceği şöyle dile getirilmiştir:

"Osmanlı ülkesinin herhangi bir bölümüne yönelecek müdahele ve işgale, özellikle yurdumuzda bağımsız birer Rumluk ve Ermenilik kurulması amacını güden harekata karşı Aydın, Manisa ve Balıkesir cephelerindeki milli savaşlarda olduğu gibi, hep birlikte savunma ve direnme ilkesi meşru kabul edilmiştir. Öteden beri aynı vatan içinde birlikte yaşadığımız bütün Gayri-Müslim azınlıkların her türlü hak ve eşitlilikleri korunmuş olduğundan bunlara siyasi egemenlik ve toplum dengemizi bozacak ayrıcalıklar kabul edilmeyecektir"[29].

Sivas Kongresi'ni tâkip eden günlerde şu iki önemli gelişmeye şahit oluyoruz: Bunlardan birincisi General Harbord başkanlığında bir Amerikan heyetinin Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmesi; ikincisi ise, İstanbul'daki Osmanlı Hükümeti'nin başı Sadrazam Ali Rıza Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile temasa geçmesidir.

Ermenilere en çok destek veren Çarlık Rusyası'nın harpten çekilmesi ve yeni rejimin konunun üzerine fazla gitmemesi sebebiyle İngiltere, Fransa ve Amerika Ermeni hamiliğine soyunmuşlardı. General Harbord, Türkiye'nin Doğu vilâyetlerinde bir Ermenistan'ın kuruluşu ve Anadolu'nun diğer kısımlarındaki Türk topraklarında Amerikan mandasına nasıl alınabileceğini araştırmak için gelmiştir[30]. General Harbord ile yaptığı konuşmayı özetle Atatürk Nutuk'da şöyle anlatır: "General Harbord başkanlığındaki heyet Sivas'a geldi. 22 Eylül 1919 günü General Harbord ile uzun uzadı-

---

[28] Atatürk, **NUTUK**, s.69-70.

[29] Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi : İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direniş**e, I. Kitap, Bilgi Yay., Ankara 1991, s. 318-319.

[30] Geniş bilgi için bkz., Seçil Karal Akgün, **General Harbord'un Anadolu Gezisine Ermeni Meselesine Dair Raporu,** İstanbul 1981.

ya görüştük. General'e, Milli Mücadelenin maksat ve gayesi, Milli teşkilat ve birliğin ortaya çıkış sebebi, Müslüman olmayan azınlıklara karşı gösterilen duygular, yabancıların memleketimizdeki yıkıcı propaganda ve eylemleri üzerinde ayrıntılı ve belgelere dayanan açıklamalarda bulundum. Generalin bazı garip soruları ile de karşılaştım. Söz gelişi : (Millet, tasarlanıp yapılabilecek her türlü teşebbüs ve fedakarlığa başvurduktan sonra da başarı sağlanamazsa ne yapacaksınız?) gibi. Yanlış hatırlamıyorsam, verdiğim cevapta demiştim ki : "Bir millet mevcudiyet ve istiklâlini temin için düşünebilecek teşebbüsleri ve fedakârlığı yaparsa muvaffak olur. Ya muvaffak olamazsa demek, o milletin ölmüş olduğuna hükmetmek demektir. Bu sebeple millet hayatta oldukça ve fedakârlık teşebbüslerine devam etikçe başarısızlık söz konusu olamaz"[31].

Atatürk'ün verdiği bilgilerle Doğu Anadolu'da bir Ermeni devletinin kurulamayacağını ve Türklerin de Amerikan mandasını istemediğini anlayan General Harbord Türkiye'den ayrılmıştır. Fakat Amerika'da bulunan Ermenilerle Ermeni sempatizanı Amerikalılar, kurdukları "Ermenistan'ın Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi" adlı teşkilat ile Amerikan Hükümetine tesir etmeye başladılar. Bunun üzerine Amerikan yetkilileri, Yüzbaşı Emory Niles ile Arthur Sutherland'ı, hiç kimse ile temas etmeden, Ermeni meselesini yerinde incelemek üzerine Doğu Anadolu'ya göndermiştir. Bu iki Amerikalı subay Türk-Ermeni çatışmalarının cereyan ettiği bölgeleri gezdikten sonra, olayların Amerikan kamuoyuna yanlış yansıdığını, Türkiye'yi parçalamak isteyen güçlerin Ermenileri isyan ettirerek pek çok Müslüman halkın ölümüne sebep olduklarını bir rapor halinde hükümetlerine bildirmiştir. Bu iki Amerikalı görevli raporlarının sonunda şu kanaati belirtmişlerdir: "Kanımızca, Türklerin Ermenilere karşı işlenmiş hangi suçlardan dolayı sorumluluğu varsa, Ermenilerin de Türklere karşı işlenmiş tıpkı aynı türde suçlardan dolayı sorumlu bulundukları tartışma götüremez"[32]. Bu arada Amiral Bristol'ün yaptığı araştırmalarda aynı sonuca varması üzerine Amerikan Kongresi Ermenileri desteklemekten vazgeçmiştir.[33]

---

[31] Atatürk, **NUTUK,** s. 173.

[32] Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, İnkılap Yay., Çev. B. Umar, İstanbul 1995, s. 268

[33] Amiral Bristol gerçekleri sergilemek amacıyla Amerika'ya çektiği telgraflardan birinde şöyle diyordu: "... Bunda Türkiye işleri ve Ermeni kıyımı hakkında Avrupa basınında görülen son hikayeler, yanıltma amacına yönelmiştir ve İtilaf Devletleri'nin bencil planlarının desteklenmesini sağlamak için yapılan propagandalardır." L. Evans, **Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)**, s. 263.

III. ATATÜRK SOVYETLERİN ERMENİ HAMİLİĞİNİ KABUL ETMİYOR

Rusya'da Bolşevik İhtilalini yapanlar, Rusya'nın harpten çekildiğini bildirerek, Rusya'nın savaştığı ülkelerle Brest-Litovsk Mütarekesini imzalamışlardı. Türkiye ile Bolşevik Rusya arasında 20 Aralık 1917'de imzalanan ve 3 Mart 1918'de tasdik edilen Brest-Litovsk Antlaşması ile Moskova'daki Bolşevik yönetimi, Çarlık Hükümetleri gibi Ermenileri Türkiye aleyhinde kullanmayacaklarını taahhüt ediyorlardı. Brest-Litosvk Antlaşmasının birinci maddesinin beşinci bendinde şöyle deniyordu: "Rusya Cumhuriyeti gerek Rusya'da gerek işgal edilen Türk eyaletlerinde, Türk ve Rus tebaası Ermeni çetelerinin terhisini taahhüt eder ve bu gibi çeteleri tamamiyle ortadan kaldırır". Ayrıca antlaşmanın giriş kısmının ikinci bendinde de şu ifade yer alıyordu: "Türkiye'den alınmış olan Doğu Anadolu eyaletlerinin boşaltılması ve buralarda asayişin sağlanması yolunda Rusya, yapmaya muktedir olduğu herşeyi en kısa zamanda ifa edecektir. Ardahan, Kars ve Batum mıntıkaları da hemen Rus askerlerinden tahliye edilecektir. Bu mıntıkaların yeni teşkil edilecek idari-hukuki meselelere Rusya karışmayacak ve bu mıntıkalar ahalisinin, komşu devletler ve bilhassa Türkiye ile mutabık kalınmak suretiyle, yeni idari şeklini kurmasına muvafakat edilecektir".[34]

Ne var ki, Rusya'daki yeni rejimin kurucuları Türkiye ile imzaladıkları bu ilk antlaşmada üzerlerine düşen hukuki sorumluluğu yerine getirmedikleri gibi, vazifesini yapmaya çalışan Türk tarafına da güçlükler çıkartmaya başlamıştır. Bolşevik Rusya'sı, Kars, Ardahan ve Batum vilâyetlerinin Müslüman ahalisinin Türkiye'ye iltihak için aldığı kararlardan, Türkiye'nin antlaşmalar çerçevesinde Azeri Türklerine yardım etmesinden son derece huzursuz olmuş ve Türkiye'ye karşı dostane olmayan tavırlar içine girerek açıkça Ermeni hamiliği yapmaya başlamıştır. Daha Brest-Litovsk Antlaşması tasdik edilmemişken 13 Ocak 1918 günü Pravda Gazetesinde Lenin ve Stalin imzalı "13 Numaralı Kararname" diye anılan bir bildiriyi neşretmişlerdir. Bu bildirinin ana hatları şöyle idi: "İşçi ve köylü Hüküme-

---

[34] Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya : XVIII.yy Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Ankara 1986, s. 349.

ti, Rusya'da ve Türkiye'de Ermenilerin, isterlerse bağımsızlığa dek kendi mukadderatlarını seçmeleri hakkını desteklerler. Komiserler Meclisi bu hakkın gerçekleştirilmesinin ancak özgür bir referandum için önceden güvence sağlanmasıyla olabileceği kanısındadır: 1. Türk-Ermenistanı sınırlarından askerî birliklerin çabucak çekilmesi ve derhal bir Ermeni milisi kurulup, orada can ve mal güvenliğinin sağlanması, 2. Savaşın başından beri Türk Hükümetince sürülmüş olan Ermenilerin yerlerine dönmeleri, 3. Demokratik ilkelere göre seçilmiş temsilcilerden kurulu geçici bir Ermeni Hükümetinin oluşturulması. Bunun koşulu Türkiye barış görüşmeleri sırasında ileri sürülecektir...[35]

Bu beyanname de göstermektedir ki, Moskova'daki Bolşevik yönetimi, Brest-Litovsk Antlaşmasında Ermenileri Türkiye aleyhinde kullanmama konusunda Türk tarafına verdiği yazılı sözlerde samimi değildir. Nitekim, 30 Mayıs 1918'de istiklalini ilan eden Azerbaycan'ın 4 Haziran 1918'de Türkiye ile imzaladığı "Dostluk ve Yardımlaşma Antlaşması" çerçevesinde yardım talebinde bulunması ve Türkiye'nin bu yardım isteğini yerine getirmesi Bolşevikleri son derece sinirlendirmiş ve 20 Eylül 1918'de bir açıklama yaparak, Türkiye açısından Brest-Litovsk Antlaşmasını yok saydıklarını ilan etmiştir[36].

Bu arada Bolşevik yönetimi, Rusya İmparatorluğu dahilinde kendilerine karşı gösterilen direnci kırmak için muhtelif cephelerde ve bu arada Kafkaslarda çarpışan askeri birlikleri Moskova'ya çağırmak mecburiyetinde kalmıştı. Kafkas bölgesini boşaltırken Rus birlikleri silahlarının önemli bir kısmını Ermenilere bırakmıştı. Tam bu sırada Türkiye'nin de harpten yenik çıkarak Mondros Mütarekesini imzalaması, Ermenileri Kafkaslarda tek başına bırakmıştı. Rus ordusunda öncü birlikler olarak vazife gören Ermeniler ile bölgede yaşayan ve Türkiye'den giden militanların ilhakı ile oluşan Ermeni kuvvetleri, Ruslardan aldıkları silahlarla bölgede kanlı bir katliama girişmişlerdir. Yüzbinlerce Azerbaycan ve Doğu Anadolu Türkü'nün öldürüldüğü bu Ermeni katliamı, bölgede bulunan Rus ve İngiliz subaylarını dahi isyan ettirmiştir[37]. Bu arada, Çar Hükümetinin müttefiki

---

[35] Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, cilt 3, Kısım: 4, 4. baskı, Ankara 1991, s. 121; K. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, Ankara 1991, s. 2.

[36] Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, TTK., Ankara 1991, s. 4.

[37] Mehmet Saray, **Ermenisten ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2005, s. 14-16.

İngilizlerin, Bolşevikler aleyhine isyan eden General Denikin ve General Vrangel komutasındaki birliklere silah ve mühimmat yardımı yapması, Bolşevikleri Türkiye'ye karşı politikalarını değiştirmek mecburiyetinde bırakmıştır. Diğer taraftan İngilizlerin İstanbul'u işgal etmeleri ve Yunanlıları Anadolu içlerine doğru ilerlemeye teşvik etmeleri Mustafa Kemal Paşa'yı da Bolşeviklere karşı daha ılımlı bir siyaset takibine sevk etmiştir. Moskova'daki Bolşevik yönetimi ile Milli Mücadeleyi yürüten Mustafa Kemal Paşa Hükümetini İngiliz emperyalizmine karşı ortak mücadele için dostça ilişkilere yöneltmiştir.

Yukarıda zikredilen sebeplerin yanı sıra Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'yu istilaya kalkan işgalcilere karşı yürütmekte olduğu mücadele için hem silah, hem de politik destek sağlamak ümidiyle, daha evvel yaptığı sondajların müspet neticelerine de güvenerek, 26 Nisan 1920'de Sovyet liderlerine bir mektup göndererek dostane ilişkiler kurulmasını istemiştir.[38] Sovyetler, Mustafa Kemal Paşa'nın bu mektubunu 3 Haziran 1920'de cevaplandırarak iki ülke arasında dostane münasebetlerin geliştirilmesine kendilerinin de hazır olduklarını bildirmişlerdir. Bunun üzerine Türkiye, Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyeti Moskova'ya göndererek, arzu edilen dostluğun prensiplerini çizilmesini istemiştir.

Türk heyeti ile Sovyet idarecileri arasında görüşmeler dostça bir havada başlamıştır. Bu başlangıcın yarattığı ümitli havadan memnun olan Türk heyeti, askeri yardım ile politik alanda destek sağlayacak bir dostluk antlaşması imzalanmasından ibaret olan Türk isteklerini dile getirdiler. Rusların bu istekleri yerine getireceklerini bildirmesi üzerine, dostluk muahedesinin metni hazırlanarak 24 Ağustos 1920'de iki heyet tarafından parafe edilmiştir. Ankara ve Moskova Hükümetlerinin tasdikinden geçtikten sonra yürürlüğe girecek olan Dostluk Muahedesinin en önemli hükümleri şunlar idi: Bolşevik rejimi, Misâk-ı Millî hudutları içinde müstakil bir Türkiye'yi resmen tanımayı; Türkiye'de, Rusya'daki yeni Bolşevik Hükümetini tanımayı kabul ediyorlardı. Taraflar, iyi komşuluk münasebetleri kurmayı, ticaretlerini geliştirmeyi, bir diğerinin topraklarında yaşayan kendi uyruklarının hak ve hukukunun korunmasını ve Boğazların milletlerarası bir konferansta belirlenecek yeni statüsünü kabul etmeyi taahhüt ediyorlardı[39]. Sovyetlerin isteği üzerine, mali ve askeri yardım meselesi muahede metninde yer almayacaktı.

---

[38] K. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 8-10.

[39] Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları,** İstanbul 1955, s. 78-81.

Fakat günler geçmesine rağmen, iki taraf heyetlerinin vardığı bu antlaşmayı Bolşevik önderleri tasdik etmemek için ne mümkün ise yapmaya başlamışlardır. Bunun üzerine, Türk heyeti başkanı Bekir Sami Bey, Rus Hariciye Vekili Çiçerin'i ziyaret ederek bunun sebebini sormuştur. Çiçerin, Misak-ı Millî hudutlarını tam olarak kabul etmenin güç olacağını, Hükümetinin Ermenistan'a Van ve Bitlis vilâyetlerinden mutlaka yer verilmesi gerektiğine inandığını, Türklere yapacakları yardımın bu esasa dayandığını söylemiştir. Bekir Sami Bey ile Çiçerin arasındaki bu görüşmeyi, Moskovada'ki tıkanıklığı gidermek için Atatürk'ün Sefir-i Kebir (Büyükelçi) olarak vazifelendirdiği Ali Fuat Paşa, hatıralarında olayı şöyle naklediyor: "Şimdi, gerek Bekir Sami Bey'in TBMM Riyasetine gönderdiği 30 Ağustos 1920 tarihli rapordan ve gerekse bilahere muhtelif vesilelerle edindiğimiz malumattan faydalanarak 28 Ağustos'ta Sovyet Hariyeciye Komiserliği binasında yapılan mühim mülakatdan ve Çiçerin'in müdahalelerinden bahsetmek istiyorum.

Muahede maddeleri her iki taraf murahasları tarafından parafe edildikten üç gün sonra Çiçerin, Türk Heyeti Reisi Bekir Sami Bey'i davet etmişti. Hariciye Komiserliği binasında gece yarısından sonra üçbuçuk saat süren bir mülakat yapılmıştı. Bu mülakat'ta söz dönmüş dolaşmış, Ermenistan yolu meselesine gelmişti. Çiçerin, evvel emirde siyasi teşebbüslerde bulunacağını, teşebbüslerden bir netice çıkmadığı takdirde, kuvvet kullanılacağını işaret etmiştir. Ancak yolun açılması sırf münakalatın teminine matuf olacağından başka bir manada telakki edilmemelidir.

Çiçerin Sarıkamış ile Şahtahtı'nın Türkler tarafından kat'i suretle işgalini kabul ediyordu. Bu işgal esnasında Ermenilerin katline meydan verilmemesinin teminini istiyordu. Bekir Sami Bey bu talep karşısında şu cevabı vermişti: "Silahsız Ermenilerin öldürülmesi hatırdan bile geçmez, şu kadar ki, Kars'da Nahcivan'da ve Şahtahtı'da müslüman halka karşı devam edegelen katliaama bir an evvel nihayet vermek lazımdır".

Dostluk muahedesi projesinin birinci maddesi TBMM'nin kabulüne mahsar olmayacak hiçbir sulh muahedesinin ve hiçbir taahüdü Rusya'nın kabul ve tasdik eylememesine ve Büyük Millet Meclisi'nin temsil ettiği Türkiye'nin İstanbul Meclisi Mebusanı tarafından tanzim ve dünyaya ilan olunan Misak-ı Milli'nin ihtiva eylediği hudut dahilinde'ki memleket olduğuna dairdi.

Sovyet Hariyiciye Komiseri, bunun pek ziyade itiraza düçar olduğunu, bu maddenin hudut kelimesi suretiyle tashih edilmesi teklifinde bulundu. Bekir Sami Bey, Misak-ı Milli'nin tadil ve tagyirinin Moskova'daki Türk Murahas Heyetini selahiyet ve mezuniyeti haricinde olduğunu, esasen başka türlü bir hududun kabulünün katiyen mümkün olamayacağını etraflıca izah etmişti. Çiçerin baklayı ağzından çıkarmış, böyle bir hududun Rusya tarafından tasdiki prensiplerine mubahir olacağını ve prensipleri mucibince her milletin mukeratını tayinde hür olması icap edeceğini ve Ermenistana mutlaka Van ve Bitlis vilayetlerinden yer verilmesi lüzumunu ileri sürmüştü.

Çiçerin'in Ermenistan'a Van ve Bitlis vilayetlerimizden bir yer verilmesine dair talebi karşısında Bekir Sami icap eden cevabı vermiş, Türkiye'de Ermenistan vilayeti bulunmadığını bir kere daha hatırlattıktan sonra:" Ermeniler memleketimizin her yerinde müslümanlarla karışık bir halde yaşamışlardır. Ermeniler hiçbir yerde üçte bir derecesinde bile ekseriyeti haiz olmamışlardır. Binaenaleyh bu vilayetlerin bir veya ikisini Ermenistan'a terk ve ilhak, ekseriyeti kahireyi teşkil eden müslümanların hukukunu iptal ve ekalliyete ekseriyetin fedası gibi gayrı mantıki bir keyfiyetdir. Bu keyfiyet sizin prensiplerinize de aykırı olacaktır".

Çiçerin, Ermenistan'a Van ve Bitlis'den mutkala bir kıtanın terkinin zarurui olduğunu, Türklere yapacakları yardımın bu esasa dayandığını, Halil ve Cemal Paşalarla müzakerelerinde aynı esasın onlar tarafındanda kabul edildiğini, Ermenistana bırakılacak yerlerde bir muhaceret yapılacağını tekrarlamıştır.

Bu ısrar üzerine Bekir Sami Bey: "Vaadedilen yardımın buna müstenit olduğunu bilmiyorduk. Yunanlılarla Ermenilere toprak vermemek için birbuçuk seneden beri İtilaf Hükümetleri ile harp eden milletimiz, kendisine dost bildiği bir hükümetin de aynı siyaseti güttüğünü görünce bu dostluğun kendisine ne fayda temin edeceğini düşünmekte haklıdır. Binaenaleyh memleketimizi taksim gayesinden ibaret her iki siyaset arasında maalesef fark kalmamış olacaktır" demiş ve sonra ilave etmişti: "Şunu da tebarüz ettirmek isterim ki, Halil ve Cemal Paşalar'ın Türk milleti namına söz söylemeye hakları ve selahiyetleri yoktur".

Çiçerin, İtilaf Hükümetleri'nin Sivas ve Trabzon'a kadar büyük bir Ermenistan vücuda getirmek istediklerini, kendilerinin ise, nüfusları ile mü-

tenasip küçük bir yerin Ermenistana ilhakını talep ettiklerini ileri sürmiş, bu suretle güya bize daha iyi davrandıklarını hatırlatmak istemişti.

Bekir Sami Bey'in yukardaki açıklamalarına rağmen, Çiçerin aynı şeyleri tekrar ileri sürmüş, muahedenin tasdiki ve vaadedilen yardımın hakkıyla yapılabilmesinin bu şarta bağlı olduğunu, kat-i suretle ifade eylemiştir. Bu suretle gece yarısından sonra üçbuçuk saat süren mülakat neticesiz olarak nihayet bulmuştur"[40].

Bekir Sami Bey bu konuşulanları tafsilatlı bir rapor halinde Ankara'ya bildirmek ve yeni talimat almak için heyette bulunan Yusuf Kemal Bey'i derhal yola çıkarmış ve kendisi de konuyu telgraf ile özet olarak Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir. Bekir Sami Bey şahsi kanaatini de şöyle ifade etmiştir: "Burada (Moskova'da) işbaşında bulunanlar Ermeni milletinin Batı Memleketleri ve Amerika aleminde masum ve mazlum görünmelerinden dolayı kendi taraflarından terk edilmiş bir halde bırakılmalarının ve Ermeni davasını açıktan açığa lehimize halletmelerinin Batı memleketleri proleteryası nezdinde kötü bir tesir yapacağından korkuyorlar. Diğer taraftan Ermenileri komünizm camiasına dahil ederek Ermenistanın Sovyet Federasyonu'nun bir cüz'ü yapacaklarından emin olduklarından, Komünist Fırkası'na mensup olup Erivan Hükümeti dahilinde çalışan Ermeni komünistleri Türkiye'den az çok bir yer kazandırmak suretiyle memnun etmeyi ve bu sayede bir an evvel Taşnak Hükümeti'ni devirmede muaffak olmayı düşünüyorlar. Bunlara, Hariciye Komiserliği'nde ve müessir olan Karahan'ın ve merkezi umumi katibi Atanasof'un Ermeni olmaları ve bunların etrafında bir Ermeni partisinin pek faal bir suretde çalışması Kafkasya'da ve Türkistan'da idarenin umumiyetle Ermenilerin elinde bulunması gibi sebeblerin tesirleri de inzimam etmektedir"[41].

Bunun üzerine Türkiye TBMM Hükümeti konuyu yeniden müzakere ederek Sovyetlere karşı kat'i bir tavır almış ve alınan kararları da bir talimat halinde 16 Ekim 1920'de bir telgraf ile Bekir Sami Bey'e bildirmiştir: "Van ve Bitlis vilayetlerinin yabancı ve tarafsız gözlemciler tarafından düzenlenmiş ve her yerde saygın sayılmakta olan istatistiklere göre, gerek

---

[40] Bekir Sami Bey'in Moskova'daki temasları hakkında geniş bilgi için bkz., Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde,** İstanbul 1967, s. 159-182 ve Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları,** İstanbul 1955, s. 84-86.

[41] Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 86.

geçmişte ve gerek günümüzde bir Ermeni çoğunluğu içermediği doğrulanmış ve özellikle o bölgede Müslüman halkın pek ezici bir çoğunluğa sahip bulunduğu bilinen bir gerçek iken, böyle bir Ermeni azınlığına anavatandan verilecek bir toprak parçasının bırakılması isteği Sovyet Sosyalist Şuralar Cumhuriyeti'nden çıksa da, emperyalist bir düşüncenin ürünü olma lekesinden hiç bir biçimde kurtulamaz ve hiç bir başka anlam verilerek kabul olunamaz". Bu telgrafın son kısmında şöyle deniyordu : "Vekiller heyeti meseleyi etraflıca tetkik ettikten sonra şu iki hususun karşı teklif olarak sizler vasıtasıyla Çiçerin'e tebliğine karar vermiştir: 1. Van ve Bitlis vilâyetlerine müteallik olarak evvel ve ahir yerli ve ecnebi erbab-ı tetkik tarafından tanzim edilmiş olan istatistiklere nazaran Ermeniler mezkur vilâyetlerde oranın İslâm ahalisine nispetle hiçbir zaman ihraz-ı ekseriyet edememişlerdir. Binaenaleyh, muayyen bir kıta-ı arazinin bir ekalliyete terkini istemek emperyalist bir fikr-i mahsus ile hareketten başka bir şey değildir. Ankara Hükümet-i Milliyesi, emperyalizme karşı müdafaa ve mücadele kastı ile teşekkül etmiş bir Hükümet olduğundan emperyalizmin eşkal-i marufesinden olan böyle bir talep ve iddiayı kabul edememekte muztardır. 2. Ankara Hükümet-i Millîyesi Türkiye'den hicret etmiş olan Osmanlı Ermenilerinin hicretten mukaddem sakin bulundukları mahallere avdetine mümanaat etmemeyi ve bu suretle gelecek ahaliye memalik-i sairede ekalliyetlere temin edilen hukuku tamamen bahşetmeyi cümle-i vezaifinden addeyler"[42].

Yukarıda Atatürk'ün de belirttiği gibi Ermeniler geri çekilen Rus birliklerinden elde ettikleri silahlarla, Ermenistan'ın sınırlarını genişletmek için büyük bir temizlik harekatına başlamış, yüzlerce Türk köyünü ve kasabasını yok ederek Türkiye ve Azerbaycan aleyhinde sınırlarını genişletmeye başlamışlardır. Ermeni zulmünden kaçarak hayatını kurtaran Türk ve Azeri halkı perişan halde gelerek bölgedeki yegane Türk birliği 15. Kolorduya ve Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya sığınmışlardır. Brest-Litovsk Antlaşması'nın hükümlerini çiğnememek ve başlayan Türk-Sovyet ilişkilerindeki tıkanıklığın giderilemeyişi Kazım Karabekir Paşa'yı mecburi bir bekleyişe sevk etmişti. Bu bekleyiş esnasında Kazım Paşa bir taraftan geri çe-

---

[42] Mustafa Kemal Paşa'nın Bekir Sami Bey'e gönderdiği bu telgrafın tam metni için bkz. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.87-90 ; Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s.183-186 ; **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri,** s. 376-377.

kilen Rus ordu kumandanına, diğer taraftan da saldırgan Ermeni yönetimine katliamların durdurulması için müracat ediyordu[43].

Bu telgrafın ardından Mustafa Kemal Paşa, Ermenilerin yaptığı katliamlarla ilgili bunalmış durumda olan Kazım Karabekir Paşa'ya, müdahele için biraz daha beklemesini rica etmiştir. Zira, Mustafa Kemal Paşa Sovyetlerle bir anlaşmaya varmadan böyle bir askeri hareketin yeni problemler yaratmasından endişe duyuyordu[44].

Tam bu sıralarda Atatürk'le görüştükten sonra bölgeye gelen General Harbord'a, Kazım Paşa, belgelerle birlikte Ermenilerin yaptığı katliamları anlatan bir rapor vermiştir.

Olayların bu safhasında silah ve mühimmat yüklü iki İngiliz gemisinin, yüklerini Bolşevik aleyhtarı kuvvetlere veremediği için, Batum'da Ermenilere teslim ettiği haberinin gelmesi Türk tarafını endişeye sokarken, Ermenileri son derece memnun etmiştir[45]. Ermeni katliamlarının devam etmesi, Türk tarafını yeni protestolara sevk ettiğini görüyoruz. Kazım Karabekir Paşa, "Erivan Ermeni Cumhuriyeti Askeri Komutanlığı"na, Mustafa Kemal Paşa da "Düvel-i Mütemeddi'ne (Medeni Devletler)"ye birer protesto mektubu göndermişlerdir[46]. Mustafa Kemal Paşa protesto telgrafında Ermeni zulmünü şöyle anlatıyordu:

"Tohumluk istemek, vergi koymak, silah toplamak gibi sözde bahanelerle öteden beri Ermeni zulüm ve işkencesine uğrayan doğu sınırımız dışındaki İslam halkı, son Şubat ayı içinde Ermeni tümen kumandanları tarafından yönetilen çeşitli sınıflardan oluşan birçok birliklerin saldırıları karşısında pek çok kurban vermiş ve Kars vilayetine bağlı Çıldır, Zarşad, Şuragel, Akbaba ilçelerinde adları kayıtlı kırk Müslüman köyü bütünüyle yıkılmış ve yok edilmiştir. Bu köylerin çaresiz halkından iki binden fazla Müslüman nüfusu pek feci bir şekilde topluca öldürülmüştür. Ve soykırıma uğrayan Müslümanların eşyaları Kars pazarlarında açıkça satılmıştır.

Hemen her gün büyük bir üzüntüyle haber almakta olduğumuz Ermeni zulüm ve soykırımına yeni bir ek olmak üzere Orduabad, Ahur, Civa, Ciusi, Vedi yörelerindeki Müslüman halka karşı Ermeniler 19 Mart'tan baş-

---

[43] Geniş Bilgi için Mehmet Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, 2.baskı, Damla Yay, İstanbul 1990, s.25-48.

[44] Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Merk Yay, İstanbul 1988, s.676-677 ve 684-700.

[45] Kazım Karabekir, **a.g.e.**, s.524.

[46] Bu Mektupların Tam Metinleri için bkz., Karabekir, **a.g.e.**, s.525-526.

layarak saldırıya geçmişlerdir. Ayrıca Oltu bölgesine karşı da yeni bir saldırıya hazırlandıkları hakkında güvenilir kaynaklardan haberler alınmıştır. Bu hareketleri çok sert biçimde protesto ettiğimizin ve bu saldırıların önü alınmazsa dünyanın, pek büyük kötülüklerin çıkmasına tanık olacağının bağlı bulunduğunuz hükümetlere hızla ulaştırılmasını rica eder ve saygılarımızı sunarız. Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti Temsil Heyeti adına Mustafa Kemal"[47].

Bu arada Kazım Karabekir Paşa elde ettiği istihbarat bilgilerini değerlendirerek, askeri hareket için durumun müsait olduğunu görmüş ve yeniden Ankara'ya yazarak askeri operasyon için izin istemiştir. Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa'ya verdiği cevapta, yeniden Bolşeviklerin durumuna dikkat çekerek şu açıklamayı yapmıştır:

"Bolşeviklerle siyaseten anlaşıp mütekabil harekat ve münasebatı tayin etmezden evvel kati harekete geçemeyiz. Böyle bir hareketin Bolşeviklerce nasıl telakki olunacağı bile bugün meçhulümüzdür... Ayrıca, Ermenistan'a taarruz hareketimizi İtilaf Devletleri ve Amerika ilan-ı harp kabul edecek ve ihtimal ki, memleketin aksam-ı garbiyesinden ve ağleb-i ihtimal Trabzon'dan taarruza geçeceklerdir. Böyle bir umumi işgale karşı Şark harekatına iştirak eden kuvvetlerimiz garbe siyanet için ne kadar zamanda serbest kalabileceklerdir. Bolşeviklerin bu takdirde maddi ser-i muavenetleri ne olabilecektir? Bolşeviklerle aramızda henüz mukavelename yapılmamış olduğundan muavenetlerinden emin olabilir miyiz?"[48]

Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir Paşa bu tartışmayı yaparken, İtilaf Devletleri, özellikle İngiltere, Bolşevikler ile Türkler arasındaki ilişkileri kesmek amacıyla Kafkas milletleri aracılığıyla bir plan uygulamaya başladı. Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve belki Kuzey Kafkasya Hükümetlerinin bağımsızlıklarını ve bu hükümetlerin Bolşeviklere karşı mücadelelerini desteklemeye başladı. Bunu fırsat bilen Mustafa Kemal Paşa, Türk Sovyet ilişkilerini dostane bir zemine çekmek için, Bolşevik Hükümetine bir mektup yazmış ve şu teklifte bulunmuştur; "Bolşevik kuvvetler Gürcistan'a karşı askeri hareket yapar, ya da izleyeceği politika ve göstereceği etki ile Gürcistan'ında Bolşevik uyuşmasına girmesini ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak için bunlara karşı harekete geçmesini sağ-

[47] **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s.285-286.
[48] Kazım Karabekir, **a.g.e.**, s.698-700.

larsa, Türkiye Hükümeti de, yayılmacı Ermeni Hükümeti üzerine askeri hareket yapmayı ve Azerbaycan hükümetinin de, Bolşevik devletler topluluğunun içine alınmasını kabul eder."[49] Sonunda iki taraf anlaşarak bu planı uygulamaya koymuştur. Ankara Hükümeti önce "Elviye-i Selase"nin ilhakına, sonrada silah deposu haline gelen ve devamlı insan katleden Ermenistan'ı silahsız hale getirmek için "Ermenistan Harekatı"nı başlatmaya karar vermiş ve bu kararını 20 Eylül 1920'de Kazım Karabekir Paşa'ya bildirmiştir[50]. Ankara Hükümeti, Doğu Cephesi kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya verdiği talimatla şu hedeflere göre hareket etmesini istemiştir: "Doğu ordumuz derhal Kars genel istikametinde taarruz hareketi icra edecektir. Birinci devrede harekatın Kağızman-Nevselim-Murdenk hattına kadar genişletilmesi kafidir. Bununla beraber bu hat kati olmayıp, askeri vaziyete müsait olduğu ve icap ettirdiği takdirde taarruz başından itibaren daha doğuya doğru uzatılmalıdır. Aslî maksat Ermeni silahlı kuvvetlerini imha etmektir. Bunun için taarruz harekatının ani olarak başlaması lazımdır. Ve Ermenileri daha evvel herhangi bir suretle haberdar etmekten katiyen sakınılmalıdır. Silahsız Ermeni ahali aleyhine her türlü tecavüzlerden kati surette kaçınılacaktır"[51].

Yukarıdaki emri alan Kazım Karabekir Paşa, hazır halde bekleyen birliklerini derhal mevzilerine yerleştirdi. 28 Eylül 1920 sabahı başlattığı taarruz hareketiyle Ermenileri geri püskürten Kazım Paşa, 28-29-30 Ekim 1920 tarihlerinde yaptığı karşı taarruz ile Ermenileri malup ederek Kars kalesi ve şehrini geri almıştır. Kazım Paşa verdiği emirle hiç bir sivil Ermeni'ye dokundurtmadığı gibi Ermeni ordusundan esir alınan askerlere

---

[49] **Atatürk'ün Tamim,Telgraf ve Beyannameleri**, s.322. Atatürk Sovyet sisteminin eşit şartlarda oluşacağına inandığı için Azerbaycan'ın o günkü şartlar içinde Sovyet sistemi içinde kalmasının makul olacağı kanaatinde idi. Fakat çok geçmeden Sovyetlerin bu sözü tutmadığını görünce Bakü'deki Türk sefiri Memduh Şevket Bey'e talimat vererek Azerbaycan'ın Karabağ ve Nahcivan dahil olmak üzere toprak bütünlüğünün sağlanmasını temin etmiştir. (Bkz. Mehmet Saray, **Atatürk ve Türk Dünyası**, TTK, Ankara 1995, s. 36-41) Ayrıca Atatürk, Türkiye ile Azerbaycan arasında bir Ermenistan Cumhuriyeti'nin oluşturulmaması için büyük gayret sarfetmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisinde konu tartışılırken hükümet adına konuşan Ahmet Muhtar Bey şu konuşmayı yapmıştır : **"Endişemiz şu ki, İngilizlerle Bolşevikler Azerbaycan Türk Alemi ile bizim aramıza bir Ermenistan dikmek istiyorlar... Tekrar arz ediyorum : Bütün dünyanın ittihaz ettiği bir karar var. O da bizimle Azerbaycan arasında, Azerbaycanla Türk Alemi arasında bir Ermenistan meydana getirmek istiyorlar... Bakalım kim galebe edecektir: Karahan'ın sürüklediği Sovyetler mi, yoksa biz mi?"** (Bkz. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Ankara 1980, C. I, s. 439-440).

[50] Karabekir, **a.g.e.**, s. 744-745, 847-849.

[51] **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt IX (1920), s. 364.

de son derece iyi davranılmasını sağlamıştır. Kars'ı yeniden anavatana kavuşturan Karabekir Paşa Ermeni halkı için şu bildiriyi neşretmiştir: "Memleketimizi senelerden beri uzayan harbin musibet ve sefaletlerine sürükleyen ve hükümetimizin göstermek istediği dostluğu sizden habersiz reddeden Taşnaklardır. O Taşnaklar ki, bütün dünyayı kendine hazine ve bütün insanları da servet ve saltanatına bir köle gibi kullanmak isteyen sermayederlere hizmet eden ve milletini rahatta yaşatmayı düşüneceğini, sefahat alemlerindeki zevkli, alayişli hayatı tercih eyleyen hainlerdir. Bütün Ermeni milleti bunların istipdat ve hıyanetlerinin hakikatini, uğradıkları elim akibetlerde görmelidir. Maksat ve hedefimiz, hayali ve vahi gayeler peşinde bilatefrik Müslüman ve Ermeni fukara halkını kırdıran Taşnakların elinden masum halkı kurtarmak, karşımızda daha medeni ve müdrik İslam ve Hıristiyan ahalinin refah ve saadetine hadim ve komşusu olan Türkiye ile dost ve münasebat-ı hasene tesisine bahişkar olan bir Ermeni hükümeti bulmaktır... Taşnakların kuvvetli ordumuzun önündeki hezimeti de, hakkın ve adaletin kudret ve muaffakiyetini ispata kafi bir delildir. Türk hükümetinin Ermeni ahaliye dahi nimet ve adalet göstereceğinden tamamen emin olarak evlerinizde, iş ve gücünüzde daima müsterih olunuz"[52].

Kazım Karabekir Paşa'nın Kars'a girişinde, şehirde yaşayan Ermenilere ve esir alınan askerlere gösterdiği şefkat, Türk askeri operasyonunu izleyen yabancı gözlemciler tarafından takdirle karşılanmış ve bu olayı olduğu gibi ülkelerine rapor etmişlerdir.[53] Yabancı gözlemciler, daha önce pek çok Müslümanı katleden Ermenilerden, Türklerin intikam alacağını zannetmişlerdi. Türklerle Ermeniler arasında yapılan görüşmeler sonunda, Ermeniler Türkiye'den herhangi bir toprak talebinde bulunmadıklarını açıklayarak 3 Aralık 1920'de Gümrü Muahedesi'ni imzalamışlardır. Bu antlaşmaya göre taraflar şu hususları kabul etmişlerdir: "Osmanlı, Rus ve Avrupa istatistiklerinin ve sosyal-tarihi gerçeklerin gösterdiği gibi, Türkiye hudutları içinde Ermeni çoğunluğu içeren hiç bir yerleşim birimi mevcut değildir. Emperyalist devletlerin tahrik ve teşvikiyle yaratılabilecek hareketleri önlemek için Ermeni devleti ancak iç asayişi sağlayacak kadar asker ve jandarma bulunduracak, bu husus Türk siyasi temsilcisi veya elçisi tarafından tahkik edilecektir. Ermenistan Hükümetince istenildiğinde,

[52] Karabekir, **a.g.e.**, s. 858.
[53] Karabekir, **a.g.e.**, s. 852.

iç ve dış tehlikelere karşı Ankara Hükümeti silahlı yardımda bulunacaktır. Ankara Hükümeti insani ilkelere bağlılığı yüzünden savaş tazminatından vazgeçecektir"[54].

Bolşevik kuvvetlerinin Lehistan (Polonya) cephesinde mağlup olması ve Türk kuvvetlerinin Kafkas cephesinde Ermenileri yenmesi, kopmuş olan Ankara-Moskova ilşkilerini yeniden başlatmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Garp cephesi kumandanı Ali Fuat Paşa'yı fevkalade yetki ile Moskova'ya Büyükelçi olarak göndermiş ve yapılan çetin müzakerelerden sonra 16 Mart 1921'de Türk- Sovyet Dostluk Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Sovyetler, Ermeniler lehine bir toprak talebinde bulunmadığı gibi, bir miktar askeri malzeme yardımında bulunmayı da kabul etmişlerdir[55].

Bir müddet sonra, 16 Mart 1921'de imzalanan Türk-Sovyet Antlaşması'nın şartları gereği ve ayrıca Ermenistan'da komunistlerin idareyi ele geçirmeleri sonucu, Türkiye, Sovyet Rusya, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan arasında 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile taraflar arasında hudut düzenlemeleri yapılmış ve bölgeye sulh ve sükunet hakim olmuştur[56].

---

[54] Karabekir, **a.g.e.**, s. 1135-1136.

[55] Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 146-151.

[56] Bu hususta geniş bilgi için bkz., **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C. II, Ankara 1980, s. 226-235.

IV. ATATÜRK FRANSIZLARIN MİLİTAN ERMENİLERLE İŞBİRLİĞİNİ PROTESTO EDİYOR

Fransızlar'ın Ermenileri Kullanması:

Bilindiği gibi, 1533'de Kanuni Sultan Süleyman'dan kapitülasyon haklarını Doğu Akdeniz'de, yani Suriye ve Lübnan taraflarında yaşayan Katolik Hıristiyan unsurları ticari hayatta kullanan Fransa bir asır geçmeden Osmanlı Türkiyesi'nde büyük kârlar sağlamıştı. Ticaret alanında elde ettiği bu başarıyı, siyaset alanına kaydıran Fransa, çok geçmeden Osmanlı Devleti'nde yaşayan, başta Ermeniler olmak üzere bütün Katoliklerin hamisi haline gelmiştir. Kısaca Fransa, İngiltere ile rekabet edebilecek şekilde, Osmanlı Türkiyesi'nde dini, siyasi ve ticari açılardan nüfuzlu bir ülke haline gelmiştir. Nitekim, Ermenilerin Rusya ve İngiltere'nin yardımları ile 1895'de başlattıkları Zeytun İsyanı esnasında, Fransızlar, İngilizler ve Ruslarla yarışırcasına Ermeni isyancılara yardım etmiştir.[57].

Fransa, ekonomik ve ticari alanlarda olduğu gibi, eğitim ve kültürel alanlarda da Türkiye'de ağırlığını hissettirmeye başladı. Amerika'nın Protestan misyonerleri kadar olmasada Osmanlı Türkiyesi'nde Fransız Katolik misyonerlerin faaliyetleri oldukça etkili idi. Osmanlı coğrafyasının muhtelif yerlerinde açılan 175 Fransız misyoner okulunda çoğu Ermeni olan on sekiz bine yakın öğrenci okuyordu[58].

Fransa'nın Osmanlı Türkiyesi'nde göz diktiği bölgelerin başında Suriye, Güneydoğu Anadolu ve Kilikya denilen Adana bölgesi geliyordu. Fransa tekstil sanayii için ihtiyaç duyduğu Çukurova pamuğunu düşünerek, İngiltere ve Rusya ile Türkiye'yi paylaşma antlaşmaları yaparken adı geçen bu bölgelerin kendi payına verilmesini sağlamıştır[59].

Rusya'dan sonra İngiltere ve Fransa'nın da Ermenileri Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Türkiyesi aleyhine kullanacaklarını öğrenen Osmanlı Hükümeti, 9 Eylül 1914'te bu devletlere tanıdığı kapitülasyonları tek taraf-

---

[57] Mehmet Hocaoğlu, **Arşiv Vesikaları ile Tarihde Ermeni Mezalimi ve Ermeniler,** İstanbul 1976, s. 312.

[58] Muhat Hidayet, Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, T.K.A. Enst. Yay., Ankara 1990, s. 70-72, 115-122.

[59] E. E. Adamov, **Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksim Planı**, Çev. H. Rahmi, İstanbul 1972, s. 263-288.

lı olarak kaldırdığını ilan etmiştir. Ekonomik ve ticari menfaatlerinin zarar göreceğini anlayan İngilizler ve Fransızlar, Türk hükümetini şiddetle protesto etmişlerdir. Bununla da yetinmeyen Fransızlar ve İngilizler Türkiye'yi müşkil duruma sokmak için Anadolu'daki Ermenileri isyana teşvik etmiş, isyancıların yakalanması üzerine de onları kurtarmak için Osmanlı Hükümeti'ne baskı uygulamaktan çekinmemişlerdir.[60] Fakat, bir müddet sonra Ermenilerin, İngiltere ve Rusya'nın emrinde hareket ettiğini gören Fransızlarla Ermenilerin arası açılmıştır. Rusların ve İngilizlerin vaadlerine inanarak Ermenilerin Büyük Ermenistan hayaliyle hareket etmeleri Fransızların hoşuna gitmemiştir. Fransızlar, Ermenilere gözdağı vermek için Ermenilerin Avrupa ülkelerinde ne kadar yalan sözler söyleyerek Avrupa ülkelerini kamuoyunu yanılttığını bir Fransız gazetesi aracılığıyla şöyle duyurmuştur: "Ermeniler kırım ve haydutluk hikayeleri ile bizi aldattılar. Gerçekte Hıristiyan Ermeni Kırımı olmadı. Sadece hainler ölüme mahkum edildiler. Türkler ise meşru müdaafaları için ciddi tedbirler almak zorunda kaldılar. Savaştaki bir ordu için memleketi kurtarmayı amaç edinmek en yüksek şereftir, Türkler bunu yaptı. Biz aldatıldık. Türkler iyi insanlardır. Kırım iddiaları bizi aldatmak ve Osmanlılara saldırmamızı sağlamak için uydurulmuş masallardır"[61].

Ne var ki, devrin siyasi gelişmeleri Ermenilerle Fransızları yeniden müttefik haline getirmiştir. Fransızlar göz diktiği Osmanlı topraklarını işgal ederken, tıpkı Rusların yaptığı gibi, Ermenileri kullanmaya karar vermiştir. Nitekim 15 Kasım 1916'da "Doğu Lejyonu"nu kurma kararı alan Fransızlar, Ermenilerin bu lejyonda Türklere karşı savaşmaları halinde kendilerine Kilikya'nın bırakılacağını vaadetmişlerdir. Fransızların bu davetine çok sevinen Ermeni liderlerinden Bogos Nubar, bir açıklama yaparak şu vaadlerde bulunmuştur: "Ermenistan'ın mukaderatı müttefiklerin elindedir. Bana ait olan bu devlete büyük bir şevkle katılıyorum. Çünkü Fransa zaferden sonra milli isteklerimizin tam ve kat'i olarak sonuçlanacağı hakkında teminat vermiştir"[62].

Bolşevik İhtilali'nden sonra Rusya'nın harpten ayrılması İngilizleri müşkül duruma düşürmüş ve onları Fransızlara daha çok yaklaştırmıştır.

---

[60] Ünsal Yavuz "Fransız Dışişleri Belgelerinde Ermeni Kırımları Sorunu" **DTCF., Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi**, Ankara 1982, s. 655-657.

[61] Enver Ziya Karal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Meselesi**, Ankara 1971, s. 15.

[62] Ergünöz Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)**, İstanbul 1994, s. 92.

Nitekim Fransızlara yardım etmek maksadıyla İngilizler, Fransızların binlerce Ermeni'yi silah altına alarak Kıbrıs'ta eğitmelerine imkan vermiştir. Bu askeri eğitim kamplarında Ermenileri eğiten Fransızlar onları Fransız ordusunun lejyonerleri olarak yetiştirmişlerdir. Bu askeri eğitimin sonunda Ermeniler üç lejyoner taburu halinde Fransız subayların kumandası altında savaş için hazır hale gelmişlerdir.[63]

Fransızların bu askeri hazırlıkları yaptığı sıralarda, Ermeniler de, İstanbul Ermeni Patriğinin teşviği ile tehcirden dönen Ermenileri Çukurova'ya toplamaya başlamışlardı. Bölgede elli bin civarında olan Ermeni sayısı 1918-1919 arasında gelen göçmenlerle birlikte yüz elli bine ulaşmış bulunuyordu.[64] Fransizlar eğittiği Ermeni askerleriyle birlikte Çukurova'ya yığılan bu Ermeni nüfusu ile, yalnız Adana değil, Antep, Maraş ve Urfa bölgelerini kontrol etmek için de kullanmayı planlıyordu. Sonunda Mondros Mütarekesi'nin şartlarına aykırı olarak İngilizler ve Fransızlar bölgeyi işgale başladılar. 11 Aralık 1918'de başlayan İngiliz ve Fransız işgali 24 Mart 1919'da sona ermiştir. Bir müddet sonra İngilizler bölgeden ayrılarak kontrolü tamamen Fransızlara bırakmışlardır.[65] Güney vilayetlerimizin İngilizler ve Fransızlar tarafından işgal edilmesi Milli Mücadele'yi teşkilatlamakla meşgul Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını son derece üzmüştür. Mustafa Kemal Paşa bir protesto metni hazırlayarak İngilizlerle Fransızların devletlerarası hukuku çiğneyerek Anadolu'yu işgal ettiğini bildirmiş ve işgal edilen toprakların bir an evvel boşaltılmasını isteyerek sözlerini şöyle tamamlamıştır: "Milletimiz bölünmeyi ve esareti kabul etmektense bütün maddi ve manevi gücüyle varlığını ve haklarını savunmada kararlı olduğunu sürdürecektir. Bu meşru ve yüce kararda milletimizin bütün anlamıyla birlikte olduğundan İtilaf Devletleri'ni haberdar etmek isteriz. Bu konuda milletimizin yükselen meşru sesini duymak istemeyerek tutulan gayrı insani yolda direnmenin vereceği acı sonuçlar olacaktır. Yapılan bu kötü işgalin bütün sorumluluğu İtilaf Devletleri'ne aittir. Bu meşru hay-

---

[63] Fransızların, İngilizlerin yardımı ile Kıbrıs Adası'nda Ermenilere nasıl bir askeri eğitim verdiği hakkında geniş bilgi için bkz., Halil Aytekin, **Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, TTK., Ankara 2000.

[64] Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, II. Baskı, Ankara 1993, s. 279.

[65] Kemal Çiçek, "1. Dünya Savaşı ve Sonrasında Ermenilerin Serüveni", **Ceyhun'dan Ceyhan'a Sempozyumu**'nda verilen tebliğ (Adana), s. 7-10.

kırışımızın bütün haksızlıkları kabul etmeyeceklerine inandığımız Avrupa ve Amerika milletlerine ulaştırılmasını dileriz"[66].

Fransızlar güney vilayetlerinin işgali esnasında Ermenilerin ne kadar taşkınlık ve saldırganlık yapabileceklerini görünce sıkıntıya düşmüşlerdir. Çünkü Ermeni lejyonerlerinin Maraş, Antep, Urfa başta olmak üzere Adana'da yaptığı taşkınlıklar ve saldırılar Müslüman halkı son derece rahatsız etmiştir. Kuvay-ı Milliye'nin henüz oluşturulduğu bu dönemde yeterli askeri kuvvet olmadığı için, bu Ermeni saldırılarına karşı halk fiilen direnişe geçmiştir. 21 Ocak 1920'de Maraş'ta başlayan ve 11 Şubat'a kadar devam eden çarpışmalarda yüzlerce Türk ve Ermeni hayatını kaybetmiştir. Maraş halkının kahramanca direnişini kıramayan Ermeniler ve Fransızlar kışın bastırması üzerine geri çekilmek mecburiyetinde kalmış ve bu geri çekilme esnasında önemli sayıda Ermeni hayatını kaybetmiştir.[67] Aynı olaylar 1920 Nisan'ında Urfa'da, aynı yılın Mayıs ayında Pozantı'da cereyan etmiş ve yüzlerce insan hayatını kaybetmiştir. Fakat bu sefer hayatını kaybedenlerin içinde yalnız Ermeniler ve Türkler değil, üç yüz kadar Fransız askeri de bulunuyordu. Bu Fransız kaybı Paris'te duyulduğu zaman gazeteler "Askerlerimiz kimin için ölüyor?" diyerek Türklerle karşı yapılan bu savaşın durdurulmasını ve barış yapılmasını istemişlerdir[68].

Gerekli hazırlıkları yapan Fransızlarla Ermeniler bu sefer Mersin, Tarsus ve Adana merkezleri dahil olmak üzere bütün kazalarda hücuma geçmişlerdir. Bu hücumdan maksat, bölge ahalisini kaçırtarak Ermenilerin duruma hakim olmalarını sağlamaktı. Fransızlarla Ermenilerin üstün silah gücüne rağmen, bölge halkının kendilerini iyi müdafaa etmeleri saldırganları oldukça şaşırtmıştır. Bu mücadeleler esnasında her iki taraf da önemli ölçüde zayiat vermiştir[69].

Türkiye'nin güney vilayetlerini özellikle Adana'yı işgalden sonra haftalar geçmesine rağmen Fransızların o bölgede Ermenilere bir Kilikya devleti kurdurmayacakları anlaşılmıştır. Bunun üzerine Ermeniler, birkaç yüz kişilik bir Rum grubunu yanlarına alarak 5 Ağustos 1920 günü öğle vakti Adana vilayet binasını basarak "Kilikya Hıristiyan Cumhuriyeti"ni kurduk-

---

[66] **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s. 138-139.

[67] Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu (1919-1922)**, TTK., Ankara 1975, s. 124 ; **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s. 213-214.

[68] Akyüz, **a.g.e.**, s. 126-130.

[69] Kemal Çelik, **Milli Mücadalede Adana ve Havalisi (1918-1922)**, TTK., Ankara 1999, s. 340-370, 409-438.

larını ilan etmişlerdir. Ermeniler bu hareketi gerçekleştirirken Fransız memurlar ve subaylar yemekte bulunuyorlardı. Dönüşlerinde Fransızlar Ermenileri bu oldu bittiden vazgeçirmek istemişler ise de, bunda başarılı olamamış ve zorla Ermenileri vilayet binasından uzaklaştırmışlardır[70].

Bu arada Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları güney vilayetlerindeki bu anormal gelişmeleri adım adım takibe başladılar. Güney vilayetlerinde Fransızların ve Ermenilerin acımasızca yaptığı katliamların akisleri Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa'yı bu işgal ve katliamları protestoya yöneltmiştir. Mustafa Kemal Paşa Fransız kuvvetleri komutanı General Gouraud'ya gönderdiği telgrafta: "Kilikya'da ateşkesten sonra, Ermeniler tarafından İslam ahaliye karşı yapılan ve yapılmakta olan zulümleri ve faciaları aşağıda belirtiyorum. İş bu vakalar bütün Kilikya Müslüman ahalisinin galeyan ve heyecanına sebep olmuş ve bu heyecan esirlerin teslimi için yaptığımız hazırlıkların tatbikine mani olmaktadır. İş bu facialara derhal nihayet verilmesi için ciddi teşebbüslerde bulunmanızı rica ederim. Aksi takdirde, bizim arzumuz ve emrimiz hilafında olarak orada vuku bulacak hadiselerden hiç bir mesuliyet kabul etmeyeceğimizi beyan ederim"[71].

Yukarıdaki protesto telgrafına ilaveten Mustafa Kemal Paşa yaptığı bir başka açıklamada Fransızlar için şu sözleri söylemiştir: "Fransızlar, bizim ülkemizde açık ve belirgin bir politika izliyorlar ve bizimle gerçekten anlaşmak istiyorlarsa herşeyden önce işgal ettikleri Kilikya, Maraş, Antep ve Urfa yörelerini hemen boşaltmaları ve buna uyduklarında her türlü politik ve ekonomik görüşmeleri konu edebileceğimizi bilmeleri gerekir... Haksız yere Adana'da oturan Ermenileri başımıza musallat eden ve diğer illerimizi işgal eden bir devlet hiç bir zaman dostumuz olamaz"[72].

Fransızlarla Ermenilerin güney illerinde başlattıkları saldırılara halkın karşı koyması bu iki işgalciyi hem şaşırtmış ve hem de kızdırmıştı. Direnen güney illeri halkına, az sayıda da olsa bazı Kuvay-ı Milliye kuvvetlerinin yardımcı olması ve düşmana kayıp verdirmesi hem Ermenileri ve

---

[70] Çelik, **a.g.e.**, s. 425-426.

[71] **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, C. VIII (1920), II. Baskı, İstanbul 2004, s. 312-313, 322-323.

[72] **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s. 204, 213-214

hem de Fransızları çileden çıkartmıştı. Bu olayları çarpıtarak binlerce Ermeni'nin Türkler tarafından katledildiği şeklinde batı ülkeleri kamuoyuna yansıtılması Mustafa Kemal Paşa'yı 20 Şubat 1920'de şu açıklamayı yapmaya sevk etmiştir: "İngiliz ve Fransız temsilcilerinin Ermenilere soykırım yapıldığı konusunda yaptığı açıklama doğru değildir. Güney işgal bölgesindeki Fransız kuvvetlerince silahlandırılan Ermeniler, Fransa himayesinde düzenlenerek bulundukları yerlerdeki Müslümanlara saldırmakta ve öc almak düşüncesiyle her yerde acımasızca soykırım ve imha siyasetine yönelmektedirler. Maraş olayları faciası, bu sebepten dolayı ortaya çıkmış ve General Keret'in Fransız kuvvetleriyle birleşen Ermeniler, top ve mitralyözlerle Maraş gibi eski bir İslam beldesini yerle bir etmişler ve binlerce güçsüz ve suçsuz, anne ve çocukları öldürmüşler ve yok etmişlerdir. Tarihte örneği geçmeyen bu vahşiliğin faili Ermeniler olup, Müslümanlar, ancak onurlarını korumak ve yaşamak için direnme ve savunmada bulunmuşlardır. Yirmi gün süren Maraş soykırımında Müslümanlarla birlikte kentte kalan Amerikalıların bu olaylar konusunda Amiral Bristol'a çektikleri telgraf, faciaya neden olanları yalanlanamaz biçimde ortaya koymaktadır. General Keret'in geri çekilmesiyle sonuçlanan bu çarpışmalardan sonra Milli Kuvvetlere teslim olan savaşçı Ermeni kuvvetlerine karşı bir ceza uygulamayıp, özellikle onları acıyarak yüreğine basan ve koruyuculuğuna alan milletimizin yüceliğini, Maraş Ermenileri de gönül borcu ile anmaktadırlar. Şu durumda Ermenilerin öc almak düşünceleri ve saldırıları sonucu ortaya çıkmış bazı olaylar var ise, bunun sorumluluğu milletimize değil, özellikle Ermeni milletine ve onun kışkırtıcılarına ait olmak gerekir. Adana vilayeti içinde Müslümanların Fransızlar tarafından tepeden tırnağa kadar silahlandırılan Ermeni süngülerinin tehdidi altında her dakika kızgınlığımızın soykırıma uğrayacak bir durumda kalmaları, durumunu açıklamaya yeterlidir kanısındayız. Hayat ve istiklalin korunmasından başka bir şey istemeyen İslamlara karşı uygulanan bu zulüm ve imha siyaseti, uygar hükümetlerin ilgilerini ve insafını harekete geçirecek bir nitelik kazanmıştır. Barışımızın söz konusu olduğu şu an'ların önemi sebebiyle, sonucun kendi oluruna bırakılan bir sessizlikle bekleneceği şüphesizdir. Ülkemizin her yanında güven ve huzur örneği görülmemiş biçimde yürümektedir. Milli varlığımızın korunması, hayat ve bağımsızlığımızın kurtarılması ihtiyaçlarından kaynaklanan Kilikya, İzmir milli cephelerinde şimdiye kadar döktüğü kan, yaşamak konusundaki tarihi kararlılığın büyüklük

derecesini ispata kafi olduğundan, milli isteklere uygun bir barışa ulaşmamızı ümit ettirmektedir"[73].

Türklerin haklı olduğunu ve sonunda başaracaklarını gören Fransızlar, Milli Mücadeleyi yapan Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile uzlaşmaya karar vermişlerdir. Fransızların bu tutum değiştirmesine, eski müttefiki İngilizler ile aralarının açılması da rol oynamıştır. Bazı Fransız yetkililerine göre İngilizler, Çukurova ve çevresinin kontrolünü kasıtlı olarak Fransızlara bırakmış, Fransızların Türkler karşısında yıpranmasını istemişlerdir. Türkler ile Fransızların Güney Anadolu'da birbiriyle uğraşırken İngilizler kendi desteklerindeki Yunanlıları daha rahat bir şekilde Batı Anadolu'da ilerlemelerini sağlamıştır. İkinci önemli sebep ise, Fransızların, Ermenilere olan güvenlerinin sarsılması idi. Fransız subaylar, Ermeni askerlerini ve milislerini kontrol edemez hale gelmişlerdi. Zira Ermeniler girdikleri her Türk bölgesinde insanları acımasızca katletmiş ve bu katliamlar, Ermenilerin yalan haberlerine rağmen, Avrupa kamuoyunca duyulmaya başlanmıştı. Üçüncü ve son sebep ise Fransız kamuoyu harpten bıkmış, daha fazla masraf ve insan kaybı istemez hale gelmişti[74]. Fransa ile Türkiye arasında görüşmeler 21 Şubat 1921'de başlamış, 9 Haziran 1921'de Fransız Senatosu Dışilişkiler Komisyonu Başkanı M. Henri Franklin-Bouillon'un Ankara'ya gelmesi ile devam etmiş ve 20 Ekim 1921'de Ankara İtilafnamesi ile savaşa son verilmiştir. Bu antlaşmaya göre Türkiye ile Fransa kontrolündeki Suriye arasında hudut tesbit ediliyor, Kilikya bölgesi ile Bağdat demiryolunun büyük kısmı Türkiye'ye bırakılıyor ve bir de genel af çıkarılıyordu. Böylece Fransa Suriye ve Lübnan'a sahip oluyordu[75].

Türkiye ile Fransa arasındaki bu antlaşmayı duyan Ermeniler kitleler halinde Adana ve çevresinden ayrılmaya başlamışlardır. Türk ve Fransız yetkililer Ermeni ileri gelenlerini ve din adamlarını davet ederek Adana'da bir toplantı yapmış, Türk ve Fransız Hükümetleri namına Ermenilere hiç bir zarar gelmeyeceğinin garantisini vererek göçün durmasını istemişlerdir. Bu toplantı esnasında Fransız temsilcisi Franklin Bouillon ile Ermeniler arasında çok enteresan tartışmaların olduğunu görüyoruz. Franklin Bouillon Ermenilere gitmemelerini, kendilerinin yaptıkları fenalıkları Türklerin affettiğini, bu konuda kendisine güvence verdiklerini, Türklerin sözüne güvenilir

---

[73] **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, s. 223-224.

[74] Daha geniş bilgi için bkz., Akyüz, **a.g.e.**, s. 120-141.

[75] İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C. I, 1920-1945, TTK., Ankara 1983, s. 48-60.

insanlar olduğunu söylemesi üzerine bir Ermeni lider söz alarak kendisine şu ibret verici konuşmayı yapmıştır: "Teşekkür ederiz, bizim için iyilik yapmak istiyorsanız artık bizi himaye etmeyiniz. Eğer siz ve sizin Adana'ya gönderdiğiniz Generalleriniz, hükümet memurlarınız bize bu şekilde anlatmış olsalar ve bu ümidi vermeselerdi, bizi bir takım tatlı emeller arkasında koşturacak teşvik edici sözler söylemeselerdi, biz de Türkler karşısında alnı açık gezecek ve hakiki vatanımıza geldiğimiz zaman, ta asırlardan beri olduğu gibi, yine yanyana ve kardeş gibi yaşayacaktık ve geçinmeye çalışacaktık. Fakat heyhat bu şansı kaybettik. Biz Türk vatandaşlarımızın mukaddesatına tecavüz ettik ve evlerini yaktık ve insani olmayan bir çok fenalıklar yaptık. Maalesef bu bir hakikattir. Biz de insanız. Onların yüzüne ne suretle bakacağız? Bakacak yüzümüz kalmamıştır. Bize iyilik istiyor musunuz, bizi serbest bırakınız. Biz mazinin acılarını, cezasını affettirmek için ağlayalım"[76]. Bu konuşmadan cesaret alan bir başka Ermeni sözcü ise şu sözleri söylemiştir: "Avrupa diplomatları, siz artık bizim üzerimizden elinizi çekiniz. Sizler himaye tarzında bizlerin işlerine müdahale ettiğiniz müddetten beri ve emellerinize sadık kaldığınızdan beri bütün mevcudiyetimiz tehlike ve ateşe girmiştir. Asırlardan beri yanyana yaşadığımız, nan (ekmek) ve nimetleriyle büyüdüğümüz ve bu suretle müşfikane muamelelerinden daima kuvvet ve feyiz aldığımız Türkleri bizimle başbaşa bırakınız ve artık onların karşısından çekiliniz. Sizin müdahale ettiğiniz zamandan beri büyük felaketler gördük ve Türklere karşı sizin tahrikinizle, sizin teşvikinizle fena hareket ettik ve onların nazarında bihakkın, zalim ve onlara karşı mütecaviz vaziyette kaldık"[77].

Fakat bütün bu tartışmalara rağmen Ermenilerin göç etmesine mani olunamadı. Zira Ermeniler yukarıda da ifade ettikleri gibi, emperyalist devletlerin kışkırtmaları neticesinde, Türk ve Müslüman halka karşı işledikleri sayısız cinayetler, baskı ve zulümlerden sonra, şimdi kendilerinden intikam alınacağı korkusunu taşıyorlardı[78]. Bu nedenle, verilen bütün teminatlara rağmen, Adana ve havalisinde yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğu göç etmiş ve Türkiye'den ayrılmıştır.

---

[76] **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, C. XXVI, Ankara 1960, s. 177.
[77] **TBMM Zabıt Ceridesi**, s. 177.
[78] Çelik, **a.g.e.**, s. 486.

V. LOZAN'DAN SONRA ATATÜRK'ÜN ERMENİLER VE GAYRI-MÜSLİMLER HAKKINDAKİ SİYASETİ

1 Mart 1922 günü T.B.M.M.'nin üçüncü toplanma yılı açış konuşmasında Atatürk, Türkiye-Ermenistan sınırını son olarak belirleyen Kars Antlaşması'nın imzalanması hakkında konuşurken, Ermeni olayları konusunda da şu sözleri söylemiştir: "Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin gerçek çıkarlarından ziyade dünya kapitalistlerinin ekonomik çıkarlarına göre halledilmek istenen mesele, Kars Antlaşması ile en doğru çözüm şeklini buldu. Asırlardan beri dostane yaşayan iki çalışkan halkın dostluk bağları memnuniyetle kuruldu"[79].

Atatürk, Ermeni konusunu hem kendi ve hem de Türkiye gündeminden çıkarma kararında olduğu için, bu konunun konuşulmamasını, Dışişleri Bakanlığı'na atanan ve Lozan Murahas Heyeti'nin başkanlığına getirilen İsmet Paşa'ya yazılı ve sözlü talimat olarak bildirmiştir. İsmet Paşa Lozan'a hareket etmeden önce Atatürk'ün başkanlığında toplanan Büyük Millet Meclisi Hükümeti, İsmet Paşa'nın Lozan'da hangi konularda taviz vermeden müzakereleri yürütmesi gerektiğini belirten 14 maddelik bir talimat hazırlanmıştır. Türkiye'nin milli hedeflerini kalın çizgilerle belirleyen bu talimatı İsmet Paşa uygulamak için Lozan'a hareket etmiştir. Bu talimat, herşeyden önce Türkiye'nin milli sınırlarını çizmeyi, sonra da bu sınırlar içinde devletin tam bağımsızlığını sağlamayı amaçlamıştır. İki noktada Türk Hükümeti savaşı göze alabilecek kadar kesin kararlıdır: Biri, "Ermeni Yurdu", diğeri kapitülasyonlardır. Lozan'da Türkiye'den Ermeni Yurdu istenirse, yani Anadolu'dan toprak koparılmaya çalışılırsa, görüşmeler derhal kesilecektir. Ankara'dan yeni talimat istemeye gerek bile yoktur. İsmet Paşa bu talimat çerçevesinde hareket ederek hükümete danışmadan görüşmeleri kesmeye yetkili olacaktır[80].

Ermeniler, Gümrü ve Kars Antlaşmaları ile Doğu Anadolu'dan toprak talebinde bulunmayacaklarını belirtmelerine rağmen, Erivan Hükümeti'ni temsilen Aharonyan ve Hadisyan, yanlarına yurtdışındaki Ermenileri tem-

---

[79] **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** s. 321. Atatürk'ün Konuşmalarında ve Yazışmalarında Ermeni Konusu ile olanları **"Belgeler"** adı altında bu çalışmanın sonunda verilmiştir.

[80] Bilal N. Şimşir, **Lozan Telgrafları, C I, 1922-1923**, TTK, Ankara 1990, s. XIV.

sil ettiklerini söyleyen Osmanlı Devleti'nin Eski Dışişleri Bakanı Gabriel Naradukyan ve Leon Paşalıyan'ı alarak Lozan görüşmeleri esnasında eski hamileri İngiltere, Fransa, Amerika ve Rusya temsilcilerinin destekleri ile genel kurula katılmak istemişlerdir. Fakat Türk temsilcilerinin itirazı ile genel kurul görüşmelerine girememişlerdir. Ancak, Ermeni temsilcileri, eski müttefiklerinin desteği ile azınlıklarla ilgili alt komisyonda dinlenme sözü almışlardır. Bu fırsattan istifade eden Ermeniler, Lozan Konferansı toplanınca, konferansa katılanlara hitaben bir muhtıra vererek, eski iddialarını abartılı bir şekilde dile getirmişlerdir. Şu veya bu şekilde Ermeni yurdunun genişletilmesini isteyen İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika, Ermeni isteklerinin kabulü için tavır koyarlarken, Sovyet Rusya, değişik bir yaklaşım tarzı sergileyerek, Türkiye'den ayrılmış olan Ermenileri Sovyet Rusya'da yerleşmeye davet etmiştir[81].

Türk tarafının kararlı tutumuna rağmen İtilaf Devletleri, azınlıklar konusunun görüşüldüğü 12 Aralık 1922 tarihli genel kurul toplantısında, İngiliz Heyeti Başkanı Lord Curzon, Ermeni sorununu ortaya atarak şu konuşmayı yapmıştır:

"Bunların (Ermenilerin) gelecekleri bakımından kendilerine özel olarak verilmiş vaad yüzünden de, özellikle göz önünde tutulmaları gerekmektedir. Şimdi bir Sovyet Cumhuriyeti olan eski Rus vilayeti Erivan'da, bana söylediklerine göre, aşağı yukarı 1.250.000 nüfuslu, fakat, her yandan gelmiş göçmenle dolmuş taşmış ve daha kalabalık bir nüfus kabul edemeyecek durumda bulunan, bir sözde Ermeni devleti vardır.

Öte yandan, Kars, Ardahan, Van, Bitlis ve Erzurum'un Ermeni nüfusu neredeyse yok olmuştur. Fransızlar Kilikya'yı boşalttıkları zaman bu vilayetin paniğe kapılan Ermeni nüfusu onların ardından gitmiştir. Şimdi de İskenderun, Halep, Beyrut şehirlerinde ve Suriye sınırı boylarında dağınık bir durumdadırlar. Sanırım ki, Türkiye'nin Asya'daki ülkesinde bir zamanlar 3.000.000'a varan Ermeni nüfusundan şimdi ancak 130.000 kişi kalmıştır. Yüz binlercesi Kafkasya'ya, Rusya'ya, İran'a ve komşu ülkelere sığınmak için dağılmışlardır... Türkiye Asya'daki ülkesinin bir yerinde ister kuzeydoğu vilayetlerinde, ister Kilikya'nın güneydoğusu ile

[81] Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, II. Baskı, Belge Yay., İstanbul 1987, s. 712-713 ve 733-734.

Suriye sınırlarında Ermeniler için bunların diledikleri bir toplanma merkezi bulmalıdır"[82].

Lord Curzon'un bu konuşmasını anında cevaplandıran Türk Heyeti Başkanı İsmet Paşa, Ermeni konusunu ve bu konuyu kimlerin yarattığını kısaca anlattıktan sonra, artık şartların değiştiğini herkesin kabul etmesi gerektğini söylemiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir:

"... Gerçekten Ermeniler bakımından Türkiye ile Ermenistan arasında yapılmış antlaşmalarla desteklenmiş dostluk ve iyi komşuluk ilişkileri, Ermeni devletinin herhangi bir kışkırtmaya girişme imkanını ortadan kaldırmaktadır. Öte yandan, Ermeniler arasında Türkiye'de kalmaya karar verenlerin iyi birer yurttaş olarak yaşamak kesin zorunluluğunu şimdiye kadar anlamış olmaları gerekir..." Bundan sonra İsmet sözü Ermeni nüfusuna getirerek Türkiye'nin tarihinde hiç bir zaman 3.000.000 Ermeni yaşamadığını, hatta bütün dünyada bile bu kadar Ermeni bulunmadığını, yabancı istatistiklere müracat ederek açıklamış, Kilikya'dan ayrılan Ermenilerin ise, ihtilal komiteleri ajanlarının tehdidi ile gitmeye zorlandıklarını, bunu bütün dünyanın da bildiğini belirtmiş ve sözlerine şöyle devam etmiştir:

"... Bugün eksik görülen Ermenilerin ne olduğu, son zamanların savaşlarıyla Türkiye'ye zorla yaptırılan savaşlarda aranmalıdır. Doğu vilayetlerinde Müslüman nüfus sayısı 4.000.000 iken, 3.000.000'nun altına, batı vilayetlerinde 3.500.000'dan 2.000.000'a düşmüştür. Aradan eksik olanlar başka bir deyimle 2.500.000 kadar insan savaş yıllarının kurbanlarıdır... Lord Curzon Türkiye gibi geniş bir ülkede Ermenilere bir köşe bulup bulunmayacağını sordu. Bu konuya ilişkin olarak Türkiye'nin yüzölçümü ile kıyaslanamayacak kadar büyük toprakları olan devletlerin bulunduğunu hatırlatırım"[83].

İsmet Paşa'dan sonra Yunan Heyeti Başkanı M. Venizelos söz alarak Türkiye'deki Rum azınlığından ve Ermenilerin dramatik durumundan bahsetmesi üzerine İsmet Paşa sert bir tavırla şu mukabelede bulunmuştur:

"M. Venizelos küçük Asya'nın Yunanlılarca işgal edilişinin Ermeniler için yeni acılar, yeni talihsizlikler kaynağı olduğunu şüphesiz görmezlikten gelmektedir. Bu zavallı halk zorla silah altına alınmış Yunan Ordusu safla-

---

[82] Seha Meray, **Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar**, Takım 1, Cilt 1, Kitap 1, Ankara 1973, s. 184 vd.

[83] Meray, **a.g.e.**, s. 185-186.

rına katılmıştır... Ermeniler cepheye gönderilmiş ve Türklere ateş etmeye zorlanmışlardır. Bozgundan sonra çok büyük yakıp yıkmalara girişilmiştir. Üstelik Yunan makamları işlenmiş bu bütün suçları Ermenilerin üzerine atmak için kasıtlı propagandalar yapmaya koyulmuşlardır. Daha sonra, Yunanlılar Asya'dan çekip gittikleri zaman Ermenileri de birlikte sürüklemişlerdir. Dünyada Ermenilerin başına gelenlere acımaya cesaret edebilecek hükümetlerden en sonuncusunun, Ermenilerin başına gelen talihsizliklerin doğrudan doğruya yaratıcısı durumundaki Yunan Hükümeti'nin olacağını kabul etmek zorunludur"[84].

İsmet Paşa'nın bu tarihi açıklamalarından sonra Ermeni konusu, genel kurul görüşmelerinde bir daha konuşulmamıştır. Bunun üzerine Ermenilerle Ermeni destekçileri Azınlıklar Alt Komisyonu'nda dertlerini dile getirmek için mücadele etmişler ise de, alt komitedeki Türk temsilcisi Rıza Nur Bey'in şu sözleriyle karşılaşmışlardır: "Müttefik devletlerin biraz önce bildiri dağıttıklarını ve bunda kendilerinin haklı olduklarını görüyorum. Çünkü kendilerini Ermenilere karşı moral yükümlülükler altına koymuşlardır. Gerçekten bu halkı Türkiye'ye karşı saldırtmak için politika aracı olarak kullananlar, İtilaf Devletleri olmuştur. Türk temsilcileri olarak bu koşullar altında sunulan bildirileri geçersiz sayıyoruz. Bu tip bildirileri dinlemektense, oturumdan çekilmenin daha iyi olacağını düşünüyoruz." demiş ve görüşme masasından kalkmıştır[85]. Böylece, genel kurul görüşmelerinden sonra Azınlıklar Alt Komisyonu'nda da Ermeni konusunu konuşmayı Türk Heyeti reddetmiştir.

Lozan Antlaşması'na ek olarak 24 Temmuz 1923 tarihli Genel Affa ilişkin bir protokol imzalanmıştır. Bu protokole göre Ağustos 1914-20 Kasım 1922 tarihleri arasında her türlü durum için Lozan Antlaşması'nı imzalayan devletlerin sorumluluğunun olmadığını ve bu alanda Genel Affın söz konusu olduğu belirtilmiştir[86].

Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan protokol çerçevesinde, Atatürk, Cumhuriyetin ilanından sonra, gayri-Müslimler için 2 yıllık bir Genel Af çıkarmış ise de, Türkiye'yi terk eden Ermeni ve Rumlardan ancak birkaç bin kişi geri gelmiştir. Bu geri gelenlerin önemli bir kısmı mallarını tasfiye ettikten sonra Türkiye'den ayrılmıştır. Türkiye'de kalan bütün gayri-

---

[84] Meray, **a.g.e.**, s. 186
[85] Meray, **a.g.e.**, Kitap 2, s. 278.
[86] Meray, **a.g.e.**, Cilt II, s. 92-93.

Müslimlere (Rum, Ermeni, Süryani ve Yahudi) Türk vatandaşı olarak yasal bütün haklar verilmiştir. Bu yasal haklar verildikten sonra Atatürk şu sözleri söylemiştir: "Bugün içimizde bulunan Hıristiyan, Musevi vatandaşlara kader ve talihlerini Türk milletine vicdani arzularıyla bağladıktan sonra kendilerine yan gözle yabancı bakışıyla bakmak, medeni Türk milletinin asil ahlakından beklenebilir mi?"[87]

Atatürk, Türk milletinin başka milletlere karşı gösterdiği bu asil tavrı hatırlattıktan sonra, Ermeni olaylarında haksızlığa uğrayan Türk idarecilerinin yakınlarına yardım elini uzatmıştır. Nitekim, Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa 2 Şubat 1927 tarihinde başvekalete yazdığı bir yazı ile haksız yere idam edildiği anlaşılan Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey'in geride bıraktığı aile efradına; Ermeniler tarafından şehit edilen Muş mutasarrıfı merhum Servet Bey ile Trabzon Valisi merhum Cemal Azmi Bey'in aileleri ile yine Ermeniler tarafından şehid edilen Ankara Eski Valisi, Doktor Reşit Bey'in; yine Ermeniler tarafından şehit edilen Cemal Paşa'nın ailesine maddi yardımda bulunulmasını emretmiştir[88].

28-5-1937 tarihinde Ermeni cemaati ileri gelenleri yaptırmak istedikleri hastane için izin isteğinde bulunmuş ve istekleri kabul edilmiştir. 10–4–1938 tarihinde Kayseri'deki Ermeni kilisesinde Papaz Haykaz tarafından tertib edilen ayinde 300'e yakın Ermeni'ye yaptığı konuşmada, ülkemizi yabancı eline düşmekten kurtaran, milletimizi hürriyet ve refaha kavuşturan Atatürk'e duydukları saygıyı, sevgiyi ifade ederek Atatürk'ün sağlık ve sıhhat içinde uzun yıllar yaşaması için dua ettiğini bildirilmiştir[89].

Bu da göstermektedir ki, Atatürk, Türk milleti ile birlikte yanyana yaşama kararında olan bütün gayri-Müslim insanları şefkatle kucaklamış ve onların mutluluğu için çalışmıştır.

---

[87] Afet İnan, **Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000, s. 34.

[88] 22 - 23 Şubat, 15 Haziran, 3 Temmuz, 30 Ağustos 1927, **T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Başvekalet Kalem – i Mahsus Müdüriyeti.

[89] **T.C. Dahiliye Vekaleti, Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü**, no: 7196; T.C. Dahiliye Vekaleti, Emniyet Umum Müdürlüğü, no: 21326 - **T.C Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**; İçeriğini özetler verdiğimiz bu belgeleri lütfedip tarafımıza ileten Devler Arşivleri Genel Müdürü Doç. Dr. Yusuf Sarınay'a teşekkür ederim.

VI. ERMENİ SORUNUNUN YENİDEN GÜNDEME GETİRİLMESİ VE ÇÖZÜM YOLLARI

II. Dünya Harbi sonunda Rusların Türkiye'den toprak talep etmesi neticesinde Türkiye'nin NATO'ya girmesi Sovyetleri çok kızdırmış, tehcirin, yani 1915'deki zorunlu göçün 50.Yıldönümünde Lübnan'da bulunan Ermenileri teşkilatlandırıp eğiten KGB subayları ASALA teşkilatını kurdurarak bu teşkilatın Türk diplomatlarını hunharca öldürmelerini sağlamıştır. Bununla da yetinmeyen Sovyetler 1967 yılında Erivan'da soykırım anıtı dikerek bugünkü Ermenistan'da yaşayan Ermenileri de Türkiye aleyhinde kışkırtmaya devam etmiştir. Sovyetlerin yanısıra, batı ülkelerinin de desteğini alan Ermeni ASALA örgütü Türkiye aleyhinde tam bir terör kampanyası yürütmüştür. Ne var ki, Ermeni teröristlerin giriştikleri öldürme hareketlerinde Türk diplomatlarının yanısıra başka insanların da hayatlarını kaybetmesi dünya kamuoyunda tepki ile karşılanmıştır.[90] Bunun üzerine taktik değiştiren Ermeni teşkilatları, Amerika ve Fransa'daki Ermeniler başta olmak üzere Avrupa ülkeleri ile diğer ülkelerde yaşayan Ermenilerden haraç alarak para toplamışlar ve bu parayı Türkiye aleyhinde yürüttükleri kampanyada kullanmaya başlamışlardır. Bugün sayıları 17 ve 18'i bulan ülkede parayla satın aldıkları milletvekillerinin yardımı ile Türkiye'yi kınayan yasalar çıkartmaya muaffak olmuşlardır.

Türk Tarih Kurumunun girişimi ile 1989 yılında Ankara'da tertip edilen milletlerarası Türk Tarihi toplantısında altı Ermeni araştırmacı Ankara'ya davet edilmiştir. Fakat bunlardan sadece ikisi gelmiştir. Türkiye'yi temsilen de sayın E. Büyükelçi Kamuran Gürün, Dr. Salahi Sonyel ve bendeniz, kongreye gelen iki Ermeni, iki Amerikalı, bir Fransız, bir İngiliz ve bir Alman tarihçi ile konuyu ilmi zemine çekerek tartışmıştık. Yapılan tartışmaların sonunda Ermeni tarihçilere şu teklifte bulunmuştum; "I. Dünya Harbi'nin propagandaya yönelik malzemesini bir kenara bırakın, gelin Türk, Rus, Ermeni, İngiliz, Fransız, Amerikan ve Alman arşivlerini bir heyet olarak çalışalım. Konuya hem ilmi ve hem de resmi bir açıklık getirelim. Çıkacak sonucu biz saygıyla karşılarız" demiştim. Benim bu konuşmam bütün tafsilatı ile Ermeni tarihçisi Prof. Maraşlıyan tarafından teybe alınarak Kaliforniya'da çıkan "The Armenian Weekly Review (1990)" da neşredil-

---

[90] Şehit edilen diplomatlarımızla ilgili geniş bilgi için bkz., Bilal N. Şimşir, **Şehit Diplomatlarımız (1973-1994)**, 2 Cilt, Bilgi Yay., Ankara 2000.

di. Avrupalı ve Amerikalı tarihçilerin taktirle karşıladığı bu açıklamamıza Ermenilerden, söz vermelerine rağmen hiçbir cevap gelmedi. Bu satırların yazarından sonra Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu ile Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı tarafından da aynı davet yapılmış ise de Ermeniler bu çağrılara hiçbir olumlu yaklaşımda bulunmamışlardır. Ümit ederim bir gün Ermeniler Türk milletini ve devletini haksız yere itham ettiklerini anlayıp, tarihlerinde en rahat hayatı kendilerine yaşatmış olan Türk milleti aleyhinde tavır almaktan vazgeçerler.

Burada akla şu sorular gelebilir : Ermeni meselesi yeniden kimler tarafından kurcalanıyor veya ortaya atılıyor? Türkiye bu konuda ne yapmalıdır? Adı üzerinde Azerbaycan toprağı olan Karabağ, Rus desteğindeki Ermeniler tarafından işgal edildi. Bu işgalcilerin önderi Ermenistan'ın başına bir darbe ile gelmiş ve uzun sure idarecilik yapmıştır. Rusların, Ermeni diasporasının ve Kafkaslarda barışı istemeyen güçlerin kışkırtması ile Ermeni lideri Koçaryan uzun süre Asalavâri konuşmalar yapmıştır. Devletler arası hukuku çiğneyerek Azerbaycan topraklarının beşte birini işgal eden Ermeniler, işgal ettikleri topraklardan çekilmemek için bir bahane mi aramışlardır? Bunu önlemekle görevli AGİT teşkilatının yöneticileri Rusya, ABD, İngiltere ve Fransa'dan oluşmaktadır. İşin enteresan tarafı şu ki, 19. asrın son çeyreği ile 20. asrın ilk çeyreğinde Ermenileri Türkiye aleyhinde kışkırtan ülkeler de aynı ülkelerdi. Haçlı zihniyetiyle hareket ettikleri şüphesini veren bu ortak cepheye karşı, kardeş iki ülkenin önderleri olarak Türk ve Azeri liderleri birlikte çalışmak mecburiyetindedirler. Bugün 17 yıldır Azerbaycan topraklarını işgal eden işgalci Ermenilerden Azerbaycan halkının talep etmesi gereken tazminatı kim dile getirecek? Bu arada Azerbaycan'ın Bakü başta olmak üzere muhtelif yerlerde 15 yıldır barakalar içinde yaşamak durumunda kalan insanların ve buralarda doğan çocukların uğradığı haksızlığı dünyaya kim duyuracak? Elbette bu haksızlığa karşı birlikte hareket edecek yegane iki ülke vardır ki, o da Türkiye ile Azerbaycan'dır. Bu iki kardeş ülkenin iyi yetişmiş birbirinden kıymetli bilim adamlarına imkan vererek belgeleriyle hem Avrupa ülkelerinde, hem Amerika'da ve hem de dünyanın diğer ülkelerinde Türkiye'ye ve Azerbaycan'a karşı yapılan bu haksızlıkları anlatma fırsatı vardır. Yeter ki bu iki ülkenin hükümetleri harekete geçsin. Bu anlatılan hususun haricinde, Ermenilerin Türkiye aleyhinde yürüttükleri kampanyalardan vazgeçip, işgal ettikleri Azerbaycan topraklardan kayıtsız şartsız çekilmeleri halinde, Türkiye ve Azerbaycan halkları, geçmişin bütün acılarını sineye çekerek, iyi komşuluk ilişkileri içinde ve barış halinde yaşamayı elbette tercih edeceklerdir. Böyle bir gelişme, her şeyden evvel Ermeniler için de en iyi yol olduğu kanaatindeyim.

BELGELER

A- ATATÜRK'ÜN KONUŞMALARINDA ERMENİ SORUNU

1) ERZURUM KONGRESİ'Nİ AÇARKEN (23 TEMMUZ 1919)

"..... Devletlerin manevi kişiliği ve imzalayan temsilcilerin kendi namuslarının niyet ve güvencesinde olan bu mütareke belgesi hükümleri bir tarafa bırakılarak İtilaf Devletleri'nin askeri kuvvetleri saltanat merkezini ve yüce hilafetin başşehri olan İstanbul'umuzu işgal etti. Gün geçtikçe artan bir şiddetle Saltanat ve Hilafete ait hukukumuz ile hükümetimizin kişiliği, milli onurumuz saldırılara ve adaletsizliklere uğradı. Osmanlı Vatandaşı olan Rum ve Ermeni unsurlar gördükleri destek ve yardımın sonucunda milli şeref ve namusumuzu yaralayacak taşkınlıklara başladılar. Nihayet üzücü ve kanlı devresine girinceye kadar küstahça saldırılara devam ettiler...

Vatanın bölünüp parçalanması söz konusu olan bu kararda Doğu illerinde "Ermenistan", Adana ve Kozan havalisinde "Kilikya" adlarıyla Ermenistan, Batı Anadolu'nun İzmir ve Aydın havalisinde Yunanistan, Trakya'da hükümet merkezimizin kapısına kadar böylece Yunanistan; Karadeniz sahillerimizde "Pontus" Krallığı ve ondan sonra vatanın kalan kısmında yabancı işgal ve kontrolü gibi artık 650 seneden beri bağımsız saltanat sürmüş ve tarihi adalet ve kahramanlığını vaktiyle Hindistan hududuna, Afrika'nın ortasına ve Macaristan'ın batısına kadar yürütmüş olan bu milletin kölelik düzeyine indirilmesi istenmektedir. Sonuçta bu devletin tarih sayfasını kapatarak, devleti sonsuzluk mezarına gömmek gibi insanlık ve uygarlıkla ve hele de milliyet ilkeleriyle açıklanması mümkün olmayan emeller kabul ve destek bulmuş ve görülüyor ki uygulama devresi de başlamıştır...

Ermenistan'a gelince; bir istila fikri sevdalısı olan Ermeniler, Nahcivan'dan Oltu'ya kadar bütün Müslüman halka baskıda, bazı yerlerde de katliam ve yağmacılıkta bulunuyorlar. Hudutlarımıza kadar Müslümanları yok etmek, onları göçe zorlayarak doğu illerimiz ile ilgili isteklerine güven içinde yaklaşmak ve bir taraftan da 400 bin olduğunu iddia ettikleri Osmanlı topraklarındaki Osmanlı Ermenileri'ni dayanak yaparak memleketimizi işgal etmek istiyorlar" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 4-7).

2) SİVAS KONGRESİ'Nİ AÇARKEN (4 EYLÜL 1919)

"..... İtilaf Devletleri'nden kuvvet alan memleketimizdeki Hıristiyan unsurlar, memleketimizin onurunu kırmak ve birliğini bozmak için çılgınca hareketlere koyuldu. Batı Anadolu'da İslam'ın namus ocağının içine girmiş Yunan zalimleri, İtilaf Devletleri'nin kayıtsız bakışları karşısında öfkelerini canavarca uygulamaya başladı.

Doğuda Ermeniler, Kızılırmak'a kadar yayılma hazırlıklarına ve şimdiden sınırlarımıza kadar dayanan katliam siyasetine başladı. Karadeniz sahillerimizde Pontus Krallığı hayalinin gerçekleşmesi için bile çalışıldı. Adana, Antep, Maraş ve Konya havalisine kadar Antalya işgal ve Trakya da işgal bölgesine dahil edildi...

Efendiler, İtilaf Devletleri'nin haksızlıkları ve merkezi hükümetin zaaf ve acizliği karşısında milletimizin varlığını ispat ve fiili saldırılara karşı namus ve istiklalini fiilen savunmak kararını vermek zorunda kaldı. Takip edildiği şekliyle : Doğuda sona eren harbin türlü zorluk ve üzüntülerini görmüş ve özellikle Ermenilerin vahşet ve zulümlerine sahne olmuş yaslı hudut vilayetlerimiz, namus ve milli bağımsızlığı kurtarmak amacıyla Müdafaa-i Hukuk-i Milliye, Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyetleri kurdular. Doğudan ve güneyden tehlike hisseden Diyarbakır vilayetimizde de Müdafaa-i Vatan Cemiyeti (Vatanı Savunma Derneği) kuruldu". (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 9-10)

3) ATATÜRK'ÜN ERMENİ VE RUM FAALİYETLERİ HAKKINDA HARBİYE NEZARETİNE YAZDIĞI 10 HAZİRAN 1919, 30 EKİM 1919 TARİHLİ RAPORLAR

Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi-Şube: 1 Suret

Havza'dan Harbiye Nezaret-i Celilesi'ne mevrud şifredir.

6/6[13]35 ve istihbarat 76 numaralı.

Merzifon Kazası'ndaki Rumlar ve İngiliz zabitleri hakkındaki istihbarata zamimeten bu defa Amasya Livası'ndan aldığım malumatda ancak esna-yı techirde Merzifon'da esasen çokça kalan Ermenilere bu kere mahalli saireden gelenler ve hicretden avdet edenler yüzünden mikdarlarının daima artmakda olduğu ve bunların haricden de mübaya'asına teşebbüs etmeleri ve iki mah mukaddem Patrikhane'den gönderilen Bedros ve Lerjon

namında tahsil görmüş iki genç Ermeninin mesele-i siyasiye ile iştigal etmelerinin mahsus olduğu Merzifon Amerikan Mektebi'ne getirilen eşya sandıklarının üzerinde Ottoman-Amerikan markaları görüldüğünden bunların her halde esliha olduğuna şübhe bırakmışdır. Bu eşya kafilesinin Merzifon'a takrinde üç (kola) ayrılarak muhtelif kollarla kasabaya dahil olmaları bu şübheyi takviye eylediği Merzifon'daki dört İngiliz zabitinin Amerika Koleji'nde ictima'ı bunların bu havalide komitecilik teşkilatıyla uğraşdıklarını ve merkez-i müzakerat ve teşebbüsat ittihaz etdikleri şübhesini uyandırdığı Merzifon'da Mister Cecil ile beraber üçü doktor, dördü eczacı olarak, sekiz olarak da dört İngiliz zabiti mevcud bulunduğu ve gayet mahremane ve kendilerine ihsas etdirilmemek üzere tahkikat ve tecessüsata devam olunduğu bildirilmektedir. İstihbar kılınacak malumat bilahare arz olunacakdır. (Osmanlı Belgelerinde Mill Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk, Devlet Arşivleri Gen. Müd., Ankara, 2007) Fi 10 Haziran sene [1]335/[10 Haziran 1919]

Üçüncü Ordu Müfettişi
Mustafa Kemal

HR. SYS, 2633/2_22

Osmanlı Ordu-yı Hümayunu
Başkumandanlığı Vekaleti

Harbiye Nazırı Cemal Paşa Hazretleri'ne

C[evab]. 26-28/10/[13]35 tarihli 300 ve 301 numaralı şifrelere.

Bugün pay-ı taht-ı Saltanat-ı Seniyye ve makarr-ı Hilafet-i İslamiyemiz olan İstanbul düşman donanma topları ve kuva-yı işgaliyesi altında, düşman polis ve jandarmasının fi'li müdahale ve iştiraki tahtında bulunuyor. Matbu'at Mü'telifin tarafından taht-ı murakabede, hukuk-ı şahsiye ve ictima'iyemiz bunların tazyiki altında, kabine erkan-ı muhteremesine varıncaya kadar giren çıkanlar ecnebi mu'ayene ve teftişine tabi' bulunmaktadır. Bütün manasıyla makarr-ı Saltanat ve Hilafet hal-i muhasarada olup hakimiyetimiz burada ma'nen ve fi'len gayr-i caridir. Buna bir de Rum ve Ermenilerin hükümeti tanımamalarını ve İ'tilaf Devletleri'ne istinad ederek adeta, hal-i isyanda ve bir takım teşkilat-ı mefsedet-karanede bulundukla-

rını ilave edersek pay-ı tahtımızın içinde bulunduğu vaziyet-i elime ve hatar-nakı tamamen tavsif eylemiş oluruz. Binaen-aleyh bütün bu hak-şiken mu'amelatı tafsil ve izah ile Avrupa'dan, efkar-ı umumiye-i cihandan hak ve adalet taleb edecek ve te'minine çalışacak olan Meclis-i Milli'nin İstanbul'da ifa-yı vazife etmesine bizce imkan mutasavver değildir. Düvel-i İ'tilafiye meşruti birer hükümet olduğu binaen-aleyh Meclis-i Millimiz aleyhinde teşebbüsatda bulunmayacakları hakkındaki mütala'atı tamamen bir hüsn-i zan telakki eylemeye mecburuz. Ancak Avrupa devletleri milletimizi meşrutiyet ve hürriyeti müdrik reşid bir millet olarak add ü telakki etmiş bulunsalardı bu mütala'a varid ve doğru olabilirdi. Halbuki vaziyet tamamen bu hüsn-i zannın aksine tecelli etmiş ve etmekdedir. Vazı'u'l-imza oldukları Mütareke ahkamına mugayir icraatları ve hükümetin hakk-ı kazasına tecavüzleri bizi insan telakki eylemediklerine, verdikleri söze ri'ayet etmemeyi bize karşı muhalif-i namus bir şey addetmediklerine delildir. (Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), Devlet Arşivleri Gen. Müd., Ankara, 2003)

4) ANKARA İLERİ GELENLERİ İLE BİR KONUŞMA (28 ARALIK 1919)

"..... Memleketimizi işgale yeltenen yabancılar kendi ekonomik ve politik çıkarlarını koruyabilmek için aleyhimizde bulundukları iki görüşü yürütmeye (propoganda etmeye) başladılar. Bu görüşlerden birincisi güya milletimizin, Müslüman olmayan unsurları eşitlik ve adalet ilkesine dayanan yönetimi beceremez olduğudur.

İkincisi de güya, milletimiz genel olarak yeteneksiz olduğundan, bahçe halinde bulunan yerlere girmiş ve oralarını viraneye çevirmiş. Birincisi ile milletimize zalimlik iftirası ediyorlar. İkincisi ile yeteneksizlik. Eğer bu iki düşünce gerçek olsa idi, milletimizin bağımsız yaşamaya hakkı iddia olunamazdı. Gerçekten zulüm medeniyetle uzlaşmaz. Yeteneksizlik iftirası da bağışlanacak bir şey olamaz. Çünkü milletler igal ettikleri toprakların gerçek sahibi olmakla birlikte insanlığın vekilleri olarak da o topraklarda bulunuyorlar. O toprakların zengin kaynaklarından hem kendileri yararlanırlar ve dolayısıyla bütün insanlığı yararlandırmakla yükümlüdürler.

Halbuki işgalcilerin bizim hakkımızdaki bu düşünceleri hiçbir zaman var olamaz. Her ikisi de su katılmamış iftiradır. Milletimizin yeteneksiz ol-

madığı tarihçe ve mantıkça ispat edilmiştir. Bunun kanıtını yine yabancıların kendi kaynaklarında bulabiliriz.....

Milletimizin zalim olması meselesine gelince, bu da sadece iftiradan ibarettir.

Efendiler, hiçbir millet, milletimizden daha fazla yabancı unsurların inanç ve geleneklerine saygı göstermemiştir. Hatta denebilir ki diğer dinlere, başkalarının dinine ve milliyetine saygı gösteren tek millet bizim milletimizdir.

Fatih İstanbul'da bulduğu dini ve milli teşkilatları olduğu gibi bıraktı. Rum Patrik'i, Bulgar Eksarhı ve Ermeni Kategigosu gibi Hıristiyan dini liderleri ayrıcalık sahibi oldular. Kendilerine her türlü serbestlik verildi.

İstanbul'un fethinden beri, Müslüman olmayanlara sağlanan bu büyük ayrıcalıklar, milletimizin din ve siyasete göre dünyanın en hoşgörülü ve cömert bir milleti olduğunu ispatlayan en açık kanıttır...

Memleketimizde yaşayan Müslüman olmayan unsurların başına ne gelmiş ise, kendilerinin yabancı entrikalarına kapılarak ve ayrılacalıklarını kötüye kullanarak vahşice bir şekilde takip ettikleri bölücülük siyasetinin sonucudur...

Tekrar ediyorum, aleyhimizde ortaya çıkarılan düşünceler yanlıştır, bu gerçekler tarihçe ve mantıkça ortadadır. Bu konuyu yalnız batılı milletlere değil hatta vatandaşlarımıza da önemli bir şekilde duyurmak gereğini hissediyorum. Çünkü az olmakla beraber üzüntüyle duyuyoruz ki, milletin tarihini okumamış veya milli duygudan yoksun kalmış bazı kişiler, yabancıların aleyhimizde söyledikleri suçlamaları reddetmedikleri gibi vatanlarını suçlu göstermekten çekinmiyorlar". (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 33-35)

5) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SİVAS'TA İKEN YENİGÜN GAZETESİNİN SORDUĞU SORULARDAN GAYRİ-MÜSLİMLERLE İLGİLİ OLAN KISMINA ŞU CEVABI VERMİŞTİR (11 EKİM 1919) :

Soru : "Milli Teşkilatın Müslüman olmayan unsurlara karşı bir takım yönelimlerinin olduğuna dair bir söylenti vardır. Bu konudaki düşünceleriniz nelerdir ve Milli Teşkilat ile Müslüman olmayan unsurlarla ilişkileri ne doğrultudadır?"

Cevap: "Herşeyden önce şunu söylemek isterim ki, Milli Teşkilat'ın Müslüman olmayan unsurlara karşı hiç bir gizli saklı düşüncesi yoktur. Üstelik bazı Müslüman olmayan unsurların devletimize ve milletimize karşı bazı kışkırtma ve girişimlerde bulunacak kadar zararlı düşünceler besledikleri olaylar ve belgelerle tespit edilmiş ise de, yasal haklarına dayanan milletimizin sükun ve ciddiyeti karşısında hiçbir sonuç alamayacaklarını anladıkları düşünülebilir. Bu durumda arada hiçbir terslik nedeni kalmayacaktır. Biz onların her türlü doğal haklarını sağlayarak, halklararası bir denge ve uyum yaratmayı esas amaçlarımızdan sayıyoruz". (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s.14)

6) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 13 EKİM 1919'DA TASVİR-İ EFKAR GAZETESİ BAŞYAZARI VELİD BEY'İN 21 SORUDAN OLUŞAN MÜLAKATINDA ERMENİ KONUSUYLA İLGİLİ SORUSUNA ŞU CEVABI VERMİŞTİR :

Soru: "Avrupa tarafından oluşturulması düşünülen Ermenistan sınırı hakkında ne düşünüyorsunuz?"

Cevap: "10-30 Ekim 1918 tarihindeki sınırımız içinde kalan yurttan bir karış toprağın Ermenistan'a bırakılmasına millet kesinlikle razı değildir".

7) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 21 EKİM 1919'DA ERMENİ PATRİK'İ ZAVEN EFENDİ'NİN YAZISI HAKKINDA YAPTIĞI AÇIKLAMA :

"Ermeni Patrik'i Zaven Efendi sonradan Neologos gazetesinde yayınlanmış mektubunda bir çok Ermeni ailesinin son milli hareketlerden korkarak Erzincan, Erzurum, Samsun, İzmit ve Adapazarı Anadolu bölgelerinden göç etmekte olduklarını ileri sürerek ve böylece milletin, milli haklarını savunmak amacıyla oluşturduğu birliği bir Ermeni, ya da Müslüman olmayanlara karşı olmakla şaibe altında bırakmak istiyor. Bunun için gerçeği bir kez daha aşağıda olduğu gibi açıklamak zorunluluğu görülmüştür :

İlk olarak : Erzincan ve Erzurum bölgesinden göç eden hiçbir Ermeni ailesi yoktur.

İkinci olarak : İzmit, Adapazarı ve Samsun yörelerinde olduğu gibi, bütün Anadolu'da güvenlik etnik gruplar arası uyum Allah'a şükür her za-

mankinden daha çok vardır ve şükranla karşılanacak bir durumdadır. Dahası : Haymana vs. yerlerin dini başkanları ve Amasya ve Tokat, diğer sancakların Hıristiyan halkı tarafından milli hareketlerin bütünüyle savunucusu bulundukları telgraflarla İçişleri Bakanlığı'na ve yabancı temsilcilere bildirilmiştir.

Üçüncü olarak: Gerçekdışı olarak Anadolu milli hareketlerini Bolşevizm diye duyuran ve ülkesini sürekli olarak İttihatçı hareketleri ile devamlı karışıklık içinde görmek ve göstermek isteyen Damat Ferit Paşa Hükümetinin demeçlerinden ürkerek, ihtimal olarak birkaç varlıklı aile kendilerince güvenli gördükleri bir yere taşınmış ise, bu da ateşkesten beri Adana ve çevresinde ve bağımsız Ermenistan'daki çoğunluğu sağlamak için Ermeni komiteleri ile özellikle Patrikhane'nin kışkırtmalarına kapılan ailelerdir.

Dördüncü olarak: Anadolu'da genel güvenlik ve etnik gruplar arası uyum ve anlaşmanın ne kadar güvenli ve sevindirici olduğunu sonradan Anadolu'yu baştan başa dolaşmış olan General Harbord'un başkanlığındaki Amerikan İnceleme Heyeti ile Fransız temsilcisi Binbaşı La Bonne ve gene Amerikalı Mr.Brown ve Harbiye Nezaretinde Fransız İrtibat Subayı Yüzbaşı Le Atle ve Fransız Olağanüstü Komiserliğinde görevli Meur... ve Sivas Jandarma Bölgesi Müfettişi Binbaşı Brunot'un raporları doğrulayıp, kanıtlayacağı gibi Patrik vekili Zaven Efendi'nin Neologos gazetesinde ne amaçla yayınlandığını bildiğiniz mektubun içeriğine gereğinden çok değer vermeyi gereksiz görüyoruz". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 121-122)

8) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN TAN GAZETESİ MUHABİRİNE 25 EKİM 1919'DA KUVA-YI MİLLİYENİN ERMENİ SORUNU BAŞTA OLMAK ÜZERE TAKİP ETTİĞİ DIŞ SİYASETLE İLGİLİ SORULARINA VERDİĞİ CEVAP :

SORU : Milli Teşkilatın iç ve dış siyaseti ile ilgili programı nedir ?

CEVAP : "Milli Teşkilat bir siyasi parti olmadığından iç ve dış politika hakkında ayrıntılı programı yoktur. Milli Teşkilat'ın her konudaki görüşü, Sivas Kongrasinde belirlenip, Eylül 1919 tarihinde yayınlanan bildirge tamamen kapsamaktadır."

SORU : Ermeni sorunu hakkında ne düşünüyorsunuz? Erzurum, Van,Bitlis illerinden pek sınırlı bir şekilde bir miktar arazi bırakmaya karşımıdırlar?

CEVAP : "Osmanlı sınırları dışında oluşacak bir Ermenistan bizim için memnuniyet verici bir gelişme olacaktır." (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 26)

9) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ATEŞKESTEN MECLİSİN AÇILMASINA KADAR GEÇEN ZAMAN İÇİNDE YAŞANAN SİYASAL OLAYLAR HAKKINDA 24 NİSAN 1920'DE YAPTIĞI AÇIKLAMA

Mustafa Kemal Paşa açıklamalarına önce Harbiye Nazırı Cemal Paşa ile 9-10 ve 27-18 Ekim 1919 tarihlerinde yaptığı yazışmalarını anlatmakla başlamış ve şu konulara itiraz ettiğini bildirmiştir:

"Rum ve Ermenilerle, İngilizler başta olmak üzere İtilaf Devletlerinin ve bunların suçlarına alet olan ve sessiz kalan Ferit Paşa Hükümetinin milli birliğe ve vatanının mutluluğuna yönelik her çeşit girişim ve meşru milli hareketleri genel olarak İttihatçılık diye suçlamayı bir meslek edinmiş oldukları hepimizce bilinmektedir.

Girişimimizin ve milli kuruluşumuzun İttihatçılıkla hiç bir ilgisi ve ilişkisi bulunmadığı, kötü düşünceli kişiler dışında gerek millet ve gerek ilişkide bulunan yabancılarca da anlaşıldığı halde kötü anlayışı ve bilgilendirmeyi tam olarak ortadan kaldırmak amacıyla Sivas Genel Kongresi'nin birinci oturumunda görüşmelere başlamadan önce bütün üyeler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin diriltilmesine çalışılmayacağına dair açıkça, birer birer ant içmişler ve bu yemin sureti her tarafta yayınlanmış ve ilan edilmiştir.... Gerçek bu iken bizim yürüttüğümüz milli hareketi İttihatçılıkla karıştırmak mümkün değildir.

Bundan dolayı, hükümetin bu maddenin asıl amacının ne olduğunu açıklamasını özellikle bekliyoruz.

Çok yönlü düşünülmesi ve tartışılması gereken konu ise şudur: Düzeltilmesi mümkün olmayan felaket ve çok üzücü olaylara neden olan, bugün milletimizin memnuniyetsizliğini çeken I. Dünya Savaşı'na girmemek elbette son derece iyi olurdu. Fakat buna maddeten imkan yoktu. Çünkü katılmamak, silahlanmış bir tarafsızlığı, yani Boğazların kapalı bulunmasını

gerektiriyordu. Halbuki vatanımızın coğrafi konumu, İstanbul'un stratejik durumu, Rusların İtilaf Devletleri Hükümetleri yanında yer alması, bizim seyirci kalmamıza asla uygun değildi. Bundan başka, silahlanmış bir tarafsızlığın devamı için paramız, silahımız, sanayimiz kısaca gerekli olan araçlarımız yoktu. İtilaf Devletleri'nin ve özellikle İngiltere'nin para vermemesi bir tarafa, gemilerimize el koyarak ve milletin dişinden tırnağından arttırarak gemi inşaatına tahsis edilmiş yedi milyon liramıza zorla el koyması ve İtilaf Devletleri'nin savaş ilan etmesi, bizim, harbe girişimizden daha 4 ay önce tamamen Osmanlı Hükümeti'nin zararına bir Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulmasına karar verdiklerini ilan etmiş olmaları ve hatta Bolşeviklerin yayınladığı gizli anlaşmadan da anlaşıldığına göre İstanbul'un Çarlık Rusyası'na verileceği sözü savaşa İtilaf Devletleri karşısında girmemizin zorunlu olduğunu gösteren açık delillerdir...

Bugün Saltanat'ın ve Hilafet'in başkenti olan İstanbul, düşman donanmasının topları, işgal kuvvetlerinin polis ve jandarmasının fiili baskısı altında bulunuyor. Basın İtilaf Devletleri'nin denetimi altında, kişisel hukuk ve sosyal durumumuz bunların baskısı altında, sayın Bakanlara varıncaya kadar giren ve çıkan herkes yabancılar tarafından inceleme ve denetim altında bulunmaktadır. Tam anlamı ile Saltanat ve Hilafet başkentlerimiz kuşatma altında olup, bağımsızlığımız burada manen ve fiilen geçersizdir. Buna bir de Rum ve Ermenilerin Hükümeti tanımamalarını ve İtilaf Devletleri'ne dayanarak bir çeşit ayaklanma durumunda bulunmalarını ve birtakım bozguncu kuruluşlarının yaptıklarını da eklersek, başkentimizin içinde bulunduğu üzücü ve korkunç durumu tam anlamı ile açıklamış oluruz.

Bundan dolayı bütün bu haksız uygulamalar ve bunların ayrıntıları ile açıklanması sonucunda dünya kamuoyundan hak ve adalet isteyecek ve kazanılmasını sağlayacak olan Milli Meclis'in İstanbul'da görev yapması bizce imkansızdır.

.... İngiliz siyasi temsilcisi İngiliz Dışişleri Bakanlığı adına Hükümetimize nota verdi ve dedi ki: Önce, İtilaf Devletleri'ne karşı başlatılmış olan ve Yunanlıları da içine alan eylemleri durdurunuz. İkinci olarak, Türkiye'de Ermenilere karşı yapılan katliamdan vazgeçiniz. İşte bu iki önerimizi yerine getirmeniz durumunda İstanbul size bırakılacaktır. Bu iki istek dikkate alınmazsa, barış şartları son derece kötü olacaktır.

Efendiler, bu öneri elbette ki çok haince ve samimi olmaktan uzak bir istek idi. Çünkü her iki öneride de, gerçekle ilgisi olmayan konular üzerin-

de duruluyordu. Birincisi Yunanlıların da içinde bulunduğu İtilaf Hükümetleri'ne karşı eylemde bulunmamak, saldırıya geçmemek önerisi. Zaten böyle bir şey olmadı. Gerçi Yunan Cephesi'nde, İzmir Cephesi'nde, silahlı ve mevzilenmiş bir takım kuvvetler, milli kuvvetler vardı. Fakat bu, devlet kuvveti, hükümet kuvveti, ordu kuvveti değildi. Belki Yunanlıların, ateşkes hükümlerine uymayan davranışları ve insanlığa karşı dünyada eşine rastlanmayacak biçimde zulmederek, facialar yaratmalarına karşı devletin korumasından yoksun olan milletimizin kendi namusunu, onurunu korumak ve kollamak için silaha sarılmak mecburiyetinden kaynaklanıyordu. İtilaf Devletleri bu masum müslüman halkının korunmasından söz etmemişlerdi. Sadece onlara saldıran kuvvetin önüne set çekilmemesi gerektiğinden sözedilmişti. Diğer yörelerde bile İtilaf Devletlerine hiçbir saldırı yapılmamıştı. Bu nedenle, sözkonusu isteğin asıl iç yüzü düşünüldüğünde bunun gerçek olmadığı görülür. Bu olayın tek ve en kesin çözümü, İtilaf Devletleri tarafından Yunanlılar'a, İslam hayatına, milletin şeref ve namusuna saldırıda bulunmamalarının önerilmiş olması idi. İkinci istek ise, ülke içinde katliam yapılmaması ile ilgiliydi. Ermenilere karşı böyle bir tutum yoktu ve olay doğru değildi. Memleketimiz gerçeklerini hepimiz biliyoruz. Hangi yörede Ermenilere karşı katliam yapılmıştır veya yapılmaktadır? Birinci Dünya Harbi'nin başlangıcından söz etmek istemiyorum. Aslında, İtilaf Devletleri'nin de bahsettikleri doğal olarak geçmişe ait kötü olaylar (fezahat) değildir. Bugün ülkemizde facialarn yaşandığı savunularak, bundan vazgeçmemiz isteniyordu. Kuşkusuz İstanbul'daki Ali Rıza Paşa Hükümetinin bu önerilere karşı cevap vermiş olacağını kabul ediyoruz.....

İzmir sorununu yerinde inceleyen ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde inceleme ve araştırma yapmak için geziler yapan bütün Amerikalı ve Avrupalı kişiler ve heyetler, daima lehimize düşüncelerle dolu olarak ülkelerine dönmüşlerdir. Bu kişiler ve kurullar, Avrupa ve Amerika kamuoyunda çeşitli araçlarla ülkemiz aleyhine yapılan kışkırtıcı propagandalara karşı üstünlük sağlamışlarsa da, barış için kesin kararların belirlenmesini üstlenen barış konferansı çerçevesi içinde az çok da olsa etkili bir akım ve durum yaratmışlardır. İşte böylece, geleceğe yönelik çıkarlarını, çeşitli baskılarla bütün dış ülkeleri aleyhize çevirmekte gören bazı kuruluşlar ve unsurlar ise, tarafımıza yöneltilen bu akımı temelinden yıkmak ve bütün dış ülkelerin milletimiz yararına bir gelişmeye, düşünceye fırsat vermemek için tümüyle yalan olan en son Ermeni katliamı uydurmasını düzenlediler ve açıkladılar. Aslında sınırlı ve basit yalanlama araçlarımız olan gazetelerimize de, son de-

recede etkin bir sansür uygulayarak hiçbir araçla medeni dünyaya karşı haklarımızı korumamıza imkan tanımadılar. Böylece, insanlık hukukunun kutsal kuralı olan "kendi kendini koruma "hakkından da milletimizi tümüyle mahrum bırakarak kamuoyunu ve dünya milletlerinin fikirlerini harap durumdaki memleketimiz ve ezilmiş milletimiz aleyhine yeniden bir çok suçlamalarla zehirlediler.

Anadolu'da yerleşmiş Ermenilerin ve Rumların hükümet emirlerine ve milli amaçlara karşı gelmedikçe her türlü saldırıdan korunmaları ve tam anlamı ile mutlu bir hayat yaşamaları öteden beri kabul edilmiş bir esastır. Kilikya ve dolaylarında ve doğu hududumuz dışındaki resmi ve gayrı-resmi Ermeni kuvvetlerinin dindaş ve ırkdaşlarımıza karşı yapılan cinayete varan saldırıları karşısında bile, ülkemizde yaşayan Ermenilerin her türlü taarruzdan korunmasını sağlamayı pek önemli bir medeni görev kabul ettik ve Anadolu'nun dış dünya ile ilişkisinin kesik olduğu bu günlerde yüce vatan çıkarlarını amaçlayan önlemler içinde Ermeni halkının esenliğinin korunması gerekliliğini bütün makamlara bildirdik.

İşte, İstanbul'un yabancı kuvvetlerce işgalinden bugüne kadar geçen acı günlerde hiç bir dış ülkenin fiili korumasına erişemeyen Anadolu Ermenilerinden hiç bir kişinin, en küçük bir anlamda bile, saldırıya uğramamış olması, bize her nedenle cinayet yükleyen ve medeni hassasiyeti kendi tekelinde sanan entrikacı Avrupalıların yüzlerini kızartacak ve milletimizin yaratılıştan sahibi bulunduğu insanlık törelerinin yücelik derecesini ispat edecek çok önemli bir konudur". (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 69-71, 75-76, 82-84, 88)

10) MUSTAFA KEMAL PAŞA 24 NİSAN 1920 GÜNÜ MECLİS'İN GİZLİ OTURUMUNDA YAPTIĞI KONUŞMADA İSE, ERMENİ FAALİYETLERİ HAKKINDA MECLİS ÜYELERİNE ŞU BİLGİYİ VERMİŞTİR:

"Ermenilere gelince: Ermeniler bütün dünyanın fevkalade sahip çıkmasına mazhar olmuş bir vaziyette bulunuyorlar. Siyasi emellerinin tecellisi için nasıl çalıştıkları malumdur. Fakat bugünkü vaziyetler, bizimle temaslarına dair arz edebileceğim noktalar şunlardır: Ermeniler, Erivan Ermeni Hükümeti bölgesi dahilinde İslam ahaliyi imha etmekle meşguldür. Biz, İngilizleri, Amerikalıları aleyhimizde tahrik etmemek ve her nasılsa Harbi Umumi'de yapılmış olan vakanın tekrarlanmasına ve devamına dair hiç bir

zan ve şüphe vermemek için bu malum bölge dahilinde bulunan İslam ahalinin sınırımızı geçmek suretiyle alenen yardımlarına dahi koşmakta tereddüt ettik. Fakat oradaki İslam ahali her taraftan hamisiz kalınca bittabi kendi hayat ve namuslarını yine kendiliklerinden muhafaza ve müdafaada tereddüt etmediler. Bu bakımdan, başlangıçtan bugüne kadar Erivan Ermeni Hükümeti bölgesi dahilinde muharebe ve çarpışma devam edegelmektedir ve bütün çarpışmalar neticesinde bittabi dindaşlarımız fevkalade zarar görmekle beraber namus ve haysiyetlerini de muhafaza etmekten geri durmuyorlar.

Gürcistan Hükümeti bize karşı samimi bir vaziyet göstermiştir. Bilhassa Azerbaycanlılar hayırlı meselelerde bizimle ittifak etmiştir. Bittabi Ermeniler bu ittifakın haricinde kalmıştır. Azerbaycanlılarla Ermeniler arasında çarpışmalar olduğu vakit Gürcüler, Azerbaycan tarafını tutmuştur. Ve bugün dahi aynı vaziyette bulunmaktadır. Bizim eski sınırımızla Gürcistan'ın alakası, malum olduğu üzere, Elviye-i Selase'dir: Batum, Kars, Ardahan. Biz burasını memleketlerimizin parçalarından sayıyoruz ve oradaki İslam ahali dahi bu anlayışta bulunmaktadırlar. Fakat resmen bunu şimdiye kadar ifade etmiş değiliz...

Diğer taraftan Fransızlarla da münasebetler olmuştur. Bilhassa Suriye'de fevkalade temsilci olarak bulunan Picot namında bir zat Sivas'a kadar geldi ve kendisinin Paris'te Sulh Konferansı ile temas etmek üzere hareket ettiği bir sıralarda idi ki, bu zatla görüştüğümüz esas noktalar, hatırımda kaldığına göre şunlar idi: Bir defa kendisi Fransa Hükümeti'nin bize karşı yapmakta olduğu muameleleri doğru bulmuyordu, Fransa'nın hakiki menfaatine aykırı buluyordu. Açık söylediği şey, Suriye'yi sömürge yapmak istiyorlardı ve buraya Kilikya'yı da dahil etmek ve bizimle bu konuda anlaşmak istiyordu. Biz de kendisine bir Türkiye meselesinin olduğunu hatırlattık. Bütün vatanımızın tamamiyeti ve bu vatanda yaşayan milletimizin bağımsızlığının önemini söyledik ve Kilikya meselesinin mutlaka Türkiye lehinde halledilmesi gerektiğini dile getirdik.... Bir de dedik ki: Şimdi Fransız işgali altında bulunan bölgelere bizim tarafımızdan kuvvet sevkiyle hiçbir harekette bulunmayacağız. Ancak sizin işgaliniz altında bulunan ve asayişinden, emniyetinden sizin mesul olduğunuz bölgeler vardır ki, Kilikya, Maraş, Urfa hepsi dahil ve Fransızlar tarafından silahlandırılan Ermenilerin İslam ahaliye tecavüz etmesi, onları katletmesi neticesi olarak vuku bulacak mukabelelerden ve mukavemetlerden de hiçbir mesuliyet kabul etmeyiz, dedik.... O zaman, yüksek malumunuz, valimizi kovmuş-

lardı. Siz valimizi iade edeceksiniz, diğer Osmanlı Devleti memurlarını yerinde bırakacak ve İslam ahaliye tasallut eden Ermenileri oradan uzaklaştıracak ve bilhassa bundan sonra teşvik etmeyecek ve onları silahlandırmayacaksınız, dedik.

Bunlara kati olarak söz verdi ve hatta Sivas'ta icap edenlere tebliğgatta bulundu. Hakikaten valimiz oraya gitti. Vaziyet iyi hale girer gibi oldu. Biz Fransız diplomatı oraya gitti, bunu bizimle görüştü. Fakat buradaki kuvvetlere kumanda eden Fransızlar da başka adamlardı. Bunlar bilhassa Kilikya dahilinde bir Miralay vardı ki, o da Reymon. Bu adam, İslam düşmanı ve Ermeni hamisi idi. Bu nedenle Fransızlarla halkımız arasında çarpışma oldu. Bu çarpışma esnasında Fransız kisvesi altında İslam ahaliye tecavüz eden Ermeniler ile hayatını müdafaa eden Müslüman ahali arasında ölenler oldu.

Bu olayları bütün Avrupa'da ve bütün Amerika'da fevkalade dalgalandırdılar. Halbuki milletimiz tarafından onlara tecavüz vaki olmuş değildi. Vuku bulan tecavüze karşılık verilmişti. Hatta Fransızlar çekildikten sonra, daha ileriye gidilmekten vazgeçilerek o kadarla yetinildi. Urfa'da da aynı vaziyet olmuştur. Yine Fransızlar tarafından, daha doğrusu Fransızların teşvik ve himayesiyle Ermenilerin, İslam ahaliye tecavüz eden Ermenilerin sebebiyet vermesi yüzünden bir muharebe ve çarpışma olmuş, neticede Fransızlar orasını da terk etmeye mecbur olmuşlardır." (TBMM Gizli Celse Zabıtları, C. I, s. 4-6, Ankara, 1980)

11) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 7 HAZİRAN 1920'DE TBMM'DE İÇ VE DIŞ SİYASET HAKKINDA BİLGİ VERİRKEN ERMENİ KONUSUNA ŞÖYLE TEMAS ETMİŞTİR :

"Efendiler, milli sınırlarımız içinde bulunan ve fakat ateşkes hükümlerine uygun olarak askeri kuvvetlerimizin boşaltmış olduğu Elviye-i Selasenin (Doğuda bulunan üç il : Kars, Ardahan, Batum) gerektiğinde tekrar işgali için yüce heyetiniz Bakanlar Kuruluna yetki vermişti. Fakat bu yetkinin kullanma zamanını hükümete bırakmayı emretmiştiniz.

Ermeniler eski sınırın ilerisinde bulunan Müslüman halka olağanüstü zulüm ve baskı uygulamakta ve katliam yapmaktadır ve pek çok Müslüman, çok sefil ve perişan, acınacak bir halde bize sığınmakta, göçmektedirler. Bundan dolayı Bakanlar Kurulu vermiş olduğunuz yetkinin uygulanması zorunluluğu doğacağını sanmaktayız. Yüce Heyetinize şimdiden bilgi

vermek için arz ediyorum. Genel iç durumumuzda söylemeye değer başka bir şey yoktur..." (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 111)

12) ERZURUM MİLLETVEKİLİ DURAK VE ARKADAŞLARININ, DOĞU CEPHESİ KUVVETLERİNİN TECAVÜZLERE KARŞILIK VERMEMELERİ NEDENLERİNİN BİLDİRİLMESİ HAKKINDAKİ SORU ÖNERGESİ ÜZERİNE MUSTAFA KEMAL PAŞA 14 AĞUSTOS 1920'DE MECLİS ÜYELERİNE ŞU AÇIKLAMAYI YAPMIŞTIR :

"Soru önergesi ile arkadaşlarımızın aydınlatılmasını istedikleri noktaları bir daha hatırlamak maksadıyla aynen okuyacağım :

Büyük Millet Meclisi Yüce Başkanlığı'na,

Şu günlerde Doğu Cephesinde, özellikle Erzurum sınırlarında Ermenilerle Gürcülerin fazla faaliyeti görülmüş olduğu, hatta Gürcülerin Erzurum'un kuzey sınırlarına ve Ermenilerin de doğu sınırlarına şiddetle taarruz ettikleri ve bu doğrultuda özellikle Oltu'nun da işgal edildiği haber veriliyor.

Diğer taraftan İslam Bolşevik Ordusu'nun öncülerinin de Erzurum'a geldiği söyleniyor. Doğu cephesindeki kuvvetlerimizin, Ermeni ve Gürcülerin taarruzunu püskürtmeye değil, hatta taarruz ederek bütün memleketlerini istilaya gücü bulunduğuna inanmışız. Acaba orada bulunan kuvvetlerimizin karşılık vermemesi siyasal nedenlerden mi ileri gelir? Bu anlaşılmaz mesele hakkında herhalde hükümetin bizi acele açıklamalar yaparak aydınlatmasını isteriz".

"Efendiler, bu soruyu soran arkadaşlarımızın hakkı vardır. Gerçekten birkaç aydan beri Kafkasya'da ve doğu cephesinde cereyan eden olaylar herkesin gözü önünde, anlaşılmaz çeşit ve görünüşte birbirine zıt aşamalar göstermiştir. Bu nedenle sorular soruları esas kabul ederek Yüce Heyetinize bilgi vermeyi Bakanlar Kurulumuz da çok uygun görmüştür.

30 Mayıs ve 4 Haziran tarihlerinde Doğu Cephesi Komutanı tarafından Bakanlar Kuruluna bir öneri yapılmıştır. Öneri şu idi : Öncelikle Erzurum'da bulunan üyeler heyetimizin Kars-Bakü üzerinden trenle hızlı olarak Moskova'ya gidebilmesini sağlamak, ikinci olarak, Ermenistan içerisinde Müslüman halka yapılmakta olan katliamı durdurmak ve üçüncü olarak Ermenilerin ilk fırsatta Erzurum'u bile ellerine geçirmek için faaliyet ve girişimlerde bulunacaklarından, Ermeni Ordusuna karşı hakim ve uy-

gun bir durum almak için zaten Brest-Litovsk ve Batum Antlaşmaları ile bizim olan Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum) içindeki Sarıkamış, Soğanlı dağlarını ve Soğanlı dağlarının geçitlerini işgal etmenin faydalı olacağı bildiriliyordu. Bu üç nedenden özellikle sonuncusu Bakanlar Kurulunca da incelendi ve uygun görüldü. Zaten Yüce Meclisiniz Elviye-i Selasenin zamanında, uygun zamanda işgal yetkisini Bakanlar Kuruluna vermiş olduğundan, buna dayanarak komutanın önerisini kabul etti. Bundan dolayı, 6 Haziran tarihinde doğu ordumuzun askeri harekat yapması için hazırlanmasını emrettik. Ordu, hazırlığıyla uğraşmakta bulunduğu bir sırada yaklaşık 10 gün sonra, 16 Haziran'da, öncelikle tarafımızından Moskova'ya gönderilmiş olan delegelerimizden birisi memleketimize geri döndü. Bu kişi, hepimizce bilinen Sovyet Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Çiçerin'in mektubunu getirdi. Diğer bir takım kişilerin de özel, resmi rapor ve mektuplarını getirdi. Diğer raporlar ve mektupların kapsamlarından vazgeçen Rusya Sovyet Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı'nın hükümetleri adına Yüce Meclisinize, ve Yüce Meclisinizin Başkanlığı'na hitaben yazmış olduğu mektup burada okunmuştu. Hatırlanırsa denilmişti ki, Ermenistan, İran ve Türkiye sınırlarının belirlenmesinde Rus Sovyet Hükümeti'nin aracılığıyla meselenin siyaseten çözümü mümkündür. Diğer tasarı ve mektuplarda bu noktada daha fazla bilgi verilmekteydi.

Bu açıklamalara göre herhalde bizim Ermenilere daha fazla taarruz etmemizi Rus Hükümeti arzu etmiyordu, uygun görmüyordu. Fakat biz, Elviye-i Selase içinde bulunan herhangi bir noktayı işgal etmek demek, Ermenistan'a taarruz demek olamayacağından, zaten karar vermiş olduğumuz askeri harekat hakkında bir muhalefet görmedik ve bunun üzerine Doğu Ordusu Komutanı'na askeri harekata devam etmesini ve acele etmesini emrettik. Fakat bundan birkaç gün sonra idi ki yeni gelen resmi bir haberle Rus Hükümeti'nin bir elçilik heyeti yanımıza gelmek üzere Kars üzerinden trenle hareket halinde bulunduğu anlaşılıyordu. Bunun üzerine bu gelecek olan elçilik heyetiyle zaten Erzurum'da bulunmakta olan delege heyetimizin görüşmesinin ardından harekete geçmek üzere, hareketin durdurulmasını emrettik ki bu 20 Haziran'da idi. Bu nedenlerden dolayı 20 Haziran'da doğu ordumuzun taarruz harekatını durdurmuş olduk. Bu arz ettiğim mesele, doğu genel durumu içinde ve Türkiye'nin, Bolşevik Hükümeti ile olan genel ilişkilerinde ufak bir parça bir aşamadır. Bunu daha iyi kavramak için ve esasen durumu da doğrulamak için baştan başlayarak durumu daha geniş bir biçimde açıklayacağım :

Arkadaşlar, hepinizin bilgisindedir ki, genel harbin son senelerinde Rusya içinde patlak veren inkılap, insanların genel çoğunluğunu oluşturan fakir halk içinde, özellikle bu halkın çok zahmet, sıkıntı ve acı yaşamış olan işçi sınıfı içinde eskiden beri varolan sosyalistlik isteklerini ve amaçlarını ilan etti... Bolşevikler memleketlerinin gayet geniş olmasına ve birçok doğal nedenlere ve şartlara bulunmasına dayanak bütün dünyanın emperyalistlerine karşı düşmanlık ve savaş ilan etmekten çekinmediler... Sovyetlerin bu direnişine karşı, başta İngilizler olmak üzere, bütün İtilaf Devletleri, bir taraftan kullanabildikleri bütün vasıta ve kuvvetlerle bizi mahvetmek ve bizi ezmek için çalıştıkları bir sırada, Bolşeviklerin zulüm görmüş milletimize yardımcı olmaması için maddi ve manevi kuvvet ve kudretlerini harcıyarak uğraşmışlardır.

Fakat Bolşevik Hükümeti, hem kendi hayat ve varlığının önemini arttırmak, hem de İtilaf Devletlerinin zulüm pençesinden kurtulduklarında, dünyayı sarmış olan inkılabın amaçlarına ulaşmak için kendilerine en kuvvetli, en kudretli bir yardımcı ve koruyucu olacak milletimizin barış ve birlik elini tutmak için fiili girişimlerde bulunmuştur. Yaptığı girişim, onuncu ve onbirinci ordularını doğrudan doğruya Kafkasya'ya, doğu cephesine ayırmak oldu. Bu ordular, bizim işaretlerimiz, etkimiz ve hizmetimiz sayesinde kolaylıkla Kuzey Kafkasya'yı geçtiler ve Azerbaycan'a girdiler. Azerbaycanlılar gelen bu orduları tam bir sessizlikle kabul ettiler. Bu ordular bir taraftan Ermenistan ve Gürcistan sınırlarında gerekli askeri tedbiri aldılar, diğer taraftan da bizimle bağlantı kurmaya yöneldiler. Tam bu sırada idi ki Lehistan'da cereyan eden olaylar Bolşeviklerin aleyhine geliştiği için, Bolşevik Hükümeti mümkün olduğu kadar bu kuvvetleri Lehistan cephesine sevketmeye çalıştı... Bundan dolayı Kafkasya'da Ermenilere, Gürcülere ve herkese karşı maddi kuvvetleri azaldı ve zayıfladı. İşte tam bu sırada İngilizlerin devam eden çabaları ve kışkırtmalarının eseri olarak Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan kuvvetlerinin Bolşeviklere karşı direnmesi nedeniyle o bölgedeki Sovyet kuvvetleri tamamen geri çekildi...

Ermeniler, Kızıl Kuvvetlerin büyük kısmının bu bölgeden uzaklaşmasından, ve bizim hareketimizin siyasal nedenlere dayanarak durdurulmasından yararlanarak, derhal 19 Haziran tarihinde iki koldan Oltu Şuurası aleyhine, diğer bir kısım kuvvetleriyle de Zengishar Şuurası aleyhine taarruz harekatına başladılar. Gerçekten gerek Zengishar ve gerek Oltu, bizim eski hududumuzun ilerisinde ve doğrudan doğruya Ermeni Cumhuriyeti'ni yakından ilgilendiren durumlardır. Bundan dolayı bu tehdit edici du-

rumdan, kendilerini kurtarabilmek için şu şekilde yararlanmaya kalkıştılar: Ermenilerin bu hareketi üzerine henüz o civarda bulunan Dışişleri Bakanımız tarafından Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'na ve keza doğu ordumuz komutanı tarafından, Ermenistan ordusu komutanına gereken siyasi girişimler yapılmakla beraber Erzurum ve çevresinde toplanan ve her an harekete hazır bulunan ordumuz, bazı önlemler almak mecburiyetini hissetti. Ermeniler, Oltu Şuurası içinde, Tuzla civarına kadar olan yerleri işgal etmişlerdi. Doğal olarak Oltu Şuurası'nın milli kuvvetleri bu Ermeni saldırılarına karşı koyacak kadar kuvvetli değildi. Onun için ordu, sol kanadını ileriye ve hududun öteki tarafına sürerek Bardiz ve Tuzla hattını tuttu. Aras'ın güneyine çekilmiş olan milli kuvvetlerle gönderilen kuvvet birleşerek gerek Zengishar ve gerekse Oltu'ya karşı hareket eden Ermeni kuvvetlerini durdurdu. Böylece önergenin bir noktasına cevap vermiş oluyorum. Taarruz eden Ermeni kuvvetlerine karşı büyük ve kahredici hareket yapmadık ve henüz yapmıyoruz. Fakat gerçekleşen Ermeni taarruzları durdurulmuştur ve durdurmak için de gereken önlemler alınmıştır. Bundan sonra Ağustos'un sonunda Ermeniler zırhlı trenlerden yararlanarak Erivan ve Çulfa demiryolları boyunca kuzeyden güneye doğru ilerlemeye başladılar. Bu ilerleyen Ermeni kuvvetleri karşısında bizim hududu geçmiş ufak bir müfreze halinde düzenli kuvvetlerimiz vardı. Bu müfrezeyi üstün düşman karşısında ezdirmemek için Aras'ın güneyine ve batısına geçmek üzere emir verildi ve bu kuvvet de aldığı emir ve talimat çerçevesinde Ermenilerle ciddi bir savaşı kabul etmeksizin Aras'ın güneyine gelmiştir. Bunun sonucu olarak, hududun yine öteki tarafında olan Şahtahtı 24 Temmuz'da Ermeniler tarafından işgal edildi. Demin arz etmiştim ki, Temmuz'da Kızıl Kuvvetler Gerus'a gelmişlerdir. Temmuz'un hemen sonuna kadar bu kuvvetler burada kaldılar ve kendilerine karşı olan kuvvetlerin elinden silahlarını toplamakla vakit geçirdiler. Fakat Ermenilerin böyle Şahtahtı yönünde ilerlemesi üzerine derhal bu kuvvet Nahcivan üzerine hareket etti. Bu Kızıl Kuvvetin Nahcivan'a gelmesi üzerine Ermeniler, bu kuvvetle gerisinde kalan büyük kısmının arasına girerek geri dönüş yolunu kesmek için Ankelat yönünde hareket ettiler. Kızıl Kuvvetler buna karşı da Şoşa'dan yeterli sayıda kuvveti 31 Temmuz'da Ankelat yönünde hareket ettirerek Ermenilere engel oldular. 1 Ağustos tarihinde Rus Bolşevik Hükümeti'nin Kızıl Ordusuyla Büyük Millet Meclisi'nin Ordusu Nahcivan'da maddeten birleşmiş oldu. Oraya giden kuvvetlerimiz, Kızıl Kuvvetler tarafından özel törenle ve saygıyla kabul edilmişlerdir... Tam bu

kuvvetler Nachivan'a geldiği sırada Ermeniler'in Şahtahtı'na taarruz ettikleri görüldü. Bu taarruz, oldukça sarsılmış bulunan Nuri Paşa kumandasındaki Azeri birlikleri tarafından durdurulmak istenmiş ise de başarılı olamamıştır. Bütün bu açıklamaların Ermenilere komşu bulunan arazideki hareketleri ve olayları içine alır. Fakat aynı zamanda, aynı tarihlerde Batum çevresinde de bir takım olaylar cereyan etmekteydi. 1 Temmuz'da yani Kızıl Ordu'nun Gerus'a yaklaşmakta olduğu günlerde, çeşitli sınıflardan oluşmuş bir İngiliz Müfrezesi, Çürüksu istasyonunu işgal etmiş ve zırhlı trenlerle iki tabur Gürcü askerini oraya getirmişti... Kısaca İngilizlerin yardımı ile Gürcü kuvvetleri Erzurum'un kuzeyine kadar ilerlemişlerdir.

Efendiler, bütün bu ayrıntıları tekrar özetlemek gerekirse şu noktalara işaret koymak istiyorum : Anlaşılıyor ki Bolşevik Hükümeti bizimle bağlantı ve ilişki kurmak için fiilen girişimlerde bulunmuştur. Ordu göndermiştir. İkincisi, vaziyetin bir iki aydan beri doğuda ilgisiz kalmış olması Lehistan durumdan ileri gelmiş oluyor. Lehistan'a kuvvet gönderdikleri için Ermenilerin, Gürcülerin, Azerilerin yerel ve karşı hareketleri buna neden olmuştur. Üçüncüsü, bütün bunlara rağmen, burada kalan Kızıl Kuvvetlerin güçsüzlüğüne ve Azerilerin, Gürcülerin, Ermenilerin direniş ve taarruzlarına rağmen yine Kızıl Ordu yol, araç buluyor ve imkan buluyor, Nahcivan'a kadar gelip bizimle ilişki kurmak istiyor. Bu üç nokta, ortak düşmanları sonuçta yenmek için kararlı olan iki milletin, iki hükümetin gelecek ilişkilerinin de arzu edildiği şekilde olacağına dair bir güven verebilir. Diğer bir nokta da, Ermenilerin bütün saldırgan hareketleri durdurularak onlara daima hakim bulunduğumuz görülüyor.

Bu arada Gürcülerin harekatı, bizim durumumuzu, kuvvetimizi, planımızı sarsacak bir şekilde değildir. Yalnız ufak bir kalbi ve vicdani etkisi vardı ki o da Batum'da bulunan dindaşlarımızın biraz zulüm ve baskı altında kalmış olmalarıdır. En önemli nokta bu olabilir. Efendiler, Bolşevikler siyasal ve hatta sosyal bakış açısından-çünkü biliyoruz ki Batı ve Amerika işçilerine Ermeniler mazlum tanıttırılmışlardır- Ermenilere önem bağlamışlardır. Koruyucu bir siyaset takip eder görünmüşlerdir. Fakat bugün bu Ermeniler onlara bile nankörlük etmiştir. Onların kuvvetlerine bile fiilen tecavüz etmiştir. Fazlasıyla umulur ve beklenir ki bu kez Bolşevik Cumhuriyeti artık bu küstah milletin haddini bildirmek için sert ve kesin kararını verecektir..." (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 125-132)

13) ERZURUM MİLLETVEKİLİ İSMAİL BEY VE ARKADAŞLARININ ERMENİSTAN ATEŞKES ŞARTLARI HAKKINDAKİ SORU ÖNERGESİ NEDENİYLE MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 18 KASIM 1920'DE YAPTIĞI AÇIKLAMA :

"Bir noktayı hatırlatmak ve askeri heyetten aldığım bilgi üzerine genel kurulu aydınlatmak istiyorum. Beyefendinin buyurdukları gibi, önceden önerilmiş olan ateşkes şartlarını Ermenilerin kabul ettiğini söylüyor ki; o ateşkes şartları iki görüşü içeriyordu : Birisi, Ermeni ordusundan silah almak, ikincisi o günkü duruma göre Ermeni ordusunun çekileceği hatla, bizim koruyacağımız hat arasında tarafsız bölge bırakmak. Halbuki sonra askeri harekat başladı. Önceki hattı çok ileri geçtik. Yalnız bulunduğu durumdan doğuya doğru değil, merkezden güneye ve Şahtahtı'ndan bile bölüklerimiz ileriye yürümüştür. Bundan dolayı ateşkes antlaşmasının sınırlamaya ait olan kısmı doğal olarak yeni duruma göre değişmiştir. Bunun üzerine subaylar yeni bazı öneriler yapmışlardır. Bu öneriye göre güneyden Azerbaycan'a giden yolların tamamen emniyette tutulması sağlanmıştır. Subaylar bunu askeri emir alarak yerine getirmişlerdir". (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 161)

14) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN, İTİLAF DEVLETLERİ, SOVYET RUSYA, GÜRCİSTAN VE ERMENİSTAN İLE OLAN İLİŞKİLER HAKKINDA 3 OCAK 1921 TARİHİNDE MECLİSTE YAPTIĞI KONUŞMADA ERMENİ KONUSUNA ŞÖYLE TEMAS ETMİŞTİR:

"Efendiler, bir noktanın yanlış anlaşıldığını sanıyorum. Bunun için izin verirseniz Bakanlar Kurulu adına ufak bir açıklama yapacağım. Biz, Ermenileri yendikten sonra ileri sürdüğünüz şartlardan biri de kendilerinden belirli miktarda silah almak idi. Bu silahların bir miktarını aldık, kalan miktarını da istiyoruz. Bundan dolayı bugün uygulamaya konulan konu hükümetin varolan şartları tamamiyle uygulamasına dairdir. Biz, Ermenilerden üç açıdan silah istedik. Birincisi, Ermenilerin henüz rengi, içeriği ve amaçları tamamen ortaya çıkmış değildir. Bundan dolayı böyle iktidarsız bir milletin elinde silah bulundukça komşu olanlara daima zarar verir. Bundan dolayı biz zarar görebiliriz. Diğer taraftan tazminat alma isteğimiz olduğunu karşılıklı olarak söylediğimiz Ruslar bile zarar görebilir. Bundan dolayı tarafların yararını sağlamak için Ermenilerin ellerinden silahlarını almak gerekir. Bunun için silahlarını istedik ve istiyoruz. İkincisi, Ermeniler iddia

olunduğu gibi komünist olmuşlarsa kendilerinin silaha ihtiyacı kalmamıştır. O halde antlaşma şartlarını uygulamakta hiç bir sakınca yoktur. Üçüncüsü, her gün ordularımızı arttırmaktayız. Bundan dolayı silaha ihtiyacımız vardır. Galibiyetimizin karşılığı olarak Ermenilerin elinde bulunan fazla silahları istiyoruz. Bundan dolayı hükümet bu dakikaya kadar bu görüşünden dönmüş değildir. Yani Ermeniler silahlarını terketmiş veya terk önerisine uymuş değildir. Yalnız Rusya Bolşevik Hükümeti, komünist yapmak istediği Ermenilere yaranmak arzusunu gösterdiğinden ve bu da o doğrultuda sayıldığından bize yansımış bir sorun haline girdi. Ve komünist olmuş Ermenilerin ellerinden almak suretiyle değil, Moskova'dan gidermek imkanından da söz ediliyor. Bir de silahlar komünist olmayan Ermenilerin ellerindedir. Fakat bunları komünist olmayanların elinden almak ve komünist olanların eline vermek yönünü Ruslar tercih etmektedir. Bütün bu durumlar düşünülecek olursa sorunun kesinlikle halli bizim korktuğumuz noktaların düzenlenmesine ve bizim ihtiyacını duyduğumuz çıkarlarımızın sağlanmasına ait olur. Eğer Ruslarla olan ilişkilerimizin sonuçları bütün bu korktuğumuz ve korkmadığımız noktalara karşılık gelirse; doğal olarak mesele o zaman söz konusu olur, yoksa bugün değişmiş hiç bir mesele yoktur. Hoşgörülmüş bir konu da yoktur, efendim".

Atatürk'ün yukarıdaki açıklamaları üzerine Erzurum milletvekili Hüseyin Avni Bey söz alarak Ermeni faaliyetleri hakkında şu açıklamayı yapmıştır: "Beyler, ben Ermenilerin silahlısından değil, silahsızından korkuyorum. Yani Ermenilerin silahlısı olan Taşnaklardır. Onlar silahla karşımıza çıktığı zaman daima onları silahla ezecek kuvvete sahibiz. Şimdi korktuğum bir evre var, o da, Ermenilerin silahsız olarak kızıl bayrağa bürünüp memleketimiz içerisinde vereceği zararlar vardır, fesatları vardır, bu kaçınılmazdır. Size bir noktayı arz etmek isterim. Gümrü'de bulunuyordum. Daha konuşmalar başlamazdan önce Çiçerin Ermenilerden önce başvuruda bulundu. Bu, koruma ve sigorta anlamındadır. Bugün onların komünist olması ve Ruslar tarafından sigorta edilmelerinden bu duruma girmeleri, kendilerini komünist göstererek memleketimiz içerisine girmek içindir, kesinlikle bilirsiniz ki Ermeni Taşnakları komünist değildir. Bu bir dindir. Fakat düsturları gayet zehirleyici bir dindir ve kolay nüfuz ediyor. Bilirsiniz ki Rusya'ya ve Azerbaycan'a girdiği zaman ne gibi ellerle giriyordu ve ne gibi zararlar yapıyordu. Şimdi Ermeniler'de bizim zayıf damarlı insanlarımızı arayacaklardır. Dediğim gibi, bir din, bir kural olarak memleketimize komünistlik girmeyecektir. Bir çapulcu bir yağmakar, bir cani sıfatıyla memleketimize gi-

recektir. Ben ondan korkuyorum. Şimdi doğu cephesinin, önceki evresinden daha nazik bir evreye girdiğini görüyorum. Bunun için hükümet bütün acil önlemlerini almalıdır... İşte Ermeniler böyle kurnaz bir millettir. Karşılarında bulunan ordumuzu bu şekilde dağıtmak isterler. Hükümetin amacı, milli sınırları içinde bağımsız yaşamaktır. Ben doğal müttefikimiz olan Rusların içtenliğine pek inanmış değilim. Dediğim gibi henüz Ermenilerle anlaşmadan Ruslar başvurmuşlardı. Bugün gelmiş, bizimle aramızda olan bir mukaveleyi Ermenilere reddetme cesaretini veriyor... Bildiğiniz gibi Rusların prensipleri, kendileri komünist olmak sebebiyle ilişkide bulundukları milletleri de daima komünizmin etrafında toplamak yolundadır. Biz zaten doğal müttefikleriz, onlar da bizimle beraber aynı düşmana karşı savaşıyorlar. Biz de aynı amaç için savaşıyoruz. Fakat milli amaç itibariyle birbirimizden ayrılıyoruz. Çünkü Rusların güttüğü emel başkadır". Tekrar söz alan Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Avni Bey'in bu açıklamalarına şu cevabı verir : "Efendim, Avni Bey'in Ermeniler hakkındaki söyledikleri tamamen doğrudur. Ve biz Ruslarla bu sorunu söz konusu ederken onlara da bu gerçeği göstermek için girişimlerde bulunmaktayız. Tamamen hakları vardır". (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 166-169)

B- ATATÜRK'ÜN YAZIŞMALARINDA ERMENİ SORUNU

1) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SOVYET DIŞİŞLERİ KOMİSERİ G.V. ÇİÇERİN'E 20 HAZİRAN 1920'DE YAZDIĞI MEKTUPTA ERMENİLERLE İLGİLİ ŞU İKİ NOKTAYI DİLE GETİRMİŞTİR:

"Ermenistan ve İran'la sınırlarımızı saptamak için Rusya-Sovyet Cumhuriyeti'nin aracılığını sevinçle kabul ve siyasi görüşmeler ile bütün varolan güçlüklerin çözülmesi yolunu yeğleriz.

Ancak komşularımızın tartışma götürmeyecek biçimde Türk olan toprakları yakıp yıkıp ve halkı kılıçtan geçirdiklerinden ve batı emperyalistlerine özgü yöntemlerle yapay yığınlar ve çoğunluklar yaratmakta olduklarından son derece rahatsız olmakta ve yakınmaktayız. Buna son verecek ivedi önlemlerden olmak üzere Elviye-i Selase içinde bazı yerleri işgal için askeri harekat yapmaya karar vermek zorunluluğunda kalmış iken, mektubunuz üzerine harekatı erteledik. Halkımıza karşı Ermeni saldırılarının durdurulmasını ve arabuluculuk için öne sürülecek önerilerin acele olarak ortaya konmasını dileriz". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, ATAM, Ankara, 2006, s. 357-358)

2) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN AYINTAP (ANTEP), MARAŞ, URFA'NIN FRANSIZLARCA İŞGALİ ÜZERİNE YAYINLADIĞI PROTESTO MEKTUBU

(16.XI.1919)

"İngilizlerce ateşkes şartlarına aykırı olarak işgal edilmişken sonradan boşaltılan Ayıntap, Maraş ve Urfa'yı bu kez de Fransızlar işgal etti. Bundan anlaşıldığına göre İtilaf Devletleri, milletimizi vatanımızın en güzel parçalarından yoksun bırakmak konusundaki tasarı ve görüşlerinden bir türlü vazgeçemiyorlar. Barış konferansının kararlarını beklemeksizin görünürde geçici ve ihtiyati bir işgaldir diyerek projelerini uyguluyorlar. Osmanlı Devleti'nin yedi yüzyıllık gösterişli bir tarihi hayata ve hızlı ve güçlü yenilikçi gelişmenin bütün sebeplerine ve elemanlarına sahip olduğunu göz önünde tutmak istemiyorlar. Yurdumuzdan koparılacak parçalarla aralarında çıkar dağıtımına çalışıyorlar. İtilaf Devletlerinin hareket ve uygulama biçimleri insanlık dışı olduktan başka, tabii adaleti ve barış kongresinde büyük bir açlıkla duyurulmuş olan esasları ve Türkiye'ye bütün dünya karşısında Wilson prensiplerinin onikinci maddesiyle verilen sözleri ayak

altına almaktadır. Türkiye'nin paylaşımına yol bulmak amacıyla Yunanlılara işgal ettirilen Aydın vilayetindeki insan soy kırımı, baskı ve yok etmek facialarının şimdi de Ermenileri kullanan Fransızların işgal ettiği Adana vilayetinde, Maraş, Urfa ve Ayıntap'ta olduğu gibi sürdürülmesi, bütün bu siyasi haksızlıklara bir ekleme oluşturuyor. İtilaf Devletleri'nin bugüne kadar yapmış ve yapmakta olduğu haksız işlemleri bütün gücümüzle protesto eder ve onların ülkemiz ve milletimiz için daha insancıl ve daha adaletli duygularla geri dönmelerini dileriz. Milletimiz bölünmeyi ve esareti kabul etmektense bütün maddi ve manevi gücüyle varlığını ve doğal haklarını savunmada kararlılığını sürdürüp, dayanacaktır. Bu meşru ve yüce kararda milletimizin, bütün anlamıyla birlik olduğundan İtilaf Devletleri'ni haberdar etmek isteriz. Bu konuda milletimizin yükselen meşru sesini duymak istemeyerek, tutulan insancıl olmayan yolda direnmenin verebileceği sonuç pek acı olabilir. Bu durumun yalnız birkaç ülkeye değil, belki iki büyük dünyaya yayılmasından korkulur. Doğal olarak böyle bir büyük yıkımın sorumluluk yükü, Allah'ın ve insanlık aleminin önünde İtilaf Devletleri'ne aittir. Bu sözlerimizle varlığını koruma hakkından başka bir amaç takip etmeyen milletimizin birlik olmak amacını dile getirmiş oluyoruz. Meşru haykırışımızın bütün haksızlıkları kabul edemeyeceklerine emin bulunduğumuz Avrupa ve Amerika milletlerine ulaştırılmasını isteriz". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 138-139)

3) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ADANA, URFA VE MARAŞ'TA SAVAŞIN DURDURULMASI İÇİN FRANSIZ KOMİSERİ İLE YAPILAN ANLAŞMA HAKKINDA KAZIM KARABEKİR PAŞA'YA GÖNDERDİĞİ MEKTUP

(1.XII.1919)

"Paris Barış Konferansı'na gitmek üzere Suriye'den hareket eden ve emellerimiz ve milli isteklerimiz konusunda yakından bilgi elde etmek ve Temsil Heyeti ile görüş alışverişinde bulunmak üzere Sivas'a uğrayan, Suriye ve Ermenistan Fransız olağanüstü komiseri F. G. Picot ile yapılan özel görüşmede, milletin kesin dilekleri ve isteklerinin Sivas Kongresi beyannamesinde bulunduğu açıklanarak Kilikya, Urfa, Maraş ve Ayıntap'ın (Antep) ateşkese aykırı olarak işgal edildiği ve buralarda Ermeniler tarafından yapılmakta olan işkenceler, Fransızların Osmanlı hükümeti görevlilerine yaptıkları küçük düşürücü muamele, sert biçimde protesto olunmuş ve bu

haksız işgallerin kaldırılmasını milletin kesinlikle istediği ve bu amaç uğrunda bütün maddi ve manevi gücünü kullanmayı kararlaştırmış olduğu bildirilmiştir. Adı geçen, cevap olarak: Daha hareketinden önce Ermeni kuvvetlerinin yeni işgal olunan yerlerden çekilmesini bildirdiğini, Fransızların Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını tanıdıklarını ve bunun sağlanmasını istediklerini, Adana'da ekonomik çıkarlar sağlamanın karşılığı olarak Maraş, Ayıntap, Urfa çevresi ile birlikte Kilikya'nın da Fransızlar tarafından boşaltılmasının ve bu konuda Barış Konferansı'nda diğer devletlerin işgallerinin kaldırılması çalışmalarının mümkün bulunduğunu, yalnız kişisel görüşleri olmak ve bir gizlilik kaydı altında bulunmak şartı ile açıkladı. Ve bizden Adana'da ve Urfa, Maraş, Ayıntap'ta (Antep) milli teşkilatımıza eskiden olduğu gibi devam etmekle beraber Fransızlara karşı silahlı bir başkaldırı, bir ayaklanma çıkarılmasını rica etti. Biz de buna karşılık olarak kendileri ve Ermeniler tarafından sebep olunmadıkça, İslam halkın silahlı saldırılarda bulunmamalarını sağlayacağımızı ve fakat sebep oldukları durumda sorumluluğun kendilerine ait olacağını söyledik. Sunulan ayrıntıların son derece gizli tutulması pek önemlidir. Söz konusu görüşmeden çıkardığımız düşünceye göre Fransızlar, Doğu'da Türkiye'nin çıkarları doğrultusunda hareket etmekle, kendilerini kazançlı görmektedirler. Picot'un ilişkide bulunması da milli görüşle ilgili noktalar konusunda kesin bilgiler ile Paris'e gitmek amacına yöneliktir. Böylece işgal bölgelerinde eskiden daha sıcak bir biçimde milli teşkilatımızın gelişmesi ve genişlemesine çaba göstermek ve fakat son bildirime kadar silahlı olarak hiçbir saldırıya imkan verilmemek gerektir. İçişlerimize jandarma ve polis ile karışmak gibi mütareke şartlarına aykırı hareketlerinin hem hükümet ve hem de halk tarafından, usule uygun biçimde şiddetli protesto edilerek bir bekleme ve hazırlık durumunda bulunmak, siyasi amaçlarımıza bugün için en uygun düşecektir". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 145-146)

4) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN FRANSIZLARIN SÖZ VERMELERİ ÜZERİNE SİLAHLI SALDIRILARDA BULUNULMAMASI HAKKINDA URFA MUTASARRIFI ALİ RIZA BEY'E 15.XII.1919 TARİHİNDE GÖNDERDİĞİ MEKTUP

"Dedikodulara kesinlikle önem verilmediğine güveniniz ve inanınız! Amacımız, her Müslüman gibi vatanın kurtuluşudur. Din ve vatanseverliğinizden kuşkumuz yoktur. Osmanlı hükümetinin onurunu ve yüceliğini

korumaya özen gösteriniz. Ateşkese, devletlerarası hukuka aykırı en küçük bir hareketi bile protesto etmekten çekinmeyiniz. Milli teşkilatın güçlenmesine özen gösteriniz. Fransızlar, Müslüman halka kesinlikle eziyet ve yolsuzluk yapmayacaklarına, Osmanlı hükümeti memurlarının haklarına saldırıda bulunmayacaklarına, Ermeni çetelerini işgal yörelerinden geri çekeceklerine ilişkin söz vermiş olduklarından, Müslüman halk ve milli teşkilat tarafından silahlı bir saldırı meydana gelmemelidir. Fakat Fransızlar veya Ermeniler sebep olurlarsa, her türlü karşılık meşru ve vatanidir. Bunu halka, oradaki Merkez Kurulu'na böylece bildiriniz. İnşallah yakında oraların boşaltılmış olduğunu ve ateşkese aykırı olan haksızlığın giderilmesini sağlayarak övüneceğiz". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 151-152)

5) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN AMERİKA'DAN İSTANBUL'A GELEN RUM VE ERMENİLERİN VE YUNANLILARIN FAALİYETLERİ HAKKINDA 15'İNCİ KOLORDU KOMOTUANLIĞINA 15.I.1920 TARİHİNDE VERDİĞİ YAZILI BİLGİ

"İstanbul'da ateşkesten sonra 250 bin Rum ve Ermeni Amerika'dan gelmiş ve yerleşmiştir. Rumlar, İstanbul'da politik temsilciler yanında Rumlar için bir askerlik şubesi kurmuşlar, bir de mahkeme şubesi oluşturmuşlardır; son hafta içinde Yunan subayları ve askerleri İstanbul'da artmıştır. Atina Millet Meclisi, İstanbul'da bir üniversite, bir eski eserler okulu kurulmasına karar vermiştir. Pire'de kralcılarla Venizelos taraftarları arasında kanlı çatışmalar olmuş, İstanbul'dan iki Fransız taburunun deniz yoluyla gönderildiği görülmüştür. Bunların Pire'ye gideceği söyleniyormuş". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 180)

6) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN GÜNEY CEPHESİ HAREKATI HAKKINDA 24.I.1920 TARİHİNDE GENEL MİLLİ KUVVETLER KOMUTANLARINA HİTABEN YAYINLADIĞI GENELGE

"1- Son alınan bilgilere göre, düşmanın Adana'da 1170, Toprakkale-Islahiye demiryolu üzerinde 200, Katma'da 2300, Kilis'te 600, Antep'te 1200, Maraş'ta 1200 kadar Fransız sömürge ve Ermeni askeri olmak üzere işgal kuvvetleri bulunduğu anlaşılmıştır. Buna karşılık Arap hükümetinin bir tümeni olup, bu tümen büyük kısmıyla Halep ve Müslimiye'de ve

ileri birlikleri ile Halep-İskenderun arasındadır. Halep vilayetinin Arap hükümetini oluşturan kısmında, bir milli teşkilat meydana getirilmiş ve bu milli teşkilat her ne yolla olursa olsun Osmanlı topluluğundan ayrılmamayı kararlaştırmıştır. Bunların bizimle hareket edecekleri sanılarak, kendilerine bir yönerge gönderilmiştir. Tümen kumandanları Yarbay Emin Bey adında bir kişi olup, Halep Polis Müdürü Kurmay Yarbay Şakir Nimet Bey'le birlikte Halep teşkilatına bağlıdırlar. Kendileriyle hızlı bir bağlantı kurabilmek için bir şifre gönderilmiş ve raporlarını bu şifre ile, şifre kabul eden en yakın Türk telgraf merkezine göndermeleri bildirilmiştir. Ona göre gerekenlere bildirimde bulunulması.

2- Fransızların tahammül edilemez saldırılarına Maraş ve Pazarcık halkının karşı koyması üzerine, 21 Ocak 1920'de zorlu bir çarpışma başlamıştır ve şu anda sürmektedir. Bu çarpışmada olağanüstü fedakârlıkta bulunan vatandaşlarımız pek çok başarılar kazanmışlardır. Fransız işgal bölgesinin öteki kesimlerinde vatandaşlarımızın pek çok saldırıya uğradıkları anlaşılmaktadır.

a) Gerek dış genel durum ve gerekse Adana ve bunun doğusundaki işgal bölgesi durumu ve şartları pek yakın bir zamanda, meşru olan haklarımızın geri alınması amacıyla bir milli hareketi gerektireceği sanılmaktadır. Böyle bir durumda aşağıda olduğu gibi hareket olunacaktır.

b) Halep milli kuvvetleri İskenderun, Lazkiye, Dörtyol ve Humus yönlerini tuttuktan sonra üç kuvvetli birlik oluşturarak birincisi Ceyhan, ikincisi Islahiye, üçüncüsü Antep yönünde hareket edecektir.

3- Her iki tarafın birlikleri hareket bölgelerine girere girmez, iki kuvvet arasında ulaşımdan yoksun kalacak olan Fransız kuvvetlerinin karşı koyamayacakları sanıldığından, çarpışmadan önce milli kumandanların en yakın Fransız kumandanlarına aşağıdaki anlamda bir nota vermeleri uygun olur.

"Çoğunluğu Türklerle dolu kutsal vatanımızı birer sözde sebeple parçalamak ve kendi topraklarına katmak ve hür olan Türk milletini esir etmekte kararlı olduğunuzu görmekteyiz. Artık bu duruma dayanma gücümüz kalmamıştır. Dini kurallar ve milli isteklerimize bağlı olan bizler, niteliği belli olmayan her türlü saldırılarınıza son vermeye bütün varlığımızla kararlı bulunuyoruz. Kuvvetlerimiz sandığınızdan çok fazladır. Boş yere kan dökmekten kaçınarak, milletlerinizin yapacakları haklı suçlamalardan kurtulmak için kırk sekiz saate kadar, silah ve cephanelerinizi teslimden sonra, ülkenize döndüğünüzde, size olan saygıda kusur edilmeyeceği ve tersi

durumunda meşru haklarımızın elde edilmesi amacıyla hiçbir fedakarlıktan çekinmeyeceğimizi bildirir ve cevabınızı bekleriz."

4- Kolorduların işbu yönergeye ve önceden verilen plana göre milli kuvvetleri hemen oluşturarak harekete hazır bulundurmaları gerekir. Bununla birlikte Maraş'ta başlamış olan çarpışmanın bütünüyle lehimize sonuçlanmış olması fevkalade önemli olduğundan, şimdilik Üçüncü Kolordunun Maraş'a her türlü konuda yardım etmesini diliyor ve öteki kolorduların da önceden belirlenen bölgelerinde hızlı ve silahlı bir teşkilat oluşturulması için şimdiden oralardaki teşkilatın korunması amacıyla işgal bölgesine milli birlikler göndermeleri ve bu konuda son derece çaba gösterilmesi özellikle rica olunur". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 185-187)

7) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN MARAŞ'TAKİ FRANSIZ VE ERMENİ ZULÜMLERİ HAKKINDA SİVAS MERKEZ HEYETİNE 29.I.1920 TARİHİNDE GÖNDERDİĞİ YAZILI ŞİFRE

"Maraş'ta Fransız ve Ermeniler tarafından Müslümanların soy kırımı, insanlığı dehşete düşürecek biçimde sürüyor. Her tarafta hemen gösteriler yapılarak Merkezi Hükümete ve yabancı temsilcilerine bu zulümlere bir son verilmek için başvurulması ve fiili olarak savunma ile uğraşan felakete uğramış Maraşlı dindaşlarımızın, yapılan girişimlerden doğrudan doğruya haberdar edilmesi önemle rica olunur". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 190)

8) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SOMA, AKHİSAR, MARAŞ, AYINTAP (GAZİANTEP) VE ADANA'DA DÜŞMANA YAPILAN HÜCUMLAR HAKKINDA SİVAS VALİLİĞİ VE MERKEZ HEYETİNE 10/11. II. 1920 TARİHİNDE GÖNDERDİĞİ TELGRAF

"Bir suretinin Merkez Heyetine verilmesi rica olunur. İç Haberler:

1- Soma, Akhisar, Bergama cephelerinde Yunanlıların girişimleri kayıplar verdirilerek püskürtülmüştür. Baskınlarla düşman rahatsız edilmektedir.

2- Maraş içinde çarpışmalar sürüyor. İslahiye yönünden gelen beşyüz er, iki sahra topu bulunan Fransız yardımcı kuvvetleri, 7.2.20'de Maraş'a birbuçuk saat uzaklıkta Milli Kuvvetler tarafından durdurulmuş ve çarpışma sürmektedir.

3- Katma'dan Ayıntap'a (Gaziantep) gelen 60 arabalık bir düşman cephane kolu, Gaziantep'e iki saat uzaklıkta Milli Kuvvetler tarafından durdurulmuştur.

4- Adana'da heyecan ve gerilim artmıştır. Ermeniler kilise ve okullarda sık sık toplanmaktadırlar. Inekler ve bahçe Ermenileri, Güller ve Zincirli İslam köylerini, yağmalamış ve halkını pek vahşice öldürmüşlerdir". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 206-207)

9) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN MARAŞLILARIN KAHRAMANLIKLARI, BANDIRMA'DA İNGİLİZLERE KARŞI ELDE EDİLEN BAŞARILAR HAKKINDA SİVAS MERKEZ HEYETİNE 12. II. 1920 TARİHİNDE GÖNDERDİĞİ TELGRAF

"Bir suretinin köylere kadar yayılmak üzere Merkez Heyetlerine verilmesi rica olunur.

1- Uğradıkları zulüm ve yolsuzluklara karşı kahraman Maraşlı kardeşlerimizi yirmi güne yaklaşan bir süredir kan ve ateşler içerisinde işgalci Fransızlarla, onların silahlandırıp saldırttıkları kan dökücü Ermenilerle uğraşmakta idiler. 10 / 11 gecesi düşmanı İslahiye yönünden çiğneyerek, kaçmaya zorlayarak, milli varlıklarını elde etmeyi başarmışlardır.

2- Aşağılık gerekçelerle Bandırma'yı işgal eden İngilizler, kesin milli girişimler sonunda Bandırma'dan askeri kuvvetlerini çekerek, bu haksız işgale son vermek zorunda kalmışlardır. Eskişehir'de bulunan İngiliz kuvvetleri, işgal ettikleri binaları boşaltarak, eşyalarını hazırlamaktadırlar. İstasyonda 50 askerden oluşan bir müfreze bırakarak, İstanbul'a gideceklerini söylemişlerdir. Milli kararlılık ve Milli Kuvvetlerin fedakârlıkları ile elde edilen bu başarılar müjdeler ve bütün vatanımızın kurtarılması ve milli bağımsızlığımızın geri alınmasını dileriz efendim". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 209)

10) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN MARAŞLILARA YAPILAN ZULÜM HAKKINDA III. KOLORDU KOMUTANLIĞI VE SİVAS MERKEZ HEYETİNE 13.II.1920 TARİHİNDE GÖNDERDİĞİ TELGRAF

"1- Maraş'taki kardeşlerimizin günahsız, suçsuz kanı hala acımasız bir şekilde akıtılmaya devam ederken uygarlık maskesine gizlenen Fransızlar ve

onlara öncü olan Ermeniler, Urfa ve çevresinde İslam halk üzerinde zalimce kıyımlara başlamışlardır. İnsanlık tarihi sayfalarını kirletecek olan bu acımazlığa hızla son verilmesi, haince bir şekilde zorla alınan sevgili memleketimizden, işgalin kaldırılması için büyük mitingler yapılarak ilgili Osmanlı makamlarına ve İstanbul'da bulunan tarafsız devletlerin elçilerine ve İtilaf Devletleri temsilcilerine, barış konferansına telgraflarla üst üste başvurularda bulunulması önemle rica olunur". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 213-214)

11) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN KAFKAS OLAYLARI HAKKINDA III. KOLORDU KOMUTANLIĞI İLE SİVAS MÜDAFA-I HUKUK CEMİYETİNE 14. II. 1920 TARİHİNDE GÖNDERDİĞİ TELGRAF

Kafkasya durumlarına ilişkin alınan bilgiler aşağıdadır:

"1- Ermeniler ocak ayı içinde İslamlara karşı daha çok şiddet göstermeye ve kan dökücülüğe başlamışlardır. Zengisur havalisinde birçok İslam köylerini yok ettikleri ve soykırımın uğrattıkları, fakat Halil Paşa kumandasındaki Azerbaycan birliklerinin Zengisur'un yardımına gelerek kentte Ermenileri öldürdükleri ve o çevreyi işgal ettikleri, Ermenilerin 400 ölü, bir batarya top ve iki makineli tüfek bırakarak kaçtıkları haber alındı.

2- Ermeniler, Kars, Gümrü ve başka yerlerden topladıkları çeşitli kesimlerden oluşan kuvvetlerle Çıldır çevresindeki İslam halkın silahını toplamak bahanesiyle fenalıklara başlamışlarsa da, İslamların sert biçimde direnişleri sonucunda başarılı şekilde uzaklaştırılmışlar ve İslamlar bütünüyle başarı kazanmışlardır.

3- Ermeniler, Akbaba, Zarşat yöresinde de aynı biçimde girişimlerde bulunmuşlarsa da uğradıkları son yenilgi üzerine, saldırılarını sürdürmeye cesaret edememişlerdir. Böylece Çıldır, Akbaba ve Zarşat İslam halkı içerisine şimdiye kadar olduğu gibi, hiçbir Ermeni girememiş ve Ermeni egemenliği buralardan uzak kalmıştır.

4- Kağızman'a komşu olan İslam Şurası'na ortak bir yönetim oluşturulması konusunda Ermeniler tarafından yapılan öneriye, Müslümanlarca kayıtsız şartsız ret cevabı verilmiştir. Egemenliği pek küçük bir bölgeye dayanan Ermeni hükümeti, çevresindeki yönetimlerin Ermeni egemenliğini kabul etmek konusunda pek güçlü olan kararlılıkları ve inançları ve Çıldır

İslam halkının bu kez kazandıkları galibiyetleri ise Ermenilerin ne ölçüde amaçlarına ulaşabileceklerini gösteren en yakın bir misaldir.

5- Gürcü hükümetinin kendisine asker vermediklerinden dolayı Ermenileri bütünüyle Gürcistan'dan çıkardığı, Tiflis ve Ahıska'dan çıkarılan Ermenilerin Gümcü dolaylarına gelmekte oldukları öğrenilmiştir". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 216-217)

12) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN DÜŞMANA KARŞI HAREKÂTIN YÖNETİMİ HAKKINDA KOLORDU VE TÜMEN KOMUTANLARINA YAZDIĞI 15. II. 1920 TARİHLİ TELGRAF

"Maraş başarısından dolayı özellikle sizinle bu konuda fedakârca hizmetleri ve vatanseverleri (mücadelemizin) görülmüş olan bütün arkadaşları tebrik ve vatan uğrundaki savaşımızın çok yakında bütünüyle başarılı olmasını dileriz. Bugün Maraş ve çevresinde meydana gelen durum sebebiyle uyarı olarak aşağıdaki görüşlerimizi sunar ve hızla uygulanmasını rica ederiz.

Gelecekteki politik durum her ne olursa olsun Fransızlarla Ermenilerin Maraş çevresindeki yenilgilerini gidermeye çalışacakları şüphesizdir. İslahiye ve çevresinde kuvvetli bulunmanın önemi, Maraş çarpışmaları sırasında da anlaşılmıştır. Açıkçası, zamanında İslahiye çevresinde mümkün olup güçlü bir teşkilat kurabilseydik Fransızlar, Maraş'a kolay kolay yardımcı kuvvet gönderemeyecek, Maraş'ta bu denli kan dökülmeyecekti. Bugün İslahiye'nin bir başka bakış açısından önemi ortaya çıkmıştır. O da bizimle ortak hareket etmek konusunda pek çok başvuruda bulunmuş olan Halep ve şam milli kuvvetlerinin, İslahiye aracılığı ile kuracağımız bağlantıyla onları zamanında bilgilendirerek, yardımlarını sağlayabilmektir.

İslahiye ve çevresinde etkin olmaktan amacımız Bahçe, Belpınar ile Antep arasındaki dağlık bölge ile Karasu dolaylarında kuvvetli bir teşkilat oluşturmaktır. Hiç şüphe yoktur ki, böylece İslahiye ile Adana, Halep, Maraş arasındaki boğaz ve geçitlere, hakim olarak bu bölgede, hareket edebilecek işgal güçlerini baskı altında bulundurmak, batı ve doğu işgal bölgelerinin ulaşımını kesebilmek mümkün olabilecektir.

Belirtilen görüşlere dayanarak Maraş ve çevresindeki Ermenilere karşı gelecekte üstün olabilmek için Maraş-Pazarcık-Antep'teki teşkilatı güçlendirmekle birlikte, düşmanın geri dönerek yapabileceği saldırıyı engelleye-

bilmek için, hemen birinci çizgi olarak Bahçe ve Belpınar'ın doğusundaki dağlarda ve ikinci çizgi olarak Gavurgölü dolaylarında ve üçüncü çizgi olarak Maraş'ın güneyindeki boğazda kuvvetli milli müfrezeler kurmayı ve bunların başına en yetkin ve yeterli arkadaşların atanmasını ve bu teşkilat kurulur kurulmaz Karasu dolaylarındaki dağlarda milli müfrezeler oluşturulmasına başlanmasını tavsiye ederiz.

2- Bize önceden başvurmuş olan Halep Milli Teşkilat Başkanlığı ile Şam'da bulunan Suriye ve Filistin Osmanlı Kuvvetlerini Savunma Genel Kurulu'na ve Gönüllü Kahire Tümeni Başkanı ve Amman Çerkez Tümeni Kumandanı Şefik Beye çeşitli yollarla göndermiş olduğumuz direktifin, aşağıdaki özetinin Maraş üzerinden Halep'te Kurmay Yarbay Şakir Nimet Beye gönderilmesini ve sonuçtan bilgi verilmesini istirham ederiz.

Halep'te Milli Teşkilat Başkanlığına

Suriye ve Filistin Osmanlı Kuvvetlerini Savunma genel Kurulu Başkanlığına

Osmaniye, Bahçe, Maraş-Urfa yönlerinde çok önemli başarılar elde ettik. Hareketimizi sürdürmekteyiz. Mektuplarınızda Suriye, Irak ve Türkiye'nin bağımsızlıklarını kurtararak bir "Konfederasyon" oluşturmak, ya da ileride kararlaştırılacak biçimde bir bağlantı kurmak üzere birlik içinde hareket edilmesi bildirilmiş ve biz de bu önerilerinizi kabul ederek ayrıntılı yönerge göndermiştik. Bunların alındığına ilişkin şu an bir bilgi alamadığımızdan, Maraş üzerinden daha çabuk alabileceğinizi düşünerek, adı geçen yönerge özetini aşağıda arz ederiz.

Havran, Şam ve Ba'lbek çevresindeki kuvvetlerinizle Şam'ı, Zeydani boğazında her tür yayılmacı orduya karşı savunmak, Amman Merc'iyun kuvvetleriyle düşmanın Sayda, Beyrut'tan içeriye yönelecek hareketini yandan baskı altına almak; Beyrut, Trablusşam içinde ayaklanma çıkararak işgal kuvvetlerinin içeriye ilerlemelerini engellemek; Humus'taki güçlerin Humus'u, Trablusşam'a karşı savunmakla birlikte Zeydani'ye yardım etmesini temin etmek.

Yukarıda belirttiğimiz hareketin zamanı, hazırlıklarınızın ne ölçüde olduğuna bağlı ise de Türk ve Arap milletlerinin arasına girmiş olan Fransız ve Ermeni işgal kuvvetlerini çabucak ortadan kaldırarak, güvenli bir şekilde sizlerle bağlantı kurması ve hareket birliğinin sağlanması düşüncesiyle

harekete başladığımızdan, zaman yitirmeden Halep-Hama kuvvetlerinin aşağıda olduğu gibi hareketini gerekli görürüz. Bu kuvvetlerin, Hama ve Halep'i Lazkiye ve İskenderun'a karşı elde ettikten sonra büyük çoğunluğu ile İslahiye ve ikinci durumdaki kuvvetlerle Antep-Osmaniye yönlerinde hareket ile düşmanı arkadan vurması pek önemlidir. Yakında başarılı haberlerinizi beklediğimizi bildirerek saygılar sunarız. Efendim". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 217-219)

13) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN, SAVAŞ İŞLERİ BAKANLIĞI (HARBİYE NEZARETİ)'NİN KOLORDULARA YAZDIĞI GENELGE ÜZERİNE FEVZİ PAŞA İLE ARALARINDA GEÇEN TELGRAF YAZIŞMASI SURETLERİ

(19/28. II. 1920)

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

"Kolordu Kumandanlarına yazılan genelgenin örneği, aynen aşağıdadır. Sadrazam Paşa Hazretleriyle görüşülerek şu önemli anımızda (zamanımızda) varlığımızdan memnun olmayan düşmanlarımıza, ülkemiz içinde sızlanmalar hazırlayacak bahaneler bırakmış olmamak için siz kardeşlerimize de esasen daima esirgemediğiniz değerli yardımınızı ricaya karar verdik. Sonsuz ölçüde selam ve saygılar sunarım efendim."

Harbiye Nazırı
Fevzi

SURET: İngiltere Devleti Dışişleri Bakanlığı'ndan İstanbul'daki siyasi temsilciliğe gelen ve siyasi temsilcilik tarafından da resmen İstanbul Hükümeti'ne verilen sözlü bildirimde, yüce Başkentin Osmanlı Devleti'nde bırakıldığı bildirilmiş ve fakat bununla birlikte Ermeni kırımıyla Yunanlıları da kapsayan İtilaf kuvvetlerine karşı tarafımızdan yapılan harekatın hemen durdurulması ve yoksa barış şartlarımızın değişmesinin kaçınılmaz olduğu da eklenerek ortaya konulmuştur.

1)Bundan dolayı barışımızın kararlaştırılacağı şu zamanın olağanüstü öneminin bütünüyle değerlendirilmesini ve hiçbir sebeple sızlanmaya en küçük olaya bile fırsat bırakılmamasını ve içinde bulunulan durumu değerlendirmede özel eksikliği olanların da uygun biçimde aydınlatılmalarını, sizin ve yanınızda bulunan bütün arkadaşların hamiyet ve anlayışından beklerim.

2) Ülke içinde güven ve rahatı bütünüyle sağlamak için her araca başvurarak çalışılacağı hükümetçe cevap olarak söylenmiş ve aynı zamanda Ermeniler ve Yunanlıları da kapsayan, İtilaf kuvvetleri de dahil yakınmalar doğuracak durumlara imkan verilmemesi, işbu cevaba eklenerek rica olunmuştur. İkinci cevap sureti.

Ankara, 20 / 2 / 20

Harbiye Nazırı Fevzi Paşa Hazretlerine

Başkentin Osmanlı Devleti'nde bırakıldığına ve fakat Ermeni savaşıyla Yunanlıları da kapsayan İtilaf kuvvetlerine karşı tarafımızdan yapılan harekâtın, hemen durdurulması ve yoksa barış şartlarımızın değişmesinin kaçınılmaz olduğu ile ilgili İngiliz siyasi temsilciliği tarafından Hükümete resmen yapılan sözlü bildirim konusunda, kolordulara bildirilen genelge örneğinden haber vermekliğimizle ilgili lütuf ve nezaketinize teşekkür ederiz. Sizce bilindiği üzere İngiltere Devleti'nin İstanbul siyasi temsilcisinin Ermeni soykırımı konusundaki açıklaması, duruma uygun değildir. Güney işgal bölgesindeki Fransız kuvvetlerince silahlandırılan Ermeniler, Fransa himayesinde düzenlenerek bulundukları yerlerde İslamlara saldırmakta ve öç almak düşüncesiyle, her yerde acımasızca soy kırım ve imha siyasetine yönelmektedirler. Maraş olayları ve faciası, bu sebepten dolayı ortaya çıkmış ve General Keret'in Fransız kuvvetleriyle birleşen Ermeniler, top ve mitralyözlerle Maraş gibi eski bir İslam beldesini yerle bir etmişler ve binlerce güçsüz ve suçsuz, anne ve çocukları öldürmüşler ve yok etmişlerdir. Tarihte örneği geçmeyen bu vahşiliğin faili Ermeniler olup, Müslümanlar, ancak onurlarını korumak ve yaşamak için direnme ve savunmada bulunmuşlardır. Yirmi gün süren Maraş soy kırımında Müslümanlarla birlikte kentte kalan Amerikalıların bu olaylar konusunda Amiral Bristol'a çektikleri telgraf, faciaya neden olanları yalanlanamaz biçimde ortaya koymaktadır. General Keret'in geri çekilmesiyle sonuçlanan bu çarpışmalardan sonra Milli Kuvvetlere teslim olan savaşçı Ermeni kuvvetlerine karşı bir ceza uygulamayıp, özellikle onları acıyarak yüreğine basan ve koruyuculuğuna alan milletimizin yüceliğini, Maraş Ermenileri de gönül borcu ile anmaktadırlar. Şu durumda Ermenilerin öç almak düşünceleri ve saldırıları sonucu ortaya çıkmış bazı olaylar var ise, bunun sorumluluğu milletimize değil, özellikle Ermeni milletine ve onun kışkırtıcılarına ait olmak gerekir. Adana vilayeti içinde Müslümanların Fransızlar tarafından tepeden tırnağa kadar silahlandırılan Ermeni süngülerinin tehdidi altında her dakika kızgın-

lığımızın soy kırıma uğrayacak bir durumda kalmaları, durumunu açıklamaya yeterlidir kanısındayız. Hayat ve istiklalinin korunmasından başka bir şey istemeyen İslamlara karşı uygulanan bu zulüm ve imha siyaseti, uygar hükümetlerin ilgilerini ve insafını harekete getirecek bir nitelik kazanmıştır. Barışımızın söz konusu olduğu şu an'ların önemi sebebiyle, sonucun kendi oluruna bırakılan bir sessizlikle bekleneceği şüphesizdir. Ülkemizin her yanında güven ve huzur örneği görülmemiş biçimde yürümektedir. Milli varlığımızın korunması, hayat ve bağımsızlığımızın kurtarılması ihtiyaçlarından kaynaklanan Kilikya, İzmir milli cephelerinde şimdiye kadar döktüğü kan, yaşamak konusundaki tarihi kararlılığın büyüklük derecesini ispata kâfi olduğundan, milli isteklere uygun bir barışa ulaşmamızı ümit ettirmektedir. Ülkede doğal bir huzurun oluşması, ancak böyle bir barışa ulaşmakla mümkün olacaktır. Geleceğin şüphe ve belirsizliği içinde hemen milli davanın bırakılamayacağını yalnız İstanbul'un değil Boğazların ve İzmir, Adana ve çevresinin de Osmanlı egemenliği içinde kalması gerektiği, Milli Hareketlerin hemen durdurulmasını isteyen İngiliz Siyasi Temsilciliği'ne, sizin tarafınızdan bildirilmiş olacağından şüphe duymayarak ve milli emeller içinde bir barışın yapılmasında başarılı olmanıza dua eder, saygılarımızı sunarız. Temsil Heyeti adına Mustafa Kemal.

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

"İstanbul için hükümete yazılan yazıdan (konu) 19/29. 2. 20 tarihli şifremiz hakkında yüce görüşlerinizin yarın (22. 2. 20) sabaha kadar bildirilmesini saygılarımla rica ederim. 21. 2. 10

Harbiye Nazırı
Fevzi

Harbiye Nazırı Fevzi Paşa Hazretlerine

21 / 2 / 20 tarihli telgrafa cevaptır.

19 /2 /20 tarihli şifreye sunduğum cevap, bugünkü trenle hareket eden kurye aracılığı ile gönderilmiştir. İngiliz siyasi temsilcisinin istediği işler, Ermeni soykırımıyla Yunanlıları da içinde olmak İtilaf kuvvetlerine karşı, tarafımızdan yapılan hareketin hemen durdurulmasından oluşmaktadır. Hiçbir yerde Ermeni kıyımı yapılmakta değildir. Maraş olaylarından söz edilmek isteniyorsa, orada Fransız askerleriyle birlikte milletimize saldıran Ermeniler katledilmiş olmayıp, tersine Fransız askeri kendilerini bırakıp

çekildikten sonra İslamlar tarafından korunmuş ve ilgi gösterilmiştir. İzmir'in bütün cephelerinde her gün kuvvet ve araçlarını artıran ve saldırı hazırlıkları yaparak, bölge bölge saldırı düzenlemeyi sürdüren Yunan kuvvetleri karşısında, mevzi almış olan milli kuvvetlerin dağıtılması isteniyorsa, böyle bir isteğe sizin uymuş olacağınızı sanmıyorum. Son üç gün içinde İzmir'e bir piyade alayı ile donanımı çok iyi bir süvari (atlı) alayının ve yirmidört tane yük otomobiliyle çok sayıda taşıt arabasıyla altı tane batarya ve birçok savaş gereçleri çıkarıldığı ve cephelere oldukça çok cephane gönderilmekte olduğu konusunda bilgileriniz vardır. Urfa'da da Fransızların bütün Ermenileri tüfek ve mitralyözlerle donatarak, İslamlara karşı saldırtmasından doğan olayın ortadan kaldırılması bizim değil, Fransızların elindedir. Gerçek olarak sunarım ki, milletimiz sebepsiz hiçbir yerde hiçbir yabancı kesime saldırıyor değildir. İngiliz siyasi temsilcisinin hükümetten istekleri içten ve gerçek istek olmaktan çok, zaman kazanmak için ılımlı bir politika olduğunu sanır, ülkemizin işgal edilen bölgelerinden düşmanların çekildiğini görmeden, ya da hiç olmazsa çekileceğine tam bir kanıya varmadan, aldatıcı isteklere gereğinden çok önem verilerek ülkenin biricik güvencesi bulunan Milli Kuvvetleri dağıtmaya yönelik girişimlerin tarihi sorumluluk derecesini, Sadrazam Paşa Hazretlerinin etraflıca düşünmesini rica ederim. Çünkü Sadrazamın genelge ettikleri beyanname, hiçbir zaman öteden beri Milli Kuvvetlerin gerekliliği ve varlığı konusunda gösterdikleri içtenlikle bağdaşır değildir. Hükümeti içerden ve dışarıdan kuvvetli göstermek için her türlü yardımı ve arka çıkmayı vatan görevi sayarız. Ancak hükümetin Milli Kuvvetleri yok etme taraftarı olduğunu bir an bile aklımıza getirmek istemediğimizden, siyasi gereklerdendir diye uygulanacak önlemlerde öncelikle Milli Kuvvetlerin dokunulmazlığını düşünmenin, vatanın yüksek çıkarları gereğinden olduğu görüşündeyiz. Özel saygılarımızın kabulünü rica ederiz efendim. Temsil Heyetin adına Mustafa Kemal". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 222-226)

14) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN, KİLİKYA'DA ERMENİLER VE FRANSIZLAR TARAFINDAN İSLAMLARA YAPILAN ZULÜM HAKKINDA SİVAS VALİLİĞİ VE MÜDAFA-I HUKUK CEMİYETİNE 3.III.1920 TARİHİNDE GÖNDERDİĞİ TELGRAF

"Kilikya'da Ermeniler, Fransızlar tarafından silahlandırılarak İslam halka fiilen saldırtılmaktadır. Kozan'da birçok Müslümanı kiliseye doldurduk-

ları, sonlarının bilinmediği ve birçok namusa saldırıldığı ve Feke ilçesinin Ermenilerce kuşatıldığı, telgraf tellerinin kesildiği ve İslam halkın işgal bölgesi dışına koşarak yardım istedikleri, sonlarının kötülüğünden bütün İslam halkın hiddet ve heyecan içinde bulunduğu, yerinden bildirilmiştir. Bunlar karşısında oluşması doğal olan kendi kendilerini savunmadan dolayı ortaya çıkacak sorumluluğun kimlerle ilgili olacağı bugünden anlaşılmak üzere gerekenlerin, durum konusunda aydınlatılması rica olunur". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 249)

15) TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ BAŞKANI MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN VAN, BİTLİS'İN ERMENİLERE BIRAKILAMAYACAĞINA, ANTLAŞMAYI İMZAYA YETKİLİ OLDUĞUNA DAİR MOSKOVA'DA BEKİR SAMİ BEYE GÖNDERİLEN 16.X.1920 TARİHLİ ŞİFRELİ DİREKTİFİN SURETİ

"Uzun süren görüşmelerden sonra Rus delegeler kurulu ile kararlaştırılan her biri aşağıda bildirilen maddeleri kapsayan antlaşma projesi ve bu konudaki yüce görüşlerinizi içeren rapor, Trabzon'dan telgrafla alınarak Bakanlar Kurulunca enine boyuna görüşüldükten sonra incelendiği gibi Yusuf kemal Beyin buraya gelerek verdiği ayrıntılı açıklamaları da dinleyerek ilk incelemeleri bir kez de birlikte derinlemesine inceledik. Yararlı içeriği ve her iki tarafın amaçları, her iki tarafa güzel yanı uygun görülen adı geçen maddelerin kesin kabulü için Van ve Bitlis vilayetlerinden belirli bir toprağın ayrılarak Ermenilere bırakılması konusunun şart olarak öne sürülmesi, Ankara hükümetini, emperyalizm ve kapitalizme karşı çetin bir savaşa katılması sebebiyle şimdiye değin kendisine doğal bir müttefik saymakta haklı bulunduğu Rusya Şuralar Cumhuriyetinin, bu konudaki düşünce ve duygularının samimiyetinden bütünüyle kuşkuya düşürdü.

Kuruluş niteliği bakımından aynı zamanda yürütme gücüne de sahip bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisinin, bu konudaki düşünce ve duygularını öğrenmeyi görev sayan Bakanlar Kurulunun sorusuna cevap olarak, Milli Meclis'in de açık olarak ve birlikte gösterdiği duygular, adı geçen şartın Türkiye milletince kesinlikle kabul edilemeyeceği bir nitelikte bulunduğunun açıklanmasından ibaret olmuştur.

Gerçekten ateşkesi izleyen bekleme döneminde meydana gelen, bilinen olaylar sonunda emperyalist devletlerin Türkiye ile ilgili kötü girişimlerinin kesin biçimde ortaya çıkması üzerine, özellikle Anadolu'da bu emper-

yalist dünyaya karşı olunan kararlılık, direniş ve mücadelenin Misak-ı Milli'de belirlenmiş ve saptanmış olan milli sınırlarla ayrılmış bağımsız bir Türkiye devletinin ne olursa olsun savunulması ve korunması, kutsal yemini olduğundan, gerek Büyük Millet Meclisinin ve gerek onun güvenine sahip bulunan Bakanlar Kurulunun coğrafi, askeri ve ekonomik hiçbir ilke ile açıklanamayan ve bağdaştırılamayan yukarıdaki önerisi her ne pahasına olursa olsun kabul edemiyeceği bir konudur.

Van ve Bitlis vilayetlerinin yabancı ve tarafsız gözlemciler tarafından düzenlenmiş ve her yerde saygın sayılmakta olan istatistiklere göre, gerek geçmişte ve gerek günümüzde bir Ermeni çoğunluğu içermediği doğrulanmış ve özellikle o bölgede İslam halkın pek ezici bir çoğunluğa sahip bulunduğu, bilinen bir gerçek iken, böyle bir Ermeni azınlığına ana vatandan verilecek bir toprak parçasının bırakılması isteği Sovyet Sosyalist Şuralar Cumhuriyetinden çıksa da, emperyalist bir düşüncenin ürünü olma lekesinden hiçbir biçimde kurtulamaz ve hiçbir başka anlam verilerek kabul olunamaz.

Ankara hükümetinin kuruluş sebebi, yukarıda belirtildiği üzere Misak-ı Milli'de belirlenen ve millet tarafından da hükümete ancak bu güvene bağlı kalması şartıyla elden geldiğince yardım edilmekte bulunduğundan, adı geçen sınırların kapsadığı topraktan bir avuç toprağın verilmesi, bir düşman dünyaya karşı sağlam biçimde savunmakta olduğumuz kutsal davanın düşmesine ve sonuç olarak milli direnişin çökmesine sebep olacağından ve bu durumun da gerici İstanbul hükümetinin ve onu haince amaçlarına araç eden İngiltere'nin Anadolu'da yayılmış, etkisini yerleştirmiş ve hâkimiyetini meydana getireceğine şüphe yoktur.

Bölünmesini kabul etmeyen ülkenin bir parçasından her ne amaç ve zorunlulukla olursa olsun, Ankara milli hükümetince el çekilmesi durumunda, bu hükümetinde birkaç büyük vilayetimizi doğuda, kuzeyde ve güneyde Ermenilere ve Yunanlılara sebepsiz olarak bırakması yoluyla milletin gözünde sonsuza dek lanetlenmiş ve iğrenç olarak kalan İstanbul hükümetinden mantıken de hiçbir ayrılığı kalamayacağı ve böyle bir durumun oluşmasında bütün Anadolu halkının Ankara hükümetinden güven ve inancını bütünüyle çekeceğini açıklamaya gerek bile yoktur.

Bununla birlikte Rusya Şuralar Cumhuriyetiyle daha sıkı bir anlaşma bağı kurulmasını ve sürdürülmesini samimiyetle isteyen Ankara milli hükümeti, gerek Lenin ve gerekse Çiçerin tarafından şimdiye kadar verilen demeç

ve dostluk güvencesinden Rusya Şuralar Cumhuriyetinin de aynı yürekten gelen temiz istekleri beslediği kanısında kesinlik bulunduğu Hariciye Komiserinin (Dışişleri Bakanı) bu içten dostluğun sağlanmasına sonuna kadar sadık kalarak, bulunduğumuz durumu daha yakından inceleyip ve Büyük Millet Meclisinin kararında belirttiği açık duygularını da gereken değer ve önemde benimseyerek, ortaya koyduğu önerisinden vazgeçeceğini kesinlikle ummaktadır.

Bundan dolayı, Bakanlar Kurulunun uzun uzadıya durumu inceledikten sonra aşağıda iki maddede topladığı karşı önerisinin, yüce aracılığınızla Çiçerin'e bildirilmesine karar verilmiştir:

Madde 1- Van ve Bitlis vilayetlerine dair olarak ilk ve son, yerli ve yabancı inceleyiciler tarafından düzenlenmiş olan istatistiklere göre, Ermeniler, adı geçen vilayetlerde oranın İslam halkına oranla hiçbir zaman çoğunluk oluşturamamışlardır. Bu sebeple, belli bir toprağın bir azınlığa bırakılmasını istemek, emperyalist bir özel düşünceyle hareket etmekten başka bir şey değildir. Ankara Milli Hükümeti emperyalizme karşı savunma ve savaşma amacı ile kurulmuş bir hükümet olduğundan, emperyalizmin bilinen yöntemlerinden olan böyle bir istek ve iddiayı kabul etmemekte ısrarlıdır.

Madde 2- Ankara Milli Hükümeti, Türkiye'den göç etmiş olan Osmanlı Ermenilerinin göçten önce oturdukları yerlere dönmelerine engel olmamayı ve böylece gelecek halka, öteki bölgelerdeki azınlıklara sağlanan hakları bütünüyle vermeyi görevleri kapsamında sayar.

İşbu telgrafın alındığında, zaman yitirmeden Çiçerin'den bir görüşme isteyerek söz konusu kararı bildirmenizi ve yukarıdaki görüşmelerden esinlenerek sözlü olarak teyit etmelerini rica ederim.

Kuvvetle ümit edildiği üzere kendisi Ankara hükümetinin bu konudaki görüşlerini kabul ederek, önerisindeki görüşlerden döndüğünde iki devlet Dışişleri Bakanları arasında karşılıklı alınıp verilmesi kararlaştırılan mektuplarla, maddeleri iki taraf komisyon üyeleri arasında belirlenmiş ve yetkilerine dayanarak parafe edilmiş bulunan antlaşmayı Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adına imzaya yetkilisiniz.

Yüksek girişimlerinizin sonucunu hemen telgrafla bildirmeye elden geldiğince çaba göstererek, anlaşmanın sunulduğu şekliyle imzalanması söz konusu olduğunda Ankara'ya dönmenizi, imzalanmazsa, yeni direktifleri beklemek için bir süre daha Moskova'da kalma sürenizi uzatmanızı rica ederim". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 375-377)

16) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ERMENİ ZULMÜ ÜZERİNE DEVLETLERE GÖNDERİLEN PROTESTO TELGRAFI 22.III.1920

"Tohumluk istemek, vergi koymak, silah toplamak gibi sözde bahanelerle öteden beri Ermeni zulüm ve işkencesine uğrayan doğu sınırımız dışındaki İslam halkı, son şubat ayı içinde Ermeni tümen kumandanları tarafından yönetilen çeşitli sınıflardan oluşan birçok birliklerin saldırıları karşısında birçok kurban vermiş ve Kars vilayetine bağlı Çıldır, Zarşat, Şuragel, Akbaba ilçelerinde adları kayıtlı kırk İslam köyü bütünüyle yıkılmış ve yok edilmiştir. Bu köylerin çaresiz halkından iki binden fazla İslam nüfusu, pek feci bir biçimde topluca öldürülmüştür. Ve soy kırıma uğrayan İslamların eşyaları Kars pazarlarında açıkça satılmıştır.

Hemen her gün büyük üzüntüyle haber almakta olduğumuz Ermeni zulüm ve soykırımına yeni bir ek olmak üzere Orduabad, Ahur, Civa, Ciyusi, Vedi yörelerindeki İslam halka karşı Ermeniler 19 Marttan başlayarak saldırıya geçmişlerdir.

Ayrıca, Oltu bölgesine karşı da yeni bir saldırıya hazırlandıkları hakkında doğruluğuna güvenilen haberler alınmıştır. Bu hareketleri çok sert bir biçimde protesto ettiğimizin ve bu saldırıların önü alınmazsa dünyanın, pek büyük kötülüklerin çıkmasına tanık olacağının bağlı bulunduğunuz hükümetlere hızla ulaştırılmasını rica eder ve saygılarımızı sunarız". (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, s. 285-286)

ATATÜRK'ÜN BÜTÜN ESERLERİ, C-8 (1920)

17) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 15. KOLORDU KUMANDANI KAZIM KARABEKİR PAŞA'YA BOLŞEVİKLER VE ERMENİLER HAKKINDA 6 MAYIS 1920 TARİHİNDE GÖNDERDİĞİ TELGRAF

"Genel siyasi vaziyetimiz ve Bolşeviklerle ittifak kurmak için aradan emperyalizm siyasetine alet olan Ermeni hükümetinin kaldırılması ve imhası meselesi bugün Vekiller Meclisi'nde görüşülerek zatı samilerine aşağıdaki görüşme neticelerinin tebliğine karar verilmiştir. Şöyle ki:

1-Sulh Konferansı'nın hakkımızda alacağı kararlar kati surette aydınlanıncaya kadar İtilaf devletlerini bizimle anlaşma hazırlamak imkanından mahrum etmeye dahili ve harici mevcut vaziyetimiz şimdilik müsait değildir.

2-Dolayısıyla Bolşeviklerle ortak şartlarımız az çok billurlaşmadan ve esas hatlarımız tespit ve bize temin edecekleri maddi yardım tayin edilmeden evvel fiilen bunlarla işbirliği sakıncalı görüldü.

3-Ermeni vukuatı bütün Hıristiyan alemini aleyhimize sevk eden sebeplerin en mühiminden olduğuna göre, mevcudiyeti ilk olarak tarafımızdan tasdik edilen Ermeni hükümetini ordumuzun kuvvetiyle mahvetmek ve bittabi yeniden bir Ermeni kıtali demek olan bu harekete bizim tarafımızdan sebebiyet verilmek, az çok lehimize bir cereyan getiren tahriki de geçici olarak fesih ve bilhassa Amerika kamuoyunu aleyhimize kıyama sevk ettirir ve İngiltere'nin hakkımızda tatbikini istediği hareket tarzına hepsinin yardımcı olmasını temin gibi zararlı ve tehlikeli bir netice doğurur. Arz olunan sebeplerden dolayı ordumuzun şimdilik Ermeni hükümetine resmen ve alenen taarruz ve düşmanlık icrasından sakınması, mümkün olduğu kadar gizli şekilde Elviyei Selasede teşekkül eden küçük hükümetlerin milis kıtaları takviye olunarak bunlarla Gence'ye kadar ilerledikleri haber alınan İslam Bolşevikleri vasıtasıyla bu taarruzun icra edilmesi daha ziyade muvafıkı maslahat görülmüş ve bu konudaki devletlilerinin görüşünün süratle bildirilmesi bilhassa rica olunur". (Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt VIII (1920), II. Basım, İstanbul, 2004, s. 176)

18) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN, RUSLARLA OLACAK KARŞILIKLI MÜNASEBETLER HAKKINDA MOSKOVA'YA GİDECEK HEYETE TALİMNAMESİ (8 MAYIS 1920)

Ruslarla Olacak Karşılıklı Münasebetler

"1. Türkiye'nin Batı devletlerinin esaretine düşmesini, Rusya kendi esas menfaatlarını katiyen ihlal ediyor sayıyorsa, bize yardım ve bizimle ittifak etmeleri için esaslı bir dayanak noktasına sahibiz demektir.

2. Türkiye'nin emeli, şimdiki milli sınırı içinde dahili ve harici tam bağımsızlık dahilinde yaşamak ve bu esas temin edilmek şartıyla, Rusya ile mukadderatını ve geleceğini birleştirmektedir .

3. Türkiye Batı devletlerinin istilasından kurtulmak ve ikinci maddedeki emelini elde etmek için bütün hayati kuvvetlerini kendi toprakları dahilinde kullanmaya mecbur olduğu gibi, kendisine hariçten yardım da lazımdır.

4. Boğazlar'dan istifade bütün Karadeniz milletlerile serbest olacaktır. Bunu temin etmek için Karadeniz Boğazı'nda tahkimat yapılmamak, İstan-

bul'a Rus donanması gelmesi bizim takdir ve tertibimize tabi olmak üzere, Akdeniz Boğazı tahkimatını Ruslar ile ortaklaşa müdafaa etmemizdir. Bu şartlardan daha fazlası Rusların Akdeniz tahkimatına bağımsız olarak sahip olmaları veya İstanbul'a donanmalarını getirmekte serbest bulunmalarıdır ki, her iki şekil İstanbul'un tasarrufunu ihlal eyler. Ruslar için, Boğazların mutlak serbestisini yalnız antlaşma şartları ile temin etmek veyahut Boğaz'ın müdafaa ve denetim işini bütün Karadeniz devletlerinin ortak bir meselesi saydırmak, bittabi daha müsait ve daha ehven hal suretleridir.

5. Ortak mücadelede muvaffakiyet uğrunda Türkiye dindaş ve ırktaş unsurlar arasındaki bütün manevi nüfuzunu istifade mevkiine koyacaktır.

6. Hariçten yapılacak yardım: Para, harp vasıtaları, fenni vasıtalar, lüzumunda askeri kıtalar.

7. Ruslarla kader birliği etmekten ve onların yardımından istifade etmek kaydından hakiki bir fayda elde edebilmekliğimiz, bizimle onlar arasında ulaşımın manisiz ve katiyen emin olmasına bağlıdır". (Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt VIII, s. 182-183)

19) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 15. KOLORDU KUMANDANI KAZIM KARABEKİR PAŞA'YA ERMENİLERLE İLGİLİ 12 MAYIS 1920 TARİHİNDE GÖNDERDİĞİ TELGRAF

"Sınırın tecavüzüyle Doğu'dan gelen harekata iştirak hususundaki devletlilerin yazıları Vekiller Heyeti'nce ehemniyetle nazarı dikkate alındı.Vekiller Heyeti kati karar vermek için aşağıdaki noktalar hakkında yüksek görüşlerine tekrar müracaatı münasip gördü:

1-Kızılordu;Ermenistan ve Gürcistan sınırlarına geldikleri halde bizim yardım teminimiz için henüz bir müracaatta bulunmamışlardır.Halbuki buna imkan bulabilecekleri tahmin edilmektedir.

2-Ermenistan'a taarruz hareketimizi İtilaf devletleri ve Amerika harp ilanı kabul edecek ve ihtimal ki memleketin batı kısımlarında ve büyük ihtimalle Trabzon'dan taarruza geçeceklerdir.Bu genel işgale karşın Doğu hareketine iştirak eden kuvvetlerimiz Batı'yı korumak için ne kadar zamanda serbest kalabileceklerdir?

Bolşeviklerin bu taktirde maddi seri yardımları ne olabilecektir?Bolşeviklerle aramızda henüz bir mukavelename yapılmamış olduğundan yardımlarından emin olabilir miyiz?

3-Trabzon'a terk olunacak kuvvetin bir İngiliz ihracına karşılık vermeye ve müdafaaya kafi gelememesi halinde bütün memleket dahilindeki tereddüdün aleyhimize gelişmesi akla geliyor.Ermeni ve Gürcistan sınırlarına temas eden Kızıl kuvvetlerin miktarı ne kadar tahmin edilmektedir?

4-Vekiller Heyeti'nin ve hatta bir dereceye kadar Büyük Millet Meclisi kararını almadan harekete geçmek mesuliyetini sakıncalı görüyorum.Bu kararın alınmasında mukabil temin edilecek menfaatların bir ittifakname ile tespit edilmiş olduğunu ifade etmek lüzumu anlaşılmaktadır.Milli mevcudiyetimizi tehlikeye atacak bir mahiyette olacağı besbelli olan San Remo kararlarının da yakınlarda tebliği beklenmekte ve dolayısıyla Meclis'ce karar alınması yakındır,Efendim". (Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt VIII, s. 214)

20) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ERKANIHARP BİNBAŞI ŞEMSETTİN BEY'E MAYIS 1920 TARİHİNDE GÖNDERDİĞİ TALİMAT

"Ermenilere tarafımızdan hiçbir taarruz yapılmayacağı ve yabancı işgalinden kurtulan ve memleket parçalarında Osmanlı elemanlarının beraber ve kardeşçe yaşayacakları.Mersin-Tarsus-Adana-Osmaniye, demiryolu cephemizde ve doğrudan doğruya muharebe hattı üzerinde olduğundan, Fransızlar tarafından hiçbir suretle onarılmasına müsaade edilemeyeceği..." (Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt VIII, s. 270)

21) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 15. KOLORDU KUMANDANI KAZIM KARABEKİR PAŞA'YA DOĞU HAREKATI HAKKINDA 1 HAZİRAN 1920 TARİHİNDE GÖNDERDİĞİ ŞİFRELİ TELGRAF

"1. Doğu hareketi hakkındaki 30 Mayıs 1336(1920) tarihli telgrafnameleri, Vekiller Heyeti'nde okunmuş ve gerekçesi incelenmiş ve askeri kıtalarımızla harekete geçmek suretiyle, Ermenistan seferinin açılış vakti henüz gelmemiş olduğuna karar verilmiştir. Heyeti İcraiye'mizin bu zamanla alakalı hareket hattı ve esas düşünceleri aşağıda açıklanır ve toplantı halinde bulunan Vekiller Heyeti'nin kararıyla tebliğ olunur.

Evvela: Devlet ve milletimizin kurtuluş ve selameti hakkında Batı devletlerinden hakiki bir yardım ve insaf ümidi kalmadığı müttefiki aleyhtir. Mem-

leketimizin geleceği,doğu sınırlarımızın Ruslara ve İslam alemine komşu olmasına bağlı olduğu,heyetimizce muhakkaktır.Bu sınır ortaklığının,her halde teminine cidden mesai sarf edilecektir.

İkinci olarak: Bolşeviklerle siyasetten anlaşıp karşılıklı hareket ve münasebetleri temin etmezden evvel, kati harekete geçmeyeceğiz. Böyle bir hareketin, Bolşeviklerce nasıl anlaşılacağı bile bugün meçhulümüzdür. Zaten Bolşeviklerin bizden bekleyebilecekleri en büyük menfaat, yani askeri hareket faydasını, biz kendi ihtiyarımızla onlara bahşettikten ve bu münasebetle içine düşeceğimiz vaziyetten geri dönmek imkânı kalmadığını gösterdikten sonra, Bolşeviklerden bilmukabele menfaatler elde edilmesine imkân kalmaz. Sadece onların muti ve esiri oluruz. Alman seferine de böyle girmiş olduğumuzu daima hatırlamaktayız.

Üçüncü olarak: Sadece askeri bakımdan dahi, Ermenistan seferini emin ve muvaffakiyetle neticelendirmek için, diğer bir taraftan fiilen askeri yardım lazım olduğu kanaatindeyiz. Eğer Azerbaycan veya Gürcistan taraflarından Ermenilere kuvvet ile baskı yapılmazsa, yalnız bizim üç fırkamızla ve az zamanda Ermenistan kuvvetlerini imha edecek kadar takip edebilmek muhakkak değildir. İşte yukarıda üç esas noktadan yüksek teklifleri incelenmiştir.

Bunlardan birinci madde, zatı devletleriyle tamamen mutabık olduğumuzu gösterir. Diğer maddeler, askeri harekât zamanının henüz gelmemiş olduğunu tayin eder esas sebeplerdir.

2- Kafkasya'nın siyasi ve askeri vaziyeti, heyetimizce belirsiz görülmektedir. Çünkü Bakü'ya, Bolşevik ordusunun 28.4.1336'da (1920'de)girişinden beri Karabağ'da, Azerbaycan ordusunun ve Bolşevik ordusunun toplanması ve 10.5.1336 (1920) haberlerinde Ermenistan'a üç gün mühletle ültimatom verilmesi ve hatta Türkiye-Azerbaycan ittifakının ilan ve tasdiki gibi haberler alınmış ve bunlardan şimdiye kadar bir netice çıkmamıştır. Bu defa dahi Azerbaycan'ın Gürcistan ile barışması, Azerbaycan için kuvvet neticesi veya zaruret neticesi olup olmadığı meçhulümüzdür. Yüz bin kişilik ordusu Bakü civarında ve 14 bin kişinin Zengezor'da bulunması havadisiyle, Ermenilerin İslam katliamına cüret etmeleri ve komşularına karşı tahakkümcü bir tavır almaları havadisi arasında mahiyeten çelişki vardır. Halil Paşa'nın kuvvetli bir ordunun kumandasını terk etmesini arzu eylemese gerektir. Kısacası Ermenistan aleyhine hareket icrasına karar için Azerbaycan veya Bolşevik kuvvetlerinin mevcu-

diyeti henüz meçhulümüzdür. Biz, bilakis Bolşevik askeri harekâtında durulmayı ve şimdilik Bolşevik kıtalarının Kafkas muhitinden uzaklaştıklarını hissediyoruz. Son zamanlarda Bolşeviklerin, Lehlilere Kiyef cephesinde mağlup oldukları ve on beş bin esir verdikleri ve hatta Kafkasya'dan da kuvvet getirtmeye mecbur oldukları belirtilmiştir. Odesa'nın tehlikede olup olmadığı da münakaşa edildi. Rusya için on beş bin esir veren mağlubiyet, mühim bir mana ifade etmez. Fakat Kiyef ve Odesa isimleri, askeri mağlubiyet mahiyetinden ziyade, dahili bir sarsıntıyı ifade eder. Lenin'in yerine Bresilof'un geçmesi havadisinin manası henüz anlaşılamadı. Çıkardığımıza göre, Rusya'nın Bolşevik mahiyeti bu yüzden değişmeyecektir. Daha ziyade azim ile ve kuvvet kullanımı daha iyi temin için gelmiştir. Fakat bu değişikliklerin gelişmesini iyi tahmin etmeye lüzum vardır. Kafkas milletlerinin harekat tarzları da, Rusya'daki hareketleri de Rusya'daki bu kararsızlığı göstermektedir. Dolayısıyla, vaziyet henüz açıklığa kavuşmamıştır.

3- Bu şartlar altında dahili vaziyetimiz, isticalden ad buyurulmamalıdır. Çünkü, malum olan barış şartlarına göre Ermenilere vaat edilmiş olan Doğu vilayetlerimizi müdafaa etmek için hazır bulunmak, o muhitin ahalisine ve askeri heyetine karşı kuvvetli bir sebeptir. Fakat Sarıkamış'a giderek orada beklemeye mahkum kalmak, basit anlayışlara karşı hem bir şey yapmaya iktidarımız olmadığını ve hem de belaları kendi ihtiyarımızla davet ettiğimiz şeklinde tesir eder.Ve daha ziyade sarsıntı yapar. Mali vaziyetimiz ve iaşemizin Sarıkamış'ta daha iyi olması için sebep yoktur. Bundan başka dahili vaziyetimizde meydana gelen düzelme ve değişiklik malumu devletleridir. İstanbul ile doğrudan doğruya temasta olan muhitte, kati darbeler indirilmiş ve pek mühim asi reisleri Hıyaneti Vataniye Kanunu'na göre cezalandırılmıştır. Konya'da da iki defa tezahür eden muhalefet, fiilen bir kuvvete lüzum göstermeksizin yatıştırıldı. Sivas'taki hadise, Düzce, Bolu vakalarının hararetli zamanlarında hazırlanmış bir hareket idi. Ümit bağlanan fesat kaynağının söndürülmesiyle, Sivas ayaklanması hararetini kaybetmiş olacaktır. Tezahürlerinde bunu hissediyoruz. Özetle, daha ötede ve beride ortaya çıkması muhtemel olmakla, idare reislerimizin, sırasında azim ve şiddetle hareket, devamlı olarak aydınlatmaya ve tedbire gayret etmeleri sayesinde üstesinden geleceğimizi, Hakkın inayetiyle, kuvvetle ümit ediyoruz. Bizim tecrübelerimize göre, dahili harekatta meselenin ruhu, subayların kati kararına ve imanına kati surette itimat olunan emin bir kuvvetin mevcudiyetidir. Buralarda böyle kuvvetler tedarikine esaslı surette girişiyoruz.

4- Delegelerimizin gönderilmesi, Ermenistan seferinin açılması için başlı başına sebep olamayacağı tabii olmakla beraber, şüphesiz pek mühimdir. Hareketlerinin çabuklaştırılmasını rica ederiz. Delegelerimizin kılık değiştirerek ve karadan Azerbaycan'a yol bulmaları zaruridir. Sarıkamış harekatı onların şimendiferle seyahatlerini temin edemez. Çoğu yerinde İslam halk ile kuşatılmış geniş bir bölgeden bir fırsat bularak gitmeye imkan bulunabilir.

5- Doğrudan doğruya Nuri Paşa yanından ve Bakü'dan geldiğini ve onun Azerbaycan'da olduğunu bildiren efendi, bir iki güne kadar buraya ulaşacaktır. Lahey Ataşemiliteri Kaymakam Nuri Bey de, Avrupa'dan yarın buraya ulaşıyor. Ümit ettiğimiz gibi vaziyeti aydınlatacak bazı malumat alırsak derhal arz edeceğiz, Efendim". (Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt VI-II, s. 271-273)

22) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN GENERAL GOURAUD'YA 13 HAZİRAN 1920 TARİHİNDE GÖNDERDİĞİ TELGRAF

"Kilikya'da ateşkesden sonra, Ermeniler tarafından İslam ahaliye karşı yapılan ve yapılmakta olan zulümleri ve faciaları aşağıda belirtiyorum; işbu vakalar bütün Kilikya İslam ahalisinin fevkalade galeyan ve heyecanına sebep olmuş ve bu heyecan, esirlerin teslimi için yaptığımız hazırlıkların tatbikine mani olmakta bulunmuştur.

İşbu facialara derhal nihayet verilmesi için ciddi teşebbüslerde bulunmanızı rica ederim. Aksi takdirde, bizim arzumuz ve emrimiz hilafında olarak orada vuku bulacak hadiselerden hiçbir mesuliyet kabul etmeyeceğimi beyan ederim. Bu ahval, harbin, bizim tarafımızdan tatil edilmesine rağmen, karşı taraftan devam ettirilmekte olduğunu göstermektedir.

Facialar özetle aşağıdadır:

1-11 Haziran 1336'da (1920'de) sabahleyin, Hacıbayramkapısı'ndaki İslam mahallelerine hücum eden Ermeni göçmenleri, bütün İslamları cebren evlerinden sürüp çıkararak bütün eşyalarını gasp etmişlerdir. Neye uğradıklarını bilemeyen İslamlar, Kahyaoğlu Çiftliği ve Küçükdikili yoluyla göçe mecbur olmuşlardır.

2-11 Haziran öğleden sonra saat üçte, bu biçare ahali yolda Kahyaoğlu Çiftliği'ne vardıklarında, otuz silahlı Ermeni'den meydana gelen bir çete-

nin taarruzuna uğrayarak, bütün erkekler bir eve, kadınlarla çocuklar diğer bir eve doldurulmuş, kırk üç erkek, yirmi bir kadın ve miktarı tespit edilemeyen çocuklar kamadan geçirilmişlerdir. Ayrıca, dördü erkek ve on sekizi kadın olmak üzere yirmi iki yaralı vardır. Kadınların kollarını ve kulaklarını kesmek suretiyle bilezik ve küpelerini almışlardır.

3-Adana'nın 10 kilometre doğusundaki İncirlik köyünde, 9 Haziran 336 (1920) günü Ermeni çeteleri, bütün köy halkını bir yere doldurup bomba ile berhava etmişlerdir.

4-8/9 Haziran gecesi Ermeniler, Karaoğlan köyünde, Çerkes Hasan Bey'in çobanlarından dört kişiyi öldürmüşlerdir.

5-Adana'nın civarında Çotlu ve İkizce ve Gemisürek, Karaoğlan, Camili ve Hergel köyleriyle, civarlarındaki çiftliklerin tekmil hayvanları Ermeniler tarafından gasp edilmiş ve Karaoğlanlılardan Çerkes Hasan Bey'in beş yüz koyununu gasp etmişler ve bu gasp ve yağmalar esnasında, Hergel'den bir ve Karaoğlanlıdan altı kişi öldürülmüştür.

6-11 Haziran'da Adana'dan gelen bir tren içindeki topla Kürkçü İstasyonu'ndan Kürkçü Köyü bombardıman edilmiştir. Ve bu bombardımanı müteakip Ermeniler, köyü abluka ederek eşyalarını tamamen gasp etmişler ve ondan sonra köyü yakmışlardır". (Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt VIII, s. 312-313)

23) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 12. VE 13. KOLORDU KUMANDANLIKLARINA AYINTAP KUVA-Yİ MİLLİYE KUMANDANI RECEP BEY'E KAYMAKAM İRFAN VE BİNBAŞI ŞEMSETTİN BEYLERE 16 HAZİRAN 1920 TARİHİNDE GÖNDERDİĞİ ŞİFRELİ TALİMAT

"1-Fransızlar, ateşkes için kararlaştırılan mukaveleye riayet etmemiştir ve etmemektedirler. Mütarekeden maksatları, esirlerini kurtarmak ve aleyhimize yapmakta oldukları taarruz hazırlıklarını tamamlamak için vakit kazanmak olduğu tahakkuk etmiştir. Tarafımızdan ateşkesken sonra yüksek rütbeli memurlar ve eşraf ile birçok masum İslamları tutuklamaya devam etmeleri ve İslam ahaliye karşı Ermenilere katliam yaptırmaları ve iade ettiğimiz esirlere eşit sayıda tutuklu iade etmemeleri suretiyle, kararlara fiilen muhalefet etmişlerdir. Bundan başka bizim ateşkes yapmamızdan is-

tifade ederek, ansızın Ereğli'ye asker çıkarmış ve memleketimizin bir noktasını daha işgal etmişlerdir. Dolayısıyla, kendilerine tarafımızdan haber verilmesine imkan kalmamak üzere 19/20 Haziran 336 (1920) gece yarısından itibaren bütün Fransız cephesinde harp tekrar başlayacaktır. Şimdiye kadar tarafımızdan verilmiş olan esirlerden başka hiçbir Fransız esiri iade edilmeyecektir. Keyfiyetin derhal en ileri hatlarımıza kadar bütün cepheye tebliği ve kimlere ne zaman tebliğ edildiğinin süratle bildirilmesi temenni olunur. Hiçbir kumandan veya memur tarafından Fransızlara bir tebligat yapılmayacaktır. Tebligat, yalnız Ankara'dan icap edenlere bildirilmiştir. Alakadar kumandanlar mülki makamları haberdar edeceklerdir.

2-12.,13. Kolordu kumandanlıklarına, Ayıntap Kuvayi Milliye Kumandanı Recep Bey'e ve malumat için Kaymakam İrfan ve Binbaşı Şemsettin Beylere tebliğ edilmiştir". (Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt VIII, s. 322-323)

24) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN BATUM'UN İŞGALİ HAKKINDA BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDE 14 AĞUSTOS 1920 TARİHİNDE YAPTIĞI KONUŞMA

"Mustafa Kemal Paşa: Efendim; seyahat münasebetiyle bulunmadığımız sırada muhterem arkadaşlarımızdan bazılarının verdiği önergede Doğu cephesi hakkında tafsilat arzu buyurulmaktadır. İhtimal bu önerge yüksek huzurunuzda okunmuştur.

Fakat arkadaşlarımızın aydınlanmak istedikleri noktaları bir defa daha hatırlatmak maksadıyla önergeyi aynen okuyacağım:

Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Şu günlerde Doğu cephesinde, bilhassa Erzurum sınırlarında Ermenilerle Gürcülerin fazla faaliyeti görüldüğü, hatta Gürcüler Erzurum'un kuzey sınırlarına ve Ermenilerin de doğu sınırlarında şiddetle taarruz ettikleri ve bu arada bilhassa Olti'nin de işgal edildiği istihbar ediliyor.

Diğer taraftan İslam Bolşevik ordusunun öncülerinin de Erzurum'a geldiği söyleniyor. Doğu cephesinde kuvvetlerimizin Ermeni ve Gürcülerin taarruzunu defe değil, hatta taarruz ederek bütün memleketlerini istilaya kadir bulunduğuna kaniiz. Acaba orada bulunan kuvvetlerimizin karşılık

vermemesi siyasi bir sebepten mi kaynaklanmaktadır? Bu muğlak mesele hakkında her halde hükümetin bize acilen izahat vererek aydınlatmasını talep ederiz.

2 Ağustos 1336 (1920)

Efendiler; bu soruyu soran arkadaşlarımızın cidden hakkı vardır. Hakikaten birkaç aydan beri Kafkasya'da ve Doğu cephesinde cereyan eden ahval, genel görüşlerimizde muğlak, çeşitli ve görünürde yekdiğerine karşı safhalar göstermiştir. Bu sebeple sorulan soruları esas kabul ederek yüksek heyetinize izahat vermeyi Heyeti Vekile'niz de pek uygun görmüştür.

30 Mayıs ve 4 Haziran tarihlerinde Doğu Cephesi Kumandanı tarafından Heyeti Vekile'ye bir teklif vaki olmuştur. Teklif şu idi: Evvela; Erzurum'da bulunan delege heyetimizin Kars-Bakü üzerinden trenle süratle Moskova'ya gidebilmesini temin için. İkinci olarak: Ermenistan dahilinde İslam ahaliye icra edilmekte olan katliamı durdurmak için. Üçüncü olarak: Ermenilerin ilk fırsatta Erzurum'u dahi ellerine geçirmek için faaliyet ve teşebbüslerde bulunacaklarından, Ermeni ordusuna karşı hakim ve müsait bir asli vaziyet almak için zaten Brest-Litovsk ve Batum antlaşmaları ile bizim olan Elviyei Selase Dahilindeki Sarıkamış, Soğanlı dağlarını ve Soğanlı dağlarının geçitlerini işgal etmek faydalı olacağı bildiriliyordu. Bu üç sebepten bilhassa üçüncüsü Heyeti Vekile'ce de incelendi ve uygun görüldü. Zaten Yüce Meclis'iniz Elviyei Selase'nin zamanında, münasip zamanında işgali salahiyetini Heyeti Vekile'ye vermiş olduğundan, buna dayanarak kumandanın teklifini kabul etti. Dolayısıyla, 6 Haziran tarihinde Doğu ordumuzun askeri harekat icrası için hazırlanmasını emrettik. Ordu hazırlığıyla meşgul bulunduğu bir sırada yaklaşık on gün sonra, 16 Haziran'da daha önce tarafımızdan Moskova'ya gönderilmiş olan delegelerimizden birisi memleketimize döndü. Bu zat, hepimizce malum olan Sovyet Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Çiçerin'in mektubunu getirdi. Diğer birtakım zevatın dahi özel, resmi rapor ve mektuplarını getirdi. Diğer raporlar ve mektuplar muhteviyatı bir yana, Rusya Sovyet Cumhuriyeti Hariciye Nazırı'nın, hükümetleri namına Yüce Meclis'inize, Yüce Meclis'iniz riyasetine hitaben yazmış olduğu mektup burada okunmuştu. Hatırlanacak olursa denmişti ki; Ermenistan, Acemistan ve Türkiye sınırlarının tespitinde Rus Sovyet hükümetinin aracılığıyla meselenin siyaseten halli mümkündür. Diğer yazı ve mektuplarda bu nokta daha ziyade izah edilmekteydi.

Ve bu izahata göre, her halde bizim Ermenilere daha ziyade taarruz etmemizi Rus Hükümeti Cumhuriyesi arzu etmiyordu, uygun görmüyordu. Fakat biz Elviyei Selase dahilinde bulunan herhangi bir noktayı işgal etmek demek, Ermenistan'a taarruz demek olamayacağından, zaten karar vermiş olduğumuz askeri hareket hakkında bir muhalefet görmedik ve bunun üzerine Doğu Ordusu Kumandanı'na askeri harekata devam etmesini ve çabuklaştırmasını emrettik. Fakat bundan birkaç gün sonra idi ki, yeni gelen resmi bir haberde Rusya hükümetinin bir sefaret heyeti nezdimize gelmek üzere Kars üzerinden trenle hareket halinde bulunduğu anlaşılıyordu. Bunun üzerine bu gelecek olan sefaret heyetiyle zaten Erzurum'da bulunmakta olan delege heyetimizin görüşmesini müteakip harekete başlamak üzere, hareketin durdurulmasını emrettik ki, bu 20 Haziran'da idi efendim, bu sebeplerden dolayı 20 Haziran'da Doğu ordumuzun taarruz harekatını durdurmuş olduk. Bu arz ettiğim mesele Doğu genel vaziyeti içinde ve Türkiye'nin Bolşevik hükümetiyle olan genel münasebetlerinde ufak bir parça, bir safhadır. Bunu daha iyi kavramak için ve esasen vaziyeti de teyit etmek için baştan başlayarak vaziyeti daha geniş bir daire dahilinde izah edeceğim:

Arkadaşlar, hepinizin malumudur ki, Harbi Umumi'nin son senelerinde Rusya dahilinde patlayan inkılap, insanların mutlak çoğunluğunu teşkil eden fakir halk içinde, bilhassa bu halkın en çok sıkıntılara ve meşakkatlere ve ıstıraba maruz kalmış olan amele sınıfı içinde, eskiden beri mevcut olan sosyalistlik hakiki maksatlarını ve gayelerini ilan etti. Ve bütün insanlığın emperyalist ve kapitalist idarelerin zalimane tahakküm ve zorbalığından kurtarılmasını bir hedef kabul etti. Bittabi bu hedefe ulaşabilmek için mücadeleyi esas aldı ve son pratik noktası da bu gayeye bütün insanlığı iştirak ettirmek için teşebbüs alması idi. Ruslar, Çar'ın müstebit idaresi altında takip eden harp senelerinin teyit ettiği sefalet neticesinde bu hissiyatı azami derecede artırmışlardı. Memleketlerinin gayet geniş olmasına ve birçok tabii vasıtalara ve şartlara sahip bulunmasına dayanarak bütün dünyanın emperyalistlerine karşı düşmanlık ve harp ilan etmekten çekinmediler. Batı emperyalistleri de bütün kuvvetlerini, bütün kudretlerini, bütün vasıtalarını kendi aleyhlerinde kullandıkları halde yaptıkları harekatı, inkılabı bugüne kadar tam bir muvaffakiyetle yaşatmaya muktedir oldular. Bolşeviklerin bilhassa son günlerde Lehistan dahilinde süren muvaffakiyetleri ve zaferleri cidden inkılaplarının pek mesut, pek parlak ve pek mühim bir neticesidir. İslamiyet'in en yüce kaide ve kanunlarını ihtiva eden Bolşeviz-

min, bizim dahi mevcudiyetimize kastetmiş olan ortak düşman aleyhinde, bugün kazanmış bulunduğu zafer, bizim için de teşekküre değer bir neticedir.

Efendiler; Doğu aleminin kayıtsız şartsız sahibi, mutasarrıfı olmak emelini mağrur kafalarına sokmuş olan İtilaf devletleri, kendi hayat ve mevcudiyetlerinin devam ve kalıcılığının bu sahiplikte ve bu tasarrufta olduğunu pek güzel takdir etmişlerdir. Dolayısıyla bu sahiplik ve tasarrufu temin etmek için başta İngilizler olmak üzere, bütün İtilaf devletleri, bir taraftan tekmil kullanabildikleri vasıta ve kuvvetlerle bizi mahvetmek, bizi ezmek için çalıştıkları bir sırada, diğer taraftan da bütün mazlum insanlığı kurtarmak için çalışan Bolşeviklerin, mazlum milletimize el uzatamaması için yine servetlerini, kuvvet ve kudretlerini sarf ederek uğraşmışlardır.

Fakat Bolşevik Cumhuriyeti, hem kendi hayat ve mevcudiyetlerinin ehemmiyetini arttırmak, hem de İtilaf devletlerinin zulüm pençesinden kurtuldukları takdirde, dünya çapında olan inkılabın gayelerine ulaşmak için kendilerine en kuvvetli, en kudretli bir destek ve yardımcı olacak milletimizin dostluk ve birlik elini tutmak için fiili teşebbüslerde bulunmuştur. Yaptığı teşebbüs efendiler; 10. ve 11. ordularını doğrudan doğruya Kafkasya'ya, Doğu cephesine tahsis etmek oldu. Bu ordular, bizim yol göstericiliğimiz, tesirimiz ve hizmetimiz sayesinde, kolaylıkla Kuzey Kafkasya'yı geçtiler ve Azarbaycan'a dahil oldular ve Azarbaycanlılar da gelen orduları tam bir sükunetle kabul ettiler. Bu ordular bir taraftan Ermenistan ve Gürcistan sınırlarında lazım gelen tedbirleri ve askeri vaziyeti aldılar. Diğer taraftan da maddeten bizimle irtibat tesisine giriştiler-ki bu Mayıs aylarında idi.- Tam bu sırada idi ki, Lehistan'da cereyan eden ahval, vakalar ve hadiseler gittikçe Bolşeviklerin aleyhine olarak ehemmiyet kazanmıştı ve Bolşevik hükümeti mümkün olduğu kadar çok kuvveti Lehistan cephesine sevk etmek mecburiyetinde idi. Bundan dolayı Kafkasya'ya sevk etmiş olduğu, tahsis ettiği ordulardan 10. Ordu'yu tümüyle kuzeye sevk etti. 11. Ordu'nun da bir kısmını sevk etti. Dolayısıyla Kafkasya'da Ermenilere, Gürcilere ve hepsine karşı maddi kuvvetleri azaldı ve zayıf bulundu. İşte tam bu sırada, İngilizlerin devamlı gayretleri ve teşvikleri eseri olarak, İngilizlere bendelik etmekle zevk alan Azarbayıcan'ın Müsavat hükümeti ve bu hükümetin hempalarının teşvikleriyle, şüphe yok Gürcilerin v eErmenilerin dahliyle ordunun, Bolşevik ordusunun tamamen gerilerine düşen Gence havalisinde Azarbaycan'ın muhalif kuvvetleri tarafından bir irtica vücuda getirildi. Bu hadise üzerine 11. Kolordu Kumandanı Er-

meni ve Gürcü sınırlarında bulunan kuvvetlerin tamamını çekti ve bunlarla ateşkes yaptı ve topladığı kuvvetlerle 22 Mayıs'ta Gence'de isyan eden muhalif kuvvetler aleyhine hareket etti ve onları tamamen tedip ve tenkil etti. Nuri Paşa hepinizce malum bir zattır. Bu zatın kumandası altında iki üç bin kişiden meydana gelen bir Azeri kuvvet vardı. Bu zatı İngilizler her nasılsa aldatmışlar, kendisiyle beraber kuvvetini kendi lehlerinde kullanmışlardır. Yani Nuri Paşa ve kuvvetleri dahi bu Kırmızı Ordu aleyhine diğer irtica edenlerle beraber hareket etmişti. Onun için 11. Ordu Gence'deki asileri tedip ettikten sonra Akdam istikametinde yürüdü. Akdam, Gence'nin güneydoğusundadır. Orada 9 Haziran tarihinde Nuri Paşa kuvvetlerini de mağlup ve perişan etti. Mağlup olan bu kuvvetler Akdam'dan sonra güneye, İran içlerine doğru çekildi. Daha sonra bunun neticesini de arz edeceğim. Akdam hadisesinden sonra Kızıl Ordu Şuşa üzerinden Gerus'a geldi. Gerus'a gelen 32. Rus Kızıl Fırkası'dır ki –bu, 4 Temmuz'dadır, efendim- bu kuvvetin hareketini burada bırakalım ve bizim sınırımızı aynı tarihlerde gözden geçirelim.

Ermeniler, kızıl kuvvetler ana kısmının bu havaliden uzaklaşmasından ve Azerilerin kızıl kuvvetler aleyhine isyan etmesinden ve bizim hareketimizin siyasi sebeplerden dolayı durdurulmasından istifade ederek, derhal 19 Haziran tarihinde, bir iki kolla Oltu Şurası aleyhine, diğer bir kısım kuvvetleriyle de Zengisar Şurası aleyhine taarruz harekâtına başladılar. Hakikaten gerek Zengisar Şurası ve gerek Oltu Şurası, bizim eski sınırımızın ilerisinde ve doğrudan doğruya Ermeni Cumhuriyeti'ni yakından tehdit eden vaziyetlerdir. Dolayısıyla bu tehdit edici vaziyetten kendilerini kurtarabilmek için şu suretle istifadeye kalkıştılar. Ermenilerin bu hareketi üzerine henüz o civarda bulunan Hariciye Vekili'miz tarafından Ermenistan Hariciye Nezareti'ne ve keza Doğu Ordumuz Kumandanı tarafından Ermenistan Ordusu Kumandanı'na lazım gelen siyasi teşebbüsler yapılmakla beraber, Erzurum ve havalisinde zaten toplanmış ve her an harekete hazır bulunan ordumuz bazı tedbirler almak mecburiyetini hissetti. Ermeniler Oltu Şurası dahilinde Tuzla civarına kadar olan mahalleri işgale muvafık olabilmişlerdir. Bittabi Oltu Şurası'nın milli kuvvetleri, bu Ermeni taarruzunu durduracak kadar kuvvetli değildi. Onun için ordu sol kanadını ileriye ve sınırın öteki tarafına sürerek, Bardiz ve Tuzla hattını tuttu. Diğer taraftan da Bayezit yönünden de lüzumu kadar kuvvetleri Zengisar Şurası dahiline geçirdi. Aras'ın güneyine çekilmiş olan milli kuvvetlerle gönderilen bu kuvvet birleşti ve netice olarak gerek Zengisar'da ve gerekse de Oltu'ya karşı

hareket eden Ermeni kuvvetleri durdurulmuştur. Bugün durdurulmuş haldedir. Dolayısıyla önergenin bir noktasına cevap vermiş oluyorum. Taarruz eden Ermeni kuvvetlerine karşı büyük ve kahredici hareket yapmadık ve henüz yapmıyoruz. Fakat vuku bulan Ermeni taarruzları durdurulmuştur ve durdurmak için de icap eden tedbirler alınmıştır. Bundan sonra Ağustos'un onunda Ermeniler zırhlı trenlerden istifade ederek, Erivan ve Çulfa şimendiferleri boyunca kuzeyden güneye doğru ilerlemeye başladılar. Bu ilerleyen Ermeni kuvvetleri karşısında bizim sınırı geçmiş ufak bir müfreze halinde muntazam kuvvetlerimiz vardı. Bu müfrezeyi üstün düşman karşısında ezdirmemek için Aras'ın güneyine ve batısına geçmek üzere emir verildi ve bu kuvvet de aldığı emir ve talimat dairesinde Ermenilerle ciddi muharebeyi kabul etmeksizin Aras'ın güneyine gelmiştir ve bunun neticesi olarak, sınırın yine öteki tarafında olan Şahtahtı 24 Temmuz'da Ermeniler tarafından işgal edildi. Demin arz etmiştim ki, Temmuz'da kızıl kuvvetler Keros'e gelmişlerdir. Temmuz'un hemen nihayetine kadar bu kuvvetler burada kaldılar ve kendilerine aleyhtar olan kuvvetlerin elinden silahlarını toplamakla vakit geçirdiler. Fakat Ermenilerin böyle Şahtahtı istikametinde ilerlemesi üzerine derhal bu kuvvet Nahcivan üzerine hareket etti ve 28 Temmuz'da, yani Ermenilerin Şahtahtı'nı işgal ettiklerinden dört gün sonra öncüleriyle –ki bir süvari livasından ibaretti- Nahcivan'a ulaştı. Bu kırmızı kuvvetin Nahcivan'a gelmesi üzerine Ermeniler bu kuvvetle gerisinde kalan ana kısmının arasına girerek ricat hattını kesmek için Ankelat istikametinde hareket ettiler. Kızıl kuvvetler buna karşı da Şuşa'dan kafi miktarda kuvveti 31 Temmuz'da Ankelat istikametinde hareket ettirerek Ermenilerin maksatlarını fiil mevkiine koydurmadılar. 1 Ağustos tarihinde Rus Bolşevik hükümetinin Kızıl Ordu'suyla Büyük Millet Meclisi'nin ordusu Nahcivan'da birbiriyle maddeten birleşmiş oldu. (Alkışlar) Oraya giden kuvvetlerimiz, kızıl kuvvetler tarafından özel merasim ve fevkalade ihtiramat ile kabul edilmişlerdir. Burada birleşen iki hükümet kuvvetleri diğer kuvvetler gelinceye kadar mahallinde birlikte tedbirler almakla halen bugün dahi meşguldür. Kızıl Ordu süvarisinden Şah tahtı istikametine çıkan bazı seyyar kuvvetler Nahcivan'ın 30 kilometre kadar kuzeyinde Ermeni keşif kollarını bulmuş ve onları püskürtmüştür. Demin bahsettiğim Nuri Paşa kuvveti Akdam'dan sonra Hüdaaferin'e gelmiştir. İran'a doğru hareket ediyorlardı. Bu kuvvetler, Nuri Paşa tarafından, doğrudan doğruya İngilizlerin emrine girmek için talimat almıştı. Fakat vakit ve zamanıyla haberdar olduk. Doğu Ordumuz Kumandanı seri tedbirler aldı ve neticede bu

kuvvetler aydınlatıldı, uyarıldı ve bu kuvvetler doğrudan doğruya kumandanımız altına alındı (teşekkür olunur sesleri) ve Hüdaaferin'den sonra Nahcivan'a getirildi. Fakat tam bu kuvvetler Nahcivan'a geldiği sırada idi ki, Ermeniler Nahcivan istikametinde, demin izah ettiğim Şahtahtı'ya taarruz ediyorlardı. Bu taarruz az çok sarsılmış bulunan Nuri Paşa kuvvetleri üzerinde iyi bir tesir bırakmadı. Başlarında bulunan Azeri kumandanlar da kuvvetlerini elde tutamayacak kabiliyette görüldü. Bununla beraber, bu kuvvetin ele alınabilen kısmı 17 Temmuz'dan itibaren 23 Temmuz'a kadar Bayazıt'a getirildi. Bayazıt'tan sonra Kara kilise üzerinden Hasankale'ye ve Erzurum'a sevk olunuyor. İlk kademesi 31 Temmuz'da Hasankale'ye ulaşmıştı. Bütün maruzatım, Ermenilere komşu bulunan arazideki harekâtı ve hadiseleri kapsamaktır. Fakat aynı zamanda, aynı tarihlerde Batum havalisinde de birtakım hadiseler cereyan etmekteydi. 1 Temmuz'da, yani Kızıl Ordu Kerus'a yaklaşmak üzere iken muhtelif sınıflardan meydana gelen bir İngiliz müfrezesi Çürüksu istasyonu'nu işgal etti ve buna müteakip zırhlı trenlerle iki tabur Gürcü askeri Çürüksu'ya getirildi. Orada bulunan Cemiyeti İslamiye milislerinin karşı koymasına ve ateşine rağmen İngilizlerin yardımı ve desteği ve zırhlı trenlerin himayesi neticesinde Çürüksu bu Gürcü kuvvetleri tarafından işgal edildi. Ondan sonra aynı tarzda ve tertipte bu Gürcü kuvvetleri Çürüksu'dan Batum'a kadar olan istasyonları birer birer işgal ve nihayet iki alay piyade, bir miktar süvari ve sekiz toptan ibaret olan bir müfreze ile Batum'a geldiler ve oradan İngilizlerden, İtilaf devletlerinden Batum'u özel merasim ile teslim aldılar. İtilaf devletleri de tümüyle Batum'u terk ettiler. Yalnız limanda bazı gemiler kaldı. Gürcü kuvvetleri başlangıçta istila bölgesini Çoruh Nehri'ne kadar vardırdılar ve Çoruh Nehri'ni geçmediler ve Cemiyeti İslamiye milisleri Çoruh Nehri'nin güneyine geçtiler ve Borçika mevkiinde mrkezlerini tesis ettiler. Efendiler; görüyoruz ki, burada bulunan Cemiyeti İslamiye milislerinin kuvvetleri tabii zayıftır ve biz bu kuvvetlere maddeten doğrudan doğruya yardım dahi edemedik ve bugün de edilmemektedir. Bunun sebebi gayet basittir. Haritayı açıp kuvvetlerimizin, ordumuzun, ne merkezde ve ne maksatla, nerede, nasıl toplandığını değerlendirirseniz pek iyi görürsünüz ki, buraya asker göndermek belki oradaki vaziyet üzerinde bir an için iyi tesir yapar. Fakat asıl kaçınılmaz lüzum ve ihtiyaç görüldüğü takdirde hazırladığımız şiddetli ve kati darbeyi zaafa uğratabilir. Bu itibarla askeri fikirler bizi oraya kuvvet göndermekten men eder. İkincisi; siyasi sebepler de vardır. Siyasi sebeplerin başında ve bizi en çok alakadar eden nokta şu-

dur: Malumu aliniz, yine Rus Bolşevik Cumhuriyeti; Batum ve havalisinin mukadderatı, Batum ve havalisi insanlarının oyuna, arzusuna tabiidir, onlar tayin ve takdir edecek demiştir. Dolayısıyla bugün Batum Gürcülerin eline geçse dahi bunun geçici olduğu hepinizce malum ve muhakkaktır. Dolayısıyla esaslı ve her türlü ihtimaller karşısında bizi kuvvetli bulunduracak olan askeri planımızı değiştirmeye ve bozmaya lüzum görmedik. İşte bu gibi sebeplerden dolayı tarafımızdan yardım görmeyen Batum ve havalisindeki Cemiyeti İslamiye milisleri, Çoruh Nehri'nin güneyine geçtikten sonra, Batum'u işgal etmiş bulunan Gürcüler yine hareketlerine devam ederek 25 Temmuz'da küçük bir müfreze ile Artuvin'i işgal ettiler ve orada bizim küçük bir müfrezemize karşı iki yüz kişilik bir müfreze ile sınır karakolları tesis ettiler. Dolayısıyla burada önergenin diğer bir noktasına cevap vermek istemiyorum. Gürcüler Erzurum'un kuzeyine gelmişler ve tecavüz etmişler gibi falan bir nokta vardır. Gürcülerin en son geldikleri nokta Artuvin'dir ve orada yaptıkları iş, sınırımıza karşı alelade sınır karakolları tesis etmekten ibaret kalmıştır.

Efendiler; bütün bu tafsilatı tekrar özetlemek lazım gelirse, şu noktalara işaret koymak istiyorum: Anlaşılıyor ki, Bolşevik hükümeti bizimle irtibat ve temas yapmak için fiilen teşebbüslerde bulunmuştur. Ordu gönderilmiştir. İkincisi; vaziyetin bir iki aydan beri Doğu'da ihmal edilmiş, muğlak kalmış olması, Lehistan vaziyetinden ileri gelmiş oluyor. Lehistan'a kuvvet gitmiş olmasıyla Ermenilerin, Gürcülerin, Azerilerin mahalli ve muhalif ve karşı hareketleri buna sebebiyet vermiş olur. Üçüncüsü; bütün bunlara rağmen, burada kalan kızıl kuvvetlerin zaafına rağmen Azerilerin, Gürcülerin, Ermenilerin mukavemet ve taarruzuna rağmen yine Kızıl Ordu yol, vasıta buluyor ve imkan buluyor. Nahcivan'a kadar gelip bizimle teması arıyor ve buluyor. Bu üç nokta ortak düşmanları neticede mağlup etmek için azmetmiş olan iki milletin, iki hükümetin gelecekteki münasebetlerinin de arzu edildiği yönde olacağına dair bir güven verebilir. Özel bir bakımdan da Ermenilerin bütün mütecaviz hareketleri durdurularak onlara daima hakim bulunduğumuz görülüyor.

Aynı şekilde Gürcülerin harekatı, bizim vaziyetimizi, kuvvetimizi, planımızı sarsacak bir surette değildir. Yalnız ufak bir kalbi ve vicdani tesir vardır ki, o da Batum'da bulunan dindaşlarımızın biraz zulüm ve baskıya maruz kalmış olmalarıdır. En mühim nokta bu olabilir. Efendiler, Bolşevikler, siyasi ve hatta toplumsal bakımdan –çünkü bilirsiniz ki, Batı ve Ame-

rika amelesi nezdinde Ermeniler mazlum tanıttırılmışlardır- Ermenilere ehemmiyet atfetmişlerdir. Himayekar bir siyaset takip eder görünmüşlerdir. Fakat bugün bu Ermeniler onlara dahi nankörlük etmiştir. Onların kuvvetine dahi fiilen tecavüz etmiştir. (Kahrolsun sesleri) Pek ziyade muhtemel ve beklenmektedir ki, bu defa Bolşevik Cumhuriyeti artık bu küstah milletin haddini tanıtmak için şiddetli ve kati kararını verecektir ve pek ziyade beklenir ki, Lehistan muvaffakiyetlerini müteakip Bolşevikler bizim ile maddeten vücuda getirdikleri bağı takviye edeceklerdir. Yine hepimizce malumdur ki, yaklaşık yirmi günden beri Moskova'da bulunan delege heyetimizin siyasi teşebbüsleri, bütün bu vakalardan alınan neticelere göre iyi hale sokulacaktır.

Bu münasebetle efendiler, yine Doğu'ya ait olan bir noktadan bahsedeceğim. Tarafınızdan duyulmuş olacaktır ki, son günlerde Bakü'da milletlerarası bir kongre yapılmaktadır. Resmi ve gayrı resmi vuku bulmakta olan müracaatlarda bizden de oraya delegeler davet ediyorlar. Bu davetler doğrudan doğruya halkımıza vuku buluyor. Trabzonlulara, Erzurumlulara, her tarafa birtakım davetnameler geliyor, gönderiliyor. Aldığımız malumata göre, bazı yerlerden, bilhassa sınıra civar yerlerden bazı zevat bu kongreye icabet etmiştir. Efendiler, her münasebet düştükçe arz etmiştim ve bu münasebetle de bir defa tekrar ve teyit etmek isterim ki, biz memleket ve milletimizin mevcudiyetini ve bağımsızlığını kurtarmak için karar verdiğimiz zaman kendi görüşlerimize tabi bulunuyorduk ve kendi kuvvetimize dayanıyorduk. Hiçbir kimseden ders almadık, hiç kimsenin aldatıcı vaatlerine aldanarak işe girişmedik. Bizim görüşlerimiz, bizim prensiplerimiz herkesçe malumdur ki, Bolşevik prensipleri değildir ve Bolşevik prensiplerini milletimize kabul ettirmek için de şimdiye kadar hiç düşünmedik ve teşebbüste bulunmadık. Bizim itikadımıza göre, milletimizin hayat ve yükselmesinin temini kendi hazım kabiliyetine uygun olan görüşlerdir. Fakat esas itibariyle incelenirse, bizim görüşlerimiz – ki halkçılıktır- kuvvetin, kudretin, hâkimiyetin, idarenin doğrudan doğruya halka verilmesidir, halkın elinde bulundurulmasıdır. Yine şüphe yok ki, bu, dünyanın en kuvvetli bir esası, bir prensiptir. Elbette böyle bir prensip Bolşevik prensipleriyle çelişmez. Gerçi bize milletperver derler. Fakat biz öyle milletperverleriz ki, bizimle işbirliği yapan bütün milletlere hürmet ve riayet ederiz. Onların bütün milliyetlerinin icaplarını tanırız. Bizim milliyetperperverliğimiz her halde hodbinane (bencilce) ve mağrurane bir milliyetperverlik değildir ve bilhassa biz İslam

olduğumuz için, İslamiyet açısından bizim ümmetçiliğimiz vardır ki, milliyetperverliğin çizmiş olduğu sınırlı daireyi sonsuz bir sahaya nakleder ve bu itibarla da bu bakımdan bizim istikametimizde Bolşevik istikameti görülebilir. Bilhassa Bolşevizm millet içinde mağdur olan bir sınıf halkı göz önüne alır. Bizim milletimiz ise bütünüyle mağdur ve malumdur. Bu itibarla dahi bizim milletimiz insanlığı kurtarmaya teşebbüs eden kuvvetler tarafından himayeye layıktır. Bunları söylemekten maksadım, bu noktayı açık, samimi ve kati olarak ifade ediyorum, memleket ve milletimizi kurtarabilmek için, memleketin ahengini, intizamını muhafaza etmek lazımdır. Her tarafta muhtelif kafaların, dimağların, vücutların teşebbüsü, memleketin içinde muhtelif cereyanlar, muhtelif vaziyetler doğurabilir. Hâlbuki efendiler, biz her taraftan, hariçten ve haricin tesiriyle dâhilden, sayısız taarruzlara, hücumlara maruz bulunmaktayız. Bu vaziyet içinde bizim için esas, sessizce birliği muhafaza etmektir. Bu birliğe böyle münferit teşebbüsler ile halel getirdiğimiz gün, o münferit teşebbüslerin muvaffakiyet neticeleri en parlak dahi olsa, bütünü kurtarmak kabiliyetinden mahrumdur. Dolayısıyla, falan yerde, falan, filan ve filan yerlerde yapılan kongreler. Filan, filan, filan münferiden davet olunurlar ve bunlar oraya gider ve orada söz konusu olan esasları kabul eder, memleket içinde tatbik etmeye başlarsa, bu, doğru bir istikamet olamaz. Biz kongrelere de gideriz. Her tarafa gideriz, her şeye iştirak ederiz. Yalnız biz ederiz. Millet eder, yani yalnız milletin temsilcilerinden meydana gelen Meclis gider ve yapılması lazım gelen şeyi o yapar ve ancak Yüce Meclis'inizin salahiyetine sahip olan memurların herhangi kongrede, herhangi bir mahalde, herhangi bir cemiyette, herhangi hükümette yapacağı temas, söyleyeceği söz, vereceği imza makbul muteber olmak lazım gelir. Her halde biz bugün için kendi görüşlerimize, milletimizden, halkımızdan aldığımız hakiki görüşlere tabi olarak hareket etmekteyiz". (Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt IX (1920), s. 170-177)

25) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN, HEYET-İ VEKİLE KARARINI RUSLARLA SİYASİ MÜNASEBETLER HAKKINDA HÜKÜMETİN EN SON GÖRÜŞÜ VE KARARINI İLAN ETMESİ (2 EYLÜL 1920)

"Moskova'daki delege heyetimizin en son 29 Ağustos 336'da (1920) ulaşan raporlarından ve genel ahvalden anlaşıldığına göre Bolşevik Rusya Türkiye davasını üstlenecek kuvveti kendisinde görememekte, Bolşevik

Rusya'nın dahi kalbinde, kaybedilenleri geri almak, İslam ve Türk memleketlerinde mutlak hakimiyet arzuları hükümran olmakta ve Türkiye kurtuluşunu ve bilhassa İslam memleketleri ile coğrafi ve siyasi irtibatını kolaylaştırmaktan kaçınmaktadır. Bir de harp ve fen vasıtalarınca pek ziyade fakirleşmiş olduğundan, bu hususta büyük kısmı Müslüman olmak üzere, dünyanın her tarafından vuku bulan müracaatları yerine getiremeyecek bir halde bulunmaktadır. Ancak daimi vaziyeti itibariyle İslam alemini tatmin etmek ihtiyacından henüz vazgeçmediği gibi, Batı devletleri ile kuvvetler dengesi husule getirmek için İslam aleminde tahrikler yapmak iktidarını muhafaza etmek ve göstermek mecburiyeti de Batılılarla anlaşma yapılıncaya kadar bakidir.

Bu muhtelif etkenlerin tesiri ile, Türkiye hakkında şimdiye kadar ortaya çıkan hareket hatları, gelecekte, yani diğer İslam milletleri üzerinde kötü tesire mani olmak, bilhassa İngiltere'ye karşı nüfuz ve kudretini hissettirmek için Türkiye'nin mücahedelerine teşvikçi görünmek ve kendisinden talep olunup büyük kısmı itibariyle vermeye muktedir olmadığı vasıtaların verilmesini bugün yarın ile geçiştirmek ve bununla beraber verebileceklerini de mümkün olduğu kadar geciktirmek, Batı devletleri ile anlaşma karşılığında Türkiye'nin terk ve fedası imkanını muhafaza için bizimle kati bir taahhüde girişmemek, İslam milletleri Türkiye'nin tesirine düşmemek için aralarında irtibata engel olmak, Ermeniler sebebiyle Batı Hıristiyan alemi nezdinde Türkiye aleyhinde yerleşen iftiracı telkinleri tahrik etmekten sakınmak, kendilerine ve Batı devletlerine karşı Türkiye'nin bağımsız bir politika izlemesine mani olmak için Bolşevizmi Türkiye dahilinde emrivaki haline getirip Türkleri Batılılarla bağımsız olarak uyuşamayacak bir hale sokmak, memleketin idarecilerini bertaraf ederek Türkiye kuvvetinin idaresini Moskova'ya bağlamak için hatlardan ibarettir.

Bolşevikler düşünmektedir ki, eğer Türkler, Azeriler ve Kuzey Kafkasyalılarla irtibat kurarak kuvvetli bir vaziyet gösterirlerse bu vaziyet gerek Bolşevik Rusya için hayati bir darbe vurabilecek kudret göstereceğinden, bu halde Türkler, en çok menfaatler temin eden tarafı tutarak mücadeleden vazgeçebilirler. Asli nüfuz sahibi olan Türkiye'nin en çok menfaatleri ise Batı'da, Avrupa'nın baskısı altındadır.

İşte bu programı takip eden Bolşevikler, şimdiye kadar hiçbir fedakarlık karşılığında olmayarak Türkiye'nin kendi ellerinde bulunduğu propagandasını yapmışlar ve propagandayı İngilizlerle pazarlıkta kıymetli bir

mübadele metaı olarak kullanmışlar, Türkiye'ye bir kuruş vermeyerek onu avutabilmişler, Azerbaycan'ı kolayca işgal ve istismar etmişler ve Türkiye'nin Müslümanlarla irtibatını fiilen engellemekle beraber, Ermeni davasını Ermeni lehine halledebilecek bir vaziyette olduklarını gerek Ermenilere ve gerek Batı alemine göstermiş ve ispat eylemişlerdir. Bu müddet esnasında ümit ettikleri gibi Leh taarruzu muvaffakiyetle son bulur ve sonra Vrangel'i bastırarak dahili mani de bertaraf edilirse, Batı devletleriyle müzakerelere ve esas meseleler konuşulurken hiçbir taahhüt ile bağlı olmadıkları Türkiye ve enkazı üzerinde genel bir pazarlığa girişebilecektir.

Bolşevikler bu programda kısmen, yani bizim ilgi çekmek için katlandığımız hareket hattından istifade etmişlerse de, esas itibariyle henüz bize ihtiyaç duymayan bir hale gelememişler ve gerek sınırımızda ve gerek komşu memleketlerde Türkiye'yi Bolşevize edecek teşkilatı tamamen hazırlamakla beraber, memleketimizi Bolşevik inkılabı ile henüz ellerine geçirememişlerdir.

Bilakis, Leh taarruzunun yenilenmesi hakkındaki haberler onlarca düşünülecek bir nokta olduğu gibi, Vrangel taarruzu neticesinde Müslümanların Bolşevik dahili vaziyeti üzerindeki tesirleri de yeniden kendisini hissettirecek bir etken yerine geçmiştir.Anapa civarında karaya çıkarılmış olan Vrangel, Koban Kazakları bölgesine dayanmakta ve buradan Kuzey Kafkas İslam ahalisine irtibat etmektedir. Koban Kazakları Bolşevik düşmanı olduğu gibi, gerek Denikin ve gerek Bolşevikler tarafından elde edilmiş olan Kuzey Kafkas İslam ahalisi ile de iyi münasebetleri vardır. Vrangel ileri yürüyüşü ile Kafkas şimendiferlerini keserse, Moskova'nın hayati maddesi olan Bakü petrolü ile irtibatı yeniden kesilmiş olacak ve Müslümanların Vrangil'e fiilen yardımları halinde ise, Bolşevik aleminin Doğu'yla ulaşımı, Asya tehlikesi silahı bertaraf edilecektir. Zaten Kafkasya'daki Müslüman milletleri, halen Bolşevikliğe bir sene evvelki gibi meyilli olmayıp, son aylar zarfında meydana gelen vakalar ve suistimaller ile ondan çekinmekte ve zarar görmekte olduklarından, Bolşevik aleyhine vuku bulacak tahriklere kolayca iltihak edebilirler.

Şimdi bu ihtimaller karşısında bulunan Bolşevikler, Türkiye'de komünist inkılabı vücuda getirmeye acil ve hakiki çare sayacaklar, fakat bunda muvaffak olamadıkları, yani Türk milletini bizim elimizden alamadıkları halde bizim arzularımızla yetinerek hakiki bir ittifak esasını temine ve incelemeye girişeceklerdir.

Bu düşünceler silsilesinden halen Bolşevik Rusya'ya karşı bizim izleyeceğimiz hareket hattı aydınlanmaktadır. Evvela, doğu sınırımızdan ve muhtelif bölgelerden gizli teşkilat ile girmeye çalışan komünist tahriklerine mukavemet ve cereyanı, aleni ve mutedil olarak hükümetin idaresinde bulundurmak, bilhassa ordu içine Bolşevik gizli teşkilatının girmesine mani olmak lazımdır.

İkinci olarak, Bolşeviklere meseleyi anladığımızı söylemek lazımdır. Bolşevik aleyhtarı cereyanlar karşısında Kuzey Kafkas, Azerbaycan, Arap, Hint ve bütün Müslüman milletlerin Bolşevik leh veya aleyhinde bir hareket hattı izlemek için, bizim Bolşeviklerle müttefik olup olmadığımızı sorduklarını bildirmek icap eder. Hakikaten gayri resmi tavır ve beyanlarımızdan çıkararak, bütün Doğu milletleri bizim Bolşeviklerle müttefik olduğumuzu zanneylemekte ve Bolşevik Rusya'dan kurtuluş ümidi beklemektedir. Hakikate uymayan bu vaziyetin devamına imkan yoktur. Dolayısıyla, arzu ettiğimiz gibi müttefik olabilecek ise, bunu derhal neticelendirip ilan etmek lazımdır. Eğer ittifak yapmak mümkün değilse, bunu da süratle bilmek ve ona göre hareket etmek mecburiyetindedir.

Üçüncü olarak, Azerbaycan'la irtibat kurmak için Ermeniler aleyhine bir emrivaki vücuda getirmek hususunda Moskova'nın rızasına bağlı hareket etmeyerek ilk imkandan istifade etmek.

Dördüncü olarak, Ruslardan birçok rakamlı talepleri beklemeyip, bir kuruştan ve bir fişekten başlayarak Karadeniz'den nakliyata başlattırmak icap eder. Harp vasıtaları kafi olmasa bile, verecek altınları bulunduğuna şüphe yoktur". (Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt IX, s. 282-285)

26) HEYETİ VEKİLE KARARI OLARAK BELLİ LİVALAR DAHİLİNDE BULUNAN RUM VE ERMENİLERDEN 20-40 YAŞINDA BULUNAN ERKEKLERİN DAHİLDE BELİRLİ MEVKİLERE MUHAFAZA ALTINDA SEVKİ HAKKINDA MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 15 EYLÜL 1920 TARİHİNDE YAPTIĞI YAZILI AÇIKLAMA

"Bazı siyasi ve askeri sebeplerden ve değerlendirmelerden dolayı Bolu, Geyve, Ertuğrul, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisarı, Denizli, Burdur, Isparta livaları dahilinde bulunan Rum ve Ermenilerden şimdilik 20-40 yaşında bulunan erkeklerin dahilde belirli mevkilere muhafaza altında sevk ve uzaklaştırılmaları hakkında Batı Cephesi Kumandanlığı'nın Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne hitaben yazılı 14.9.36 (1920) tarihli şifreli telgraf-

namesi Heyeti Vekile'nin 15.9.36 (1920) tarihindeki toplantısında görüşülerek vaki olan teklifin belirtilen yaşlar dahilinde kabulü ve askeri hizmete elverişli olanlar için can ve mallarının belirli mesuliyetler altında muhafazası suretiyle kabulü ve keyfiyetin Müdafaai Milliye ve Dahiliye vekaletlerine tebliği kararlaştırılmıştır.

İşbu Heyeti Vekile kararı Müdafaai Milliye ve Dahiliye vekaletleriyle 14.9.336 (1920) tarihli ve 2250 numaralı gizli yazıya cevaben Erkanıharbiye Riyaseti'ne ve 14.9.36 (1920) tarihli şifreli telgrafnameye cevaben Batı Cephesi Kumandanlığı'na tebliğ edilmiştir". (Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt IX, s. 341)

13 Eylül 336 (1920)

27) HEYETİ VEKİLE KARARI OLARAK PATRİKHANE'YE MALUMAT İHBAR EDEN İKİ ERMENİ'Yİ KUVAYİ MİLLİYE'YE HABER VEREN ONNİKİN HAKKINDAKİ KANUNİ TAKİBAT VE SORUŞTURMANIN MÜKAFATAN ERTELENMESİ VE KENDİSİNİN ANKARA'YA GETİRİLMESİ HAKKINDA MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 22 EYLÜL 1920 TARİHİNDE YAPTIĞI YAZILI AÇIKLAMA

"İznik civarında bulunan Yeniköy ahalisinden olup, tertip eyledikleri şifre ile Patrikhane'ye Anadolu vakaları hakkında malumat ihbar eden iki Ermeniyi Kuvayi Milliye'ye haber veren söz konusu köy ahalisinden ve çilingir esnafından Onnikin bu defa ihbar eylediği Ermenilerden birisinin suikastına maruz kalmakla nefsi müdafaa dolayısıyla mutaarrız Ermeni'yi katil eylediği için Bilecik'te tutuklu bulunduğundan, adı geçen hakkındaki kanuni takibat ve soruşturmanın mükafatan ertelenmesini ihtiva eden Adliye Vekâleti'nin 21.9.36 tarih ve 234 numaralı tezkeresi Heyeti Vekile'nin 22.9.36 (1920) tarihindeki toplantısında görüşüldükten sonra adı geçenin cezasının ertelenmesiyle kendisinin Ankara'ya getirtilmesi kararlaştırılmıştır". (Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt IX, s. 369)

22 Eylül 36 (1920)

28) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ERMENİSTAN BARIŞ ŞARTLARI HAKKINDA BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDE YAPTIĞI KONUŞMA 18 KASIM 1920

"Mustafa Kemal Paşa (Ankara): Bir noktayı hatırlatmak istiyorum ve askeri görüş noktalarıyla alakalı olduğu için askeri heyetten aldığım malu-

mat üzerine genel kurulu aydınlatmak istiyorum. Beyefendi'nin buyurdukları gibi; evvelce teklif edilmiş olan mütareke şartlarını Ermenilerin kabul ettiğini söylüyor ki, o mütareke şartları iki görüşü ihtiva ediyordu. Birisi; Ermeni ordusundan silah almak, ikincisi o günkü vaziyete göre Ermeni ordusunun çekileceği hatla bizim muhafaza edeceğimiz hat arasında tarafsız bölge bırakmak. Halbuki daha sonra askeri harekat başladı. Evvelki hattı çok ileri geçtik. Yalnız bulunduğu vaziyetten doğuya doğru değil, merkezden güneye ve Şahtahtı'ndan dahi kıtalarımız ileriye yürümüştür. Dolayısıyla mütarekenamenin sınırlarla alakalı olan kısmı bittabi yeni vaziyete göre değişmiştir. Bunun üzerine Erkanıharbiye'ce yeni bazı teklifler yapmışlardı. Fakat bu, ehemmiyete sahip değildir. O, yeni hattın biraz batısında; bu, biraz daha ileride idi. Yalnız bunda yeni görüş muhafaza edilmiştir. O da güneyden Azerbaycan'a giden yolların tamamen emniyette tutulmasıdır. Erkanıharbiye'ce böyle bir şey vardır efendim, askeri talimat sırasında verilmiştir". (Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt X (1920-1921), s. 104)

29) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN ERMENİSTAN CUMHURİYETİ NAZIRLAR REİSİ VE HARİCİYE NAZIRI MONSİEUR VARAZYAN'A VERDİĞİ CEVAP

(29 KASIM 1920)

Ermenistan Cumhuriyeti Nazırlar Riyaseti'ne

"Ohan Canyan kabinesinin istifası üzerine Ermeni Parlementosu kararıyla yeni kabineyi teşkile memur olduğunuzu bildiren ve komşu memleketlerle dostane münasebetlerin devam ettirilmesi arzusuyla mütehassis olan yeni hükümetin Gümrü'de başlayan barış müzakerelerini, iki tarafın karşılıklı hukukunu ve menfaatlerini ufak bir neticeye kavuşturmak lüzumuna inandığını(...) olarak gönderdiğiniz telgrafnameyi memnuniyetle aldım. İki komşu millet arasında barışın ve asayişin iadesi için tam bir gönül temizliğiyle ihtiyar ettiği önceki hareket ile de sabit olduğu üzere, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin gerek Ermenistan ve gerek diğer komşu memleketler hakkında aynı hissiyatı beslediğini, bu vesile ile de teyide fırsat bulduğumdan dolayı iftihar etmekteyim.

Gümrü'de başlayan barış müzakerelerinin iki millet için karşılıklı emniyet esasına dayalı bir barış ve refah devresi temin edecek bir neticeye kavuşması bizce de pek talep olunduğuna ve lüzumlu bulunduğuna şüphe edilmeyeceği ümidiyle Ermenistan'ı artık zararlı harici tesirlerden koruma-

ya yönelik olarak vatanperverane mesainizde tam muvaffakiyetinizi temenni eylerim". (Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt X, s. 124-125)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

30) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN DOĞU CEPHESİ KUMANDANLIĞI VASITASIYLA RUSYA VE AZERBAYCAN'DAKİ TEMSİLCİLERİMİZE 1 ARALIK 1920 TARİHİNDE GÖNDERDİĞİ ŞİFRELİ TALİMAT

"30.11.1336 tarih ve 472 numaralı acizane telgrafnamemde vaat olunduğu üzere Moskova Sefiri Fuat paşa'ya verilen talimatnamenin özeti, Rus ve Azerbaycan ricaliyle temasımızda faydalı olur düşüncesiyle aşağıda takdim kılınmıştır. Birer suretinin Memduh Şevket ve Kazım Beylere ulaştırılması ayrıca istirham olunur, Efendim.

Madde 1. Rusya ile yapılmasına teşebbüs edilip maddeleri iki taraf delegelerince parafe edilen dostluk ahitnamesi imza edilsin edilmesin Türkiya ile Rusya arasında ki dostane komşuluk münasebetlerinin takviyesine itina kılınması.

Madde 2. Söz konusu ahitnamenin Van ve Bitlis meselesi bertaraf edilmek şartıyla imzası hususuna gayret edilecektir.

Van ve Bitlis'in terkini Ankara hükümetinin kabul edememesindeki sebepler aşağıdadır:

Evvelen: Ankara hükümetinin teşekkülünün sebep ve hikmeti, Misakı Milli dahilindeki arazinin muhafazası ve bu arazide oturan ahaliye siyasi ve iktisadi bağımsızlığın teminidir. Bu uğurda bu kadar müthiş mücadelelere girişmiş olan hükümetimiz böyle bir zaaf eseri gösterdiği takdirde derhal devrilir ve iktidar İstanbul'daki İngiliz mahmilerine geçer. Bu halin vukuunda, İngiliz, hilafet nüfuzunu istediği gibi kullanmakta ve o sayede gerek Kafkasya gerek Orta Asya Müslümanlarını kendi emperyalist gayeleri uğrunda ve Bolşevikliğin aleyhinde kullanmakta serbest kalır.

İkinci olarak: Ermeniler Van ve Bitlis'e sahip olunca Irak'taki İngilizlerle bağlantı peydah edeceklerinden, bu sayede bütün Yakındoğu'da İngilizlerin mevkii fevkalade sağlamlık kazanacaktır.

Madde 3. Rusya Müslümanları ve genel olarak İslam milletleri hakkında görüşümüz, bunların muhtariyetlerinin genişletilmesine ve hilafet ma-

kamına olan manevi bağlılıklarının takviyesine çalışacaktır. Rusya'nın bu hususiaki hassasiyeti malum olduğundan, gayet ihtiyaretkane hareket edilecek ve her fırsatta bundan maksat İslamcılık ve Turancılık gibi eğilimler olmayıp, sırf Türk ve İslam kavimlerini dahi herkes gibi hür ve mevcut medeniyetten istifadeye kadir bir hale getirmek olduğu beyan olunacaktır. İslam alemi üzerindeki manevi nüfuzumuz, daima aralarında barışın tesisi, nifak ve anlaşmazlığın giderilmesi, eğitimin tamimi uğrunda sarf olunacaktır. Bunlara Batı emperyalistlerinin bütün İslam kavimlerini esaret altına almaktaki hırsları etraflı izah edilip bu cereyana karşı Bolşeviklere dayanmanın lüzumu anlatılacaktır. Bu isteğin husulü için de Bolşeviklere dahi İslam kavimlerinin adetlerine, hukukuna, ananelerine ve hürriyetine ve bilhassa memleketlerinin iktisadi kaynaklarına sahip olmaktaki meşru hukukuna riayet edilmesinin lüzumu anlatılacaktır. Ancak bu sayede Bolşeviklerle İslam âleminin Batı emperyalizmine karşı birlikte harp edebileceği iyice izah edilmelidir.

Madde 4. İslam âlemi, Bolşevikler ve Batı emperyalist devletleri arasındaki münasebetler hakkındadır.

Sömürgelerin fethinden ancak fatih memleketin banker ve sermayedarları istifade edip, amele ve fukara halk bundan zararlar görür. Mesela harpten evvel hiçbir zengin sömürgeye sahip olmayan Almanya, sanayi hususunda İngiltere'den ve başka her hususta Fransa'dan ileride bulunmakta idi. Dolayısıyla sömürge fethi ancak sermayedarların fazla miktarda artmasından memleket dâhilinde kâfi bir kar temin etmeyen sermayelerini daha verimli bir surette nemalandırmasına ve dolayısıyla işi azalan Avrupa proletaryasını daha ucuz bir surette istihdama yarar. Diğer taraftan son zamanlarda Batı'da büyük grevler esnasında sömürgeler amelesi kullanılmaya başlanıldığından, bu suretle birçok grevler neticesizliğe mahkum edildiği gibi, yavaş yavaş asayişi temin ve büyük şehirler proletaryasının gösterilerini dağıtmak üzere sömürgelerin askerleri kullanılacaktır. Dolayısıyla gerek Batı emekçileri gerek sömürgeler ahalisi sermayedarlar elinde yekdiğerini ezmeye yarayan bir alet halindedir.

Bu hakikatlerin daima daha geniş bir ölçekte Batı amelesine telkini ve sömürgelerin bağımsızlıklarının iadesi uğrunda ve sömürgeler politikasından vazgeçilmesi hususundaki propagandanın gittikçe şiddetlendirilmesi Sovyet hükümetinden, Komünist Fırkası'ndan ve Üçüncü Enternasyonal'in İcra Komitesi'nden ısrarla talep olunacak ve bu konudaki yayınlar daima takip olunacaktır.

Keza aynı vasıtalarla Batı amelesine, Batı'da Türklere olan düşmanlığın, İslam aleminin sömürgeler haline girmesini engellemek için devamlı çalışmış oldukları ve dolayısıyla Türklere karşı yapılan seferlerin proletaryanın menfaatlarına zararlı olduğu anlatılacaktır. Şu yönde gözden uzak tutulmamalıdır ki, Harbi Umumi'nin husule getirdiği iktisadi buhran sona erdikten sonra emperyalizm ve kapitalizmi devirmek pek güç ve imkansız olur. Dolayısıyla bu maksatlara önümüzdeki seneler zarfında ulaşmaya son derece gayret olunmak vaciptir.

Madde 5, 6, 7. Bu maddeler İngiliz, Fransız ve İtalyanların bize karşı olan emellerinden bahsedip, söz konusu noktalar 21/22.11.36 (1920) tarih ve 391 numaralı şifremizde arz olunmuş idi.

Madde 8. Necef'te teşekkül eden Arap hükümetinin muhafazası lüzumu ve bu konuda Bolşeviklerin İran'da ciddi surette taarruzlarda bulunmaları lüzumuna dair olup, bu husus dahi 29.11.36 (1920) tarih ve 462 numaralı şifremizde arz olunmuş idi.

Madde 9. Rum, Ermeni gibi Batı emperyalizminin hizmetçisi olan milletlerle meslekleri̇nde sebat ettikleri müddetçe anlaşmamızın imkânı yoktur.

Madde 10. Yunanistan ancak Türk çoğunluğunun oturduğu İzmir ve Trakya'dan ve İngiliz köleliğinden vazgeçtiği takdirde bizimle dost olabilir.

Yeni Rallis Gounaris kabinesinin emeli İtalyan ve Türklerle beraber bir kitle teşkil edip Güney Slavlara karşı koymak olduğu söylenmekte ise de bu konuda henüz kati bir şey bilinmediği gibi, bize bu yolda bir teklif vukuuna dahi vakit olmamıştır. Teklif vukuunda en büyük gayemiz olan emperyalizmin baskısından kurtuluşumuz maksadına halel gelmemek şartıyla bunu uygun bulabiliriz.

( )Zatı devletlerince malum olan Ermenistan hakkındaki görüşümüzden bahsetmektedir.

Madde 12. Yine malumunuz olan Gürcistan hakkındaki görüşümüzden bahsetmektedir.

Madde 13. Azerbaycan'ın tamamen ve cidden bağımsız bir devlet haline girmesine taraftarız ve bunun temini için Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla lüzumlu teşebbüslerde bulunulacaktır. Bu konuda bilhassa memleketin petrol vesaire gibi kendi iktisadi kaynaklarına

sahip olması için yine aynı şartla çalışılacaktır. Rusların Azerbaycan'da yapacakları muamele bütün İslam âleminin Bolşevikleri tartmak için bir ölçü olacağının Ruslara anlatılmasına gayret olunacaktır.

Kafkas meselesinin sınır, nakliye vasıtaları vesaire gibi noktalardan hallinde daima Azerbaycan'ın ve Kuzey Kafkasya menfaatlarının bilhassa nazarı dikkate alınmasına itina olunacağı gibi, 10.8.36'da (1920) Ruslar ve Ermeniler arasında yapılan ateşkeste Azerbaycan'ı zarara uğratan maddelerin kaldırılmasına çalışılacak ve her milletin mukadderatına hakim olması düsturuna dayanarak Karabağ vesaire gibi Türk çoğunluğunun oturduğu yerlerin Azerbaycan'a bağlı bulunması temin edilecektir.

Madde 14. Azerbaycan için verilen talimat Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni dahi kapsamaktadır. Fırsat çıktığında Çerkes ve Müslüman olan Abaza memleketinin Gürcistan'dan alınıp bu cumhuriyete ilhakına Ruslar amaline( ) olunacaktır.

Madde 15. İstanbul'da iktidar mevkiine gelen ve gelecek hükümetler hakkında görüşümüz:

Türk milleti hiçbir vakit ve hiçbir bahane ile düşman elinde oyuncak olmaya mahkum olan bir hükümete mukadderatını teslim edemez. Dolayısıyla İstanbul'daki askeri işgal devam ettikçe İstanbul'u payitaht olarak tanımamızın imkanı yoktur.

Emperyalist devletlerle barış meselesinde görüşümüz:

Misakı Milli dahilindeki arazide tam bir surette siyasi ve iktisadi bağımsızlığa sahip olmak istiyoruz.

Bu gayeye ulaştığımız takdirde bunun diğer mazlum kavimler tarafından bağımsızlığın elde edilmesi ve temini için gayet kuvvetli bir kötü misal olmasından korktukları içindir ki, buna düşmanlarımız bir türlü razı olmuyorlar.

Dolayısıyla bu konuda gerek maddeten gerek manen bize yapılacak her türlü yardımın cihan emperyalizmini yıkmak hususunda ne kadar büyük bir ehemmiyete sahip olduğunun her fırsatta izahı ile gerek Rus gerek Batı sosyalist matbuatında bu yolda yayınlarda bulunulması vasıtalarının temini talep olunmaktadır.

Madde 16. İngiltere ve Fransa aleyhinde çalışan bütün kuvvetlerden istifade etmek elzem olduğundan, Enver, Cemal, Halil vesaire paşalarla işbirliği yapılıp, onların dahi işbu talimat dahilinde çalışmalarının temini.

Madde 17. Ruslarla İngiliz veya Fransızlar arasında cereyan eden bütün müzakerelerin bütün safhalarının dikkatle takibi ve bildirilmesi.

Londra'da Krassin heyetinin yaptığı rivayet olunan mukavele hakkında derin araştırma icrası. Bu mukavele yapılmış bile olsa bize yapılan yardımın kesilmemesi lüzumunun izahı.

Madde 18. Ruslarla aramızda her neyle alakalı olursa olsun müzakereler cereyan ettiğinde kararlaştırılmış şartların karşılıklı olmasına daima dikkat edilip bize karşılık olarak bahşedilmeyen bir hakkın bizim tarafımızdan onlara katiyen bahşedilmemesi.

Madde 19, 20, 21. Rusya'nın dahili, iktisadi ahvali, yeni askeri kanunları vesaire ile Rusya'da teşekkül eden yarı bağımsız cumhuriyetleri ve Batı'daki sosyalist cereyanları hakkında tafsilatlı ve muntazam malumat verilmesine dairdir". (Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt X, s. 130-133)

31) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SİYASİ AHVAL HAKKINDA BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDE YAPTIĞI KONUŞMA, (3 OCAK 1921)

"Mustafa Kemal Paşa (Ankara): Efendiler bu noktanın yanlış anlaşıldığını zannediyorum. Bunun için müsaade buyurursanız Heyeti Vekile namına ufak bir izahatta bulunacağım. Biz Ermenileri mağlup ettikten sonra ileri sürdüğümüz şartlardan biri de, kendilerinden belirli miktarda silah almak idi. Bu silahların bir miktarını aldık. Kalan miktarını dahi talep etmekte bulunuyoruz. Dolayısıyla bugün icra ve muamele mevkiinde bulunan mesele, hükümetin mevcut şartları tamamıyla tatbikine aittir. Biz, Ermenilerden üç bakımından silah talep ettik. Birincisi; Ermenilerin henüz rengi, mahiyeti ve maksatları tamamen meydana çıkmış değildir. Dolayısıyla böyle renksiz bir milletin elinde silahı bulundukça komşularına daima zarar verir. Dolayısıyla biz zarar görebiliriz. Diğer taraftan kapsamlı talebimiz olduğunu karşılıklı söylediğimiz Ruslar dahi zarar görebilirler. Dolayısıyla iki tarafın menfaatını temin için Ermenilerin ellerinden silahlarını almak lazımdır. Bunun için silahlarını istedik ve istiyoruz. İkincisi; Ermeniler iddia olunduğu gibi komünist olmuşlarsa kendilerinin silaha ihtiyacı kalmamıştır. O halde barış şartlarını tatbik etmekte hiçbir sakınca yoktur.

Üçüncüsü; her gün ordularımızı arttırmaktayız. Dolayısıyla silaha ihtiyacımız vardır. Galibiyetimizin mukabil hakkı olmak üzere Ermenilerin elinde bulunan fazla silahları istiyoruz. Dolayısıyla hükümet bu dakikaya ka-

dar bu görüşünden dönmüş değildir. Yani Ermenilere silahlarını terk etmiş veyahut terk teklifine karşı razı olmuş değildir. Yalnız Rusya Bolşevik hükümeti, komünist yapmak istediği Ermenilerin gönlünü almak arzusunu gösterdiğinden ve bu da o meyanda sayıldığında bize aksetmiş bir mesele haline girdi ve komünist olmuş Ermenilerin elinde silah bulunmaktan bir sakınca doğabileceği zikredildikten sonra bizim muhtaç olabileceğimiz silahları, Ermenilerin ellerinden almak suretiyle değil, Moskova'dan telafi etmek imkanından da bahsolunuyor. Bir de silahlar komünist olmayan Ermenilerin ellerindendir. Fakat bunlar komünist olanların aleyhinde kullanılacağından bu silahları komünist olmayanların elinden almak ve komünist olanların eline vermek tarafına Ruslar tercih etmektedir.

Bütün bu vaziyetleri düşünülecek olursa meselenin kati surette halli, bizim korktuğumuz noktaların tanzimine ve bizim muhtaç olduğumuz menfaatlerin teminine bağlıdır. Eğer Ruslarla olan münasebetlerimizin neticeleri bütün bu korktuğumuz ve korkmadığımız noktalara tekabül ederse bittabi mesele o vakit söz konusu olur. Yoksa bugün değişmiş hiçbir mesele yoktur. Müsamaha edilmiş bir hususta mevcut değildir efendim. (...)

Hüseyin Avni B.(devamla): Efendim, tabii gizli bir celseye ait olan meseleleri bendeniz de takdir ediyorum. Yalnız bir şey var ki, aldanmak ve görünmüş meseleleri görmemek de olamaz. Tabii Ermenilerin samimiyetine katiyen güvenmeyiz. Katiyen itimadımız yoktur. Onların bugün memleketimizin Doğu cephesinde zararlı bir vaziyet almakta olduklarına kanaim. Bunun çaresini hükümetten istirham ediyorum.

Mustafa Kemal Paşa(Ankara): Hüseyin Avni Bey'e kısa bir cevap vermek istiyormuş. Biz Rus Bolşevik hükümetinin bize karşı olan hissiyatına emniyet ve itimat etmek isteriz. Bu emniyet ve itimadımız hayallere, zanlara ve güzel sözlere aldanmakla alakalı değildir. Tamamen maddiyata dayanmaktadır. Fakat bunun ne olacağını izah etmeyeceğim. Yalnız tekrar ediyorum ki, lafa değil, maddiyata dayanıyoruz. Onun için samimiyetine itimat ederiz.

Komünizmin yayılması meselesine gelince; kendileri buyurdular ki, istense de istenmese de bu bir mikroptur, girer. O halde çaresi yok demektir. Mademki maddi tedbirlerle önüne geçmek bu benim imkanı olmayan bir yayılmadır, bu mutlaka bulaşıcı olacaktır. Zannediyorum ki buna karşı tedbir düşünmek meselesiyle söz konusu olan siyasi meseleleri birbirinden ayırmak ve seçmek daha uygun olur. Yalnız sırf bu noktaya temas etmek

üzere arz edebilirim ki, bu bulaşıcı ve kaçınılmaz olmak üzere tasvir buyurdukları komünizme karşı çareler vardır. Komünizm prensiplerinin, kaidelerinin memleketimizde ve memleketimiz arasında tatbik kabiliyetinin idrak etmek veyahut idrak edenlerimiz vasıtasıyla bütün memlekete ve bütün millete anlatmaktır. Eğer bu hakikatler milletimizin çoğunluğu tarafından tamamıyla idrak buyurulmuş olursa ya kabiliyetimiz vardır, yaparız veyahut tatbik kabiliyeti yoktur, anlarız. Ürkeriz. Yapmayız. Ancak bu hakikate karşı da tatbik kabiliyeti olmadığına göre ve hatta tatbik etmeye kalkışanlara karşı hükümet her türlü vesaiti kullanmakta kendisini gayet meşru görür. Bu münasebetle geçmiş ifadelere ait bir meseleyi arz etmek istiyorum. Memleketimizde malumu alileri teşekkül etmiş bir Komünist Fırkası vardır. Diğeri de Halk İştirakiyun Fırkası namı altında yine komünist fırkasıdır. Türkiye Komünist Fırkası'nın teşekkülü suretinden açık olarak, bu fırkayı kimlerin ve ne gibi maksatlarla teşkil ettiklerine vakıfım. Maksatlarının tamamıyla yüksek vatani menfaatler ile mutabakat halinde olduğunda ve şahıslarının en kıymetli, en namuslu ve en vatanperver arkadaşlarınız bulunduğuna tamamen imanım vardır. Yalnız geçenlerde Etem Bey meselesiyle alakadar olan sözlerim arasında bir şey söylemiştim ki, onun daha sonra yanlış yorumlara sebebiyet vermiş olduğunu işittim, o meselelerden dolayı tutuklanan bir zatın üzerinde Etem Bey i isyana teşvik zemininde yazmış olduğu bir mektupla beraber Komünist Fırkası'nın teşkilatına mahsus memuriyetini ihtiva eden bir belgesi bulunduğunu söylemiştim. Bu iki belgenin bir şahıs üzerinde çıkmış olması vakada bir münasebet olabileceği zannını doğurmuş olmalı ki, bazı yanlış anlamalar oluyor. Halbuki bu bir tesadüften ibaret olduğu muhakkaktır. Çünkü Hakkı Behiç Bey'inde,Etem Bey'in malumumuz olan fiilleri ve hareketleri ile hiçbir münasebeti olamayacağı...

Memduh B.(Karahisarı Şarki): Bu müzakere gizli celsede olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa(devamla): Zarar yok efendim.

Memduh B.:Bendeniz unutulmuş zannediyordum. Başka bir şey yoktur.

Mustafa Kemal Paşa(devamla): Diğer Halk İştirakuyun Fırkası daha sonra teşekkül etti. Tabii o fırkanın da gayet kıymetli arkadaşlardan meydana geldiğini söyledim.

Vehbi B.(Karesi):Bendeniz diğer celsede sözümü muhafaza ediyorum.

Hüseyin Avni B.(Erzurum): Demin arz ettiğim mesele, hükümetimiz Ruslarla ittifak yapıyor. Malumu aliniz, Rusların prensipleri, kendileri komünist olmak hasebiyle münasebetlerde bulundukları milletleri de daima komünizm etrafında toplamak yolundadır. Biz zaten tabii müttefikiz, onlarda bizimle harp ediyorlar. Bizde aynı gayeyle harp ediyoruz. Fakat, milli gaye ve duygu itibarıyla ayrılırız. Çünkü Rusların güttüğü emel başkadır. Ermenistan'ı korudum demekten maksadım budur. Paşa Hazretleri. Çünkü orasını Moskova'ya tabii bir millet olarak tanıyarak adeta Rus mahiyetinde göstermek istiyorlar. Halbuki Ermeniler hileci bir millettir. Bu vesile ile bizi içimizden yıkar. Yeni bir tehlike, yeni bir safha açılabilir. Biz Ruslarla müttefikiz, bu mesele yalnız harp etmekle biter, yoksa onların gayesine hizmet etmek değildir.

Mustafa Kemal Paşa(Ankara): Efendim, Hüseyin Avni Beyin Ermeniler hakkında buyurduğu tamamen doğrudur ve biz Ruslarla bu meseleyi söz konusu ederken onları da bu hakikate döndürmek için teşebbüslerde bulunmaktayız. Tamamen hakları vardır.

Nafiz B.(Canik): Komünist Fırkası şüphesiz buradaki üyelerden meydana gelmektedir ve arkadaşlarımızdır. Fakat hükümet siyasetini Meclis'teki çoğunluğa dayandırmak mecburiyetindedir. Doğrudan doğruya komünistleri tercih ederse bugün Meclis'in çoğunluğu o tarafta değildir. Hükümet takip ettiği çığırda hakikate doğru gitmiyor demektir.

Mustafa Kemal Paşa(Ankara): Efendim, hükümet dediğiniz şey; yüksek heyetinizce kendi arasından çoğunlukla seçilmiş olan ve kendilerine belirli vazifeler verilmiş bir heyettir. Yahut belirli vazifeleri verdiğiniz zevatın teşkil ettiği hükümet sizsiniz. Hükümetin siyaseti demek, bu yüce Meclis'in yegane teşekkül maksadı demektir. O da kısaca bir "formül" ile ifade edilmektedir. Milli sınırımız dahilinde, demin Beyefendi'nin de buyurduğu gibi, bütün milletin bağımsızlığını temine yöneliktir. Dolayısıyla hepimizin maksadı bundan ibarettir. Bu tahlil olunursa, tabii komünizmin esaslarıyla çelişir. Bakınız, milli sınırdan bahsediyoruz. Ben çok içtimaiyet ile meşgul olmadım. Fakat komünizm bittabi sınır tanımaz. Halbuki biz milli bir sınır kabul ediyoruz. Sonra tam bağımsızlıktan bahsediyoruz. İhtimal komünizm kayıtsız şartsız serbestliği getirir. Biz de bunu kabul edemeyiz. Dolayısıyla hükümetin siyaseti gayet bariz ve açık bir siyasettir ve bu siyasette çoğunluğumuza veya tamamıza değil, milletin tamamına dayanmakta olduğuna tam kanaati vardır. Yoksa şu veya bu zümre veya par-

tiye dayanan hiç kimse mevcut değildir. Hariciye vekilinin beyanatında bu nokta açıkça belirtilmiştir. Bizim Ruslarla olan münasebetlerimizde esas olarak kapitalizm aleyhine, yani komünizm esaslarına temas dahi edilmemiştir. Görüşebilmek için komünist olunuz veyahut olmaya mecbursunuz diye kime bize bir şey demediği gibi, sizinle dost olabilmek için komünist olmaya karar vermek dememişizdir. Böyle bir esas mevcut değildir. Yalnız Rus Bolşevik Hükümeti komünisttir ve aslı gayesi budur. Bütün milletlere bu fikri, bu asli toplumsal kaideyi infaz etmek ister. Şunu anlatmak isterim ki, biz buna mani olacağız veyahut bunu yapmayacaksınız demek, Rusya Bolşevik Hükümetinin mevcudiyetini tanımamak ve onu reddetmek demektir ki, bunu da yapamayız. Yalnız memleketimize ve milletimize zarar verebilecek tarzda gelmesine karşı kati tedbirler almak mecburiyetindeyiz ve bu tedbirleri almakta onlar bize muhalif olamaz. Yalnız hükümet başkadır. Hükümetin resmi ricali başkadır. Bir de genel olarak millet içinde bulunan cemiyetlerin teşebbüsleri başkadır. Malumualiniz, Rus Hükümet Ricaliyle olan temasımızda başka türlü konuşulduğu halde diğer taraftan mesul olmayan bir takım insanlar tamamen Rus komünistliğini memlekete sokmak için teşebbüslerde bulunabilirler. Dolayısıyla bu toplumsal bir meseledir. Biz burada toplumsal inkılaptan bahsetmiyoruz. O, milletin gelişme ve eğilimine bağlıdır". (Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt X, s. 245-248)

32) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 17.1.1921 TARİHİNDE UNITED TELGRAPH GAZETESİ MUHABİRİNİN SORDUĞU 11 SORU İÇİNDE 4 TANESİ YUNANLILAR VE ERMENİLER İLE İLGİLİ İDİ:

Soru 4: "Sizinle Yunanlılar arasında sulh yapılması kabil olduğu takdirde Yunanistan'a karşı takip edeceğiniz siyaset ne olacaktır?"

Cevap: "Yunanlıların Türkiye'ye yönelik istilacı emellerine son vermeleri şartıyla tarafımızdan takip edilecek siyasetin en hakiki dostluk esasına dayalı olacağına şüphe etmeyiniz".

Soru 5: "Türk-Ermeni meselesinin halli hususundaki vaziyetiniz nedir? Bu hususta Amerika'nın vasiliğini kabul buyuracak mısınız?"

Cevap: "Ermenilerle aramızda milletlerin bizzat mukadderatlarını tayin etme esasına dayalı bir sulh akdedilmiş ve aramızda dostane münasebetler kurulmuş bulunmaktadır".

Soru 6: "Ahiren Türkleri Ermenilere katliam yaptıkları hakkında neşredilen haberler doğru mudur?"

Cevap: "Türkler tarafından Ermeniler aleyhinde katliam yapıldığı rivayet ve şikayetleri tamamen gerçekdışıdır. Bunların katiyen doğru olmadığına emniyet edebilirsiniz. Bu hakikatın tesbiti için tarafsız heyetlerin memleketimizde tam bir serbestliği ile tahkikat eylemelerini memnuniyetle kabul ederiz. Bu meseleye dair Ermenistan'daki Amerikan Doğu Yardım Heyeti tarafından verilen en son raporların okunmasını tavsiye ederiz".

Soru 7: "Ahiren Türklere Ermeniler tarafından katliam yapılmış mıdır?"

Cevap: "Türk ahali hakkında Ermeniler tarafından uygulanan mezalim ve katliam nedeniyle ordularımız tarafından Ermenistan üzerine askeri hareket yapılmak mecburiyetinde kalınmıştır. Geniş miktarda katliam yapılmıştır. Buna dair elimizde belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerin suretlerini size ayrıca verdireceğim". (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, ... s. 21-24)

33) A.B.D'DE ÇIKAN PUBLIC LEDGER – PHILADELPHIA MUHABİRİ CLARENCE K. STREİT'IN 26.02.1921 GÜNÜ TBMM REİSİ MUSTAFA KEMAL PAŞA'YA SORDUĞU 19 SORUDAN 5., 6., 7., 8. VE 13. SORULAR ERMENİLER VE GAYRİ-MÜSLİMLERLE İLGİLİ İDİ.

Sorulan sorulara Mustafa Kemal Paşa şu cevabı vermiştir :

Soru 5- "Türkiye'deki Gayri-Müslim unsurlar meselesi hakkında hükümetiniz ne gibi bir hal şekli teklif eder?"

Cevap: "Bu sorunun cevabı Misak-ı Millimiz içinde mevcuttur".

Soru 6- "Muharebe devam ettiği müddetçe hükümetinizin Anadolu'daki Rumlara ve Ermenilere karşı meslek-i hareketiniz nedir?"

Cevap: "Müslim ve Gayri-Müslim Türk vatandaşları arasında hiçbir ayrım yapmıyoruz. Böylece Rumların ve Ermenilerin düşmanla birlikte vatana hıyanette bulunmadıkları müddetçe endişe edecekleri bir husus yoktur".

Soru 7- "Harbi Umumi esnasında ika edildiği mütemadiyen ağızlarda dolaşan Ermeni takdil ve tehciri hakkında hükümetinizin resmi nokta-i nazarı nedir?"

Cevap: "Düşmanca ithamda bulunanların sürdürdükleri büyük mübalağalar dışında Ermenilerin tehciri meselesi aslında şuna inhisar etmektedir :

Rus ordusu 1915'de bize karşı büyük taarruzunu başlattığı bir sırada o zaman çarlığın hizmetinde bulunan Taşnak Ermeni Komitesi, askeri birliklerimizin gerisinde bulunan Ermeni ahalisini isyan ettirmişti. Düşmanın sayı ve malzeme üstünlüğü karşısında çekilmeye mecbur kaldığımız için kendimizi daima iki ateş arasında kalmış gibi görüyorduk. İkmal ve yaralı konvoylarımız acımasız şekilde katlediliyor, gerimizdeki köprüler ve yollar tahrip ediliyor ve Türk köylerinde terör hüküm sürdürülüyordu.

Bu cinayetleri işleyen ve saflarına eli silah tutabilen bütün Ermenileri katan çeteler, silah ve cephane ile iaşe ikmallerini, bazı büyük devletlerin daha sulh zamanından beri kendilerine kapitülasyonların bahşettiği dokunulmazlıklardan istifade ve bu maksada matuf olarak büyük stoklar husule getirmeye muaffak oldukları Ermeni köylerinden yapıyorlardı.

İngiltere'nin sulh zamanında ve harp sahasından uzak olarak İrlanda'ya reva gördüğü muameleye hemen hemen kayıtsız bir şekilde bakan dünya efkarı, Ermeni ahalinin tehciri hususunda almaya mecbur kaldığımız karar için bize karşı haklı bir ithamda bulunamaz.

Bize karşı yapılmış olan iftiraların aksine, tehcir edilmiş olanlar hayattadır ve bunlardan ekserisi şayet İtilaf Devletleri bizi tekrar harp etmeye zorlamasa idi evlerine dönmüş olurlardı".

Soru 8- "Ermeniler ve Rumlar tarafından Türklere karşı vukuu rivayet edilen katliam hakkında ne gibi malumat verebilirsiniz?"

Cevap: "Gerek umumi harp sırasında gerek mütarekeden sonra Ermeniler ve Rumlar tarafından Müslüman ahaliye yapılan mezalim üzerinde durmak uzun bir hikaye olur.

Brest-Litovsk Muahedesi'nin akdini müteakip Rusların Şark vilayetlerimizi tahliyeye başladıkları sırada Ermeni çetelerinin yapmış oldukları katliam ve tahribat kafi derecede herkesin malumudur.

Sivas'ta benimle görüşmüş olan, bilahere bu bölgeleri ziyaret eden ve buralarda Ermeni çetelerinin davranışları hakkında mufassal müşahedelerde bulunarak daha sonra kendisine bu konuda anlatmış olduğum olayların doğru olduğunu bana yazmış bulunan Amerikan Generali Harbord Amerikan Umumi Efkarı'nın kendisinden faydalı bilgi temin edebileceği bir şahidimizdir. Taşnaklar daha sonra da Kars ve Oltu bölgelerinde Gümrü Antlaşması'nın akdine kadar cinayetlerine devam etmişlerdir.

Yunanlılara gelince: İzmir'in işgali sırasında öyle cinayetler işlemişlerdir ki, Yunanistan'ın müttefiki İtilaf Devletleri tarafından teşkil edilmiş bulunan "İtilaf Devletleri Tahkikat Komisyonu" üyeleri bile, 1919 sonbaharında bu vilayeti baştan başa katettikten sonra hazırladıkları raporda, Yunan makamları aleyhinde son derece ağır tenkitlerde bulunmuşlardır.

Yunanlıların işgal ettiği bölgede her yaş ve cinsiyetten on binlerce Türk katledilmiş, bütün büyük baş hayvanlar Yunanistan'a götürülmüş ve bölgeden yüzlerce bedbaht göçmen bölgemize itilerek bir çaresizliğe mahkum edilmiştir".

Soru 13- "Sovyet Ermenistan'ı ile münasebatınız nedir? Willson'un Ermenistan hudutları hakkındaki fikriniz nedir?"

Cevap: "Ermenistan bir kaç günden beri tekrar Taşnakların eline düşmüştür. Gümrü Muahedenamesi'ni samimiyetle tatbik mevkiine koyacak her Ermeni hükümeti dostluğumuza güvenebilir. Öbür soruya gelince: Milyonlarca Türk'ü binlerce Ermeni'nin hakimiyetine terketmeye kalkışan Willson projesi sadece gülünçtür". (Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Cilt I (1919-1923), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1981, s. 269-276)

34) MUSTAFA KEMAL PAŞA 1 MART 1921'DE MECLİSİN İKİNCİ TOPLANMA YILINI AÇARKEN YAPTIĞI KONUŞMADA ERMENİ KONUSUNA DA ŞÖYLE TEMAS ETMİŞTİR:

"Efendiler, hatırlatmak isterim ki, kararlılık ve inancımızı sarsmak için, içte meydana getirilen üzücü olaylar, henüz sürerken, düşmanlarımız da dıştan baskı ve acımasız kışkırtmalara bir an bile ara vermiyorlardı. Batıda Yunanlılar, Güneyde Fransızlarla ve onların silahlandırdığı ve bize karşı kışkrttığı Ermeniler ve Doğuda Ermenistan Ermenileri memleketimizin ele geçirdikleri yörelerinde ve işgal edilen sınır ve cepheler çevresinde müslüman halka çeşitli baskı ve katliamuyguluyordu. Yunanlılar birçok kuvvetlerimizin iç ayaklanmalarla uğraştığı ve aslında henüz düzenli milli ordumuzun kurulmadığı bir sırada yerel kuvvetlerle savunulan batı cephelerimize saldırdılar. Bu savaşların maddi sonuçları üzücü olmakla birlikte millete daha güçlü bir inançla savunma cesareti verdiğinden çok yararlı sayılmalıdır. Doğrusu, ateşkesten sonra düşmanlarımız tarafından silahları alınarak ve sayıları azaltılarak eritilen orduları az zamanda neredeyse baştan kurduk. Yeniledik, giydirdik ve donattık. Bugün her cephede üstün bir biçimde savaşan ve vatan savunmasının ne demek olduğunu tam anlamıyla bilen

ordularımız vardır. Bu ordular ile doğuda Ermenistan zaferini kazandık ve batıda Yunanlıları yendik. Doğu ordumuzun etkili durumu bize milli tutsaklığımızın önemli bir nedenini oluşturan Kars, Ardahan ve Artvin'in geri alınmasını sağladı. Ordularımız ülkeyi korumak ve ülkenin tam bağımsızlığını sağlama gücünü göstermeye, ispat etmeye hazır bulunuyorlar..." (**Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,** s. 213-214)

35) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN MECLİSİN ÜÇÜNCÜ TOPLANMA YILINI AÇARKEN 1 MART 1922'DE YAPTIĞI KONUŞMADA ERMENİ SORUNUNA DA ŞÖYLE TEMAS ETMİŞTİR:

"Türkiye-Rusya anlaşması, Rusyanın müttefiki olan diğer devletlerle yaptığımız mutlu anlaşmaların birincisidir.

Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan Sovyet Cumhuriyrtleriyle Moskova Antlaşmasının şartları içinde, Kars'ta 13 Ekim 1921 tarihli antlaşmayı imzaladık. Bu antlaşma, Doğuda hukuki bir biçim alan fiili durumumuza Sevr Antlaşmasının uygulanamaz olduğunu gösteren olaylardan biridir.

Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin gerçek olmayan isteklerinden çok, Dünya kapitalistlerinin iktisadi yararlarına göre çözülmek istenilen mesele, Kars Antlaşması ile, en doğru şekilde çözüme ulaştırılmış oldu. Yüzyıllardan beri dostluk içinde yaşayan iki çalışkan halkın iyi ilişkileri memnuniyetle yeniden kuruldu...

Kars Antlaşması hükümlerine göre, antlaşmayı yapan taraflar arasında ticari ve iktisadi ilişkilerin kurulması ve bir konsolosluk antlaşmasının imzalanması için, Tiflis'e bir heyet gönderdik.Bu heyet halen Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin delegeleri ile görüşme yapmaktadır. Iki tarafın yararına kabul edilerek,görüşmelerin yakında iyi bir şekilde sona ereceğini ümit etmekteyim." (**Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, s.321)

36) ERMENİSTAN SSC DIŞİŞLERİ KOMİSERİ MRAVYAN'IN, TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETİ DIŞİŞLERİ HALK KOMİSERİ YUSUF KEMAL'E NOTASI (24 Ağustos 1921)

"Ermenistan Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti, Sovyet Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkilerin, anlaşmaya dayanan sağlam bir temel üzerinde kesin bir biçimde düzenlenmesi için artık zamanın geldiğine inanmak-

tadır. Kafkaslarötesi Sovyet Cumhuriyetleri kendi aralarında sıkı politik ve ekonomik bağlar kurduklarından, Sovyet Ermenistan ile Türkiye arasındaki anlaşmanın RSFSC temsilcisinin de katılması kaydıyla bu yakınlarda toplanacak olan Türkiye ile diğer Kafkaslarötesi Cumhuriyetleri arasında yapılacak olan konferansta hazırlanmasını uygun bulmaktayız. Artık iktidarın bir yandan İşçi-Köylü Sovyet Hükümeti, bir yandan da Türkiye Büyük Millet Meclisi Devrimci Hükümeti elinde olması, düşmanca bir şovenimden ve seleflerinin gerçekleri görmeyecek denli kör olan nefretlerinden arınmış bu Hükümetlerin, şu çok başarılı Avrupa diplomasisince asla çözümlenmemiş sayılan tüm sorunların çözümlenmesi ve böylece emperyalistlerin diplomasi oyunlarıyla suni olarak birbirine düşürülen iki halk arasındaki nefret izlerinin tamamen ortadan kaldırılması için en sağlam bir garantidir. Her iki tarafında en hayati, en vazgeçilmez bir sorunu olan barış içinde bir arada yaşamamızı ve birbirimize güvenmemizi şart koşmaktadır.

Sovyet Ermenistan Hükümeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin de bizim görüşümüzü paylaştığını umar ve bizi bu konuda haberdar edeceğinizden emindir.

En derin saygılarımın kabulünü dilerim". (Yerasimos, S., **Türk-Sovyet İlişkileri : Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul, 1979, s. 402)

37) YUSUF KEMAL BEY'DEN A. MRAVYAN'A CEVAP (30 Ağustos 1921)

"24 Ağustos tarih ve 6781 sayılı telgrafınızı (2) aldığımı bildirerek, Kars'ta düzenlenecek olan konferans ile ilgili aşağıdaki hususları belirtmek isterim.

Kafkaslarötesi Sovyet Cumhuriyetleriyle yapılacak anlaşmalarda bu Cumhuriyetlerle ilgili Moskova anlaşmasındaki hükümleri de yansıtmak amaciyle, Hükümetim daha Temmuz başlarında yukarıda sözü geçen Cumhuriyetler Hükümetlerini konferansa davet (3) etmiş ve bu konferans hazırlığının Bakü ve Tiflis'te bulunduğum sıralarda, bu yılın ilkbaharında, Moskova'dan dönerken, yapılması için de önayak olmuştum.

24 Ağustos tarihli telgrafınızdan anladığım gibi, Sovyet Ermenistan Hükümeti bizimle tamamıyla mutabıktır ve yakınlarda yapılacak olan Kars konferansının Türkiye ile Sovyet Ermenistan arasındaki ilişkilerin bir düzene girmesi için çok elverişli bir fırsat olduğunu bizim gibi, kabul etmektedir.

Halkımızın gelecekte barış ve anlayış içinde yaşamasının, çok doğru olarak belirttiğiniz gibi, aramızdaki ihtilaflardan kendilerine çıkar sağlayan emperyalist devletler tarafından ekilmiş bütün eski düşmanlık tohumlarının tamamen unutulmasıyla mümkün olacağı konusundaki görüşünüzü aynen paylaşmaktayım.

Sovyet Rusya Hükümeti, bildiğiniz gibi, kendi temsilcilerini Kars'a gönderip yükümlülüklerin Moskova anlaşması uyarınca yerine getirilmesini denetleyecek ve bu arada da, Kafkaslarötesi Cumhuriyetlerinin Türkiye ile anlaşmalar imzalarken, Moskova anlaşmasına uyulması için gerekli girişimlerde bulunacaktır.

Kars'taki Türk heyetine Doğu Ordusu Kumandanı ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Edirne Milletvekili olan Kazım Karabekir başkanlık edecek, ayrıca üye olarak Burdur Milletvekili, Türkiye'nin Baku'daki Maslahatgüzarı Memduh Şevket Bey ve Anadolu Demiryolları İnşaatı Başmühendisi, eski milletvekili ve Nafia Komiserliği eski müsteşarı Muhtar Bey katılacaktır.

Bu konferansın toplanması için eylül'ün son haftasını önerdik ve sizin de, Ermenistan'ı temsil edecek olan heyetinizin kimlerden oluşacağını ve yine konferans tarihi hakkındaki onayınızı bildirmenizi dilerim.

Cevabınızı beklerken, en yüksek saygılarımı kabul etmenizi dilerim, sayın Komiser". (Yerasimos, S., Türk-Sovyet İlişkileri, s. 404-405)

38) BEKİR SAMİ BEY'DEN ERMENİSTAN SSC DIŞİŞLERİ BAKANI A. BEKZADYAN'A MEKTUP (5 Şubat 1921)

"Kanımızca, Aleksandropol (Gümrü) anlaşması zorbalık değil, adalet örneğidir ve bu anlaşma koşullarının yerine getirilmesi Kafkasya'da sağlam bir barışın kurulması için zorunludur. İddialarımızın doğruluğunu yeteri kadar kanıtlayan hususlardan biri, bu anlaşmaya karşı tek bir hukuki delilin gösterilememesidir. Bize terk olunan bütün bölgelerin sakinleri çoğunlukla Türk asıllıdır ve hatta Taşnak terörü döneminde bu halkın temsilcisi olan bazı milletvekilleri bizim Büyük Millet Meclisi toplantılarına katılmaktaydılar. Böylece devlet toprakları konusundaki itirazlarınızı bir yana bırakıyoruz. Kaldı ki Hükümetiniz, anlaşma gereğince bir kez daha plebisite başvurmak hakkını saklı tuttuğu için, bu hakkından bir kez daha yararlanabilir. Ermeni ordusunun elindeki silahın bize teslim edilmesi isteğine gelince, bu isteğimiz haklı nedenlere dayanmaktadır, çünkü emperyalist devletlerden hiçbir

saldırı beklemeyen Ermenistan'ın bu kadar fazla silaha ihtiyacı yoktur, oysa bizleri dört bir yandan, bu devletler sıkıştırmaktadır ve biz Kafkasya'da tam bir silahsızlanmayı sağlamadıkça rahat edemeyeceğiz. Tarafınızdan yaratılan olayların gittikçe artması, bu görüşümüzün yerinde ve doğru olduğunu gösterir. Bunun dışında Ermenistan Hükümeti'ne ülke içindeki konumunu dilediği gibi sağlamlaştırma hakkını sağlayarak yalnızca hücum etmeye yarar silahların teslimini istedik. Teslimini istediğimiz silahlar, azılı düşmanlarımız olan kapitalist devletlere karşı kullanılacaktır ve silahı teslim etmedeki gecikmeleriniz yalnızca Aleksandropol (Gümrü) ve Ermenistan'a teslim edilmekte olan diğer bölgelerdeki ordularımızın çıkarılmasını geciktirmeye neden olmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Ermeni askeri tutsaklarının iadesi de aynen bu şekilde, tarafınızdan anlaşma onaylanır onaylanmaz ve anlaşma hükümleri tarafınızca gerçekleştirilir gerçekleştirilmez yerine getirilecektir. Ermeni egemenliği altında çoğunlukla Türklerin yaşadıkları topraklar, Türk egemenliği altında da çoğunlukla Ermenilerin yaşadıkları topraklar kalmayınca, iki halk arasında barış ve gerçek kardeşlik yerleşmiş olacaktır.

Sözlerimi bitirirken, ordularımıza yöneltmiş olduğunuz suçlamaları yalanlamak isterim. Savaş sırasında Türk ordusunun davranışı öylesine ibret vericiydi ki, bildiğiniz gibi bize karşı daima taraf tutarak davranan Amerikalılar bile bunu kabul etmek zorunda kaldılar. Bunun için, bu ordu, barış anlaşması imzaladıktan sonra bize yüklediğiniz hareketlerde bulunamazdı. Açıklamanıza göre Aleksandropol (Gümrü)'daki mallara el konulmasına gelince, bu el koymalar kentin Devrimci Komitesi tarafından, özel mülkiyette olan değerlere el konulması ve millileştirilmesi gibi komünist ilkelerine uygun olarak yapılmıştır. Bizim bu komite çalışmalarına engel olmak istediğimiz yolundaki yakıştırmalarınızı da yalanlıyoruz. Biz her zaman, Taşnakların alaşağı edilmesinden önce de sonra da, Ermeni Komitesini savunduk ve iktidara gelmesine yardım ettik. Adı geçen Komite, Erivan'dan gelen ajanların ısrarları üzerine 2 Ocak tarihinde istifa etti. Bundan güdülen amaç, bizleri, çalışmasını engellemekle suçlamaktı, ancak bizim askeri kumandanımızın yeni bir seçimin yapılacağını ve böylece tutumumuzun içtenliğinin kanıtlanacağını açıklaması üzerine, bu Komite istifasını geri aldı.

Bütün bu gerçeklere rağmen, izninizle sayın Komiser, Türk milletinin Ermenistan emekçi halkı ile barış ve dostluk içinde yaşama yolunda yürekten arzusunu ifade etmek isterim, şu şartla ki, karşılıklı ilişkileri bozan provakasyonlu girişimlerde bulunulmasın ve Aleksandropol (Gümrü) anlaş-

masının bütün koşullarına aynen uyulsun. Çünkü bu anlaşma, savunucusu olduğumuz adalet ve eşitlik ilkelerine göre yapılmış Türkiye, Ermenistan ve Rusya emekçi halklarının batılı emperyalistlere mücadelelerinde gerçek çıkarlarına hizmet etmektedir". (Yerasimos, S., Türk-Sovyet İlişkileri, s. 299-300)

39) ERMENİSTAN SSC DIŞİŞLER HALK KOMİSERİ BEKZADYAN'IN TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETİ DIŞİŞLERİ HALK KOMİSERİ AHMET MUHTAR'A NOTASI (19 Ocak 1921)

"Ermenistan Sovyet Hükümeti büyük bir üzüntü duyarak, dikkatinizi işgal altında bulunan bölgelerimizde meydana gelen ve giderek müzminleşip genelleşen anormal duruma çekmek ister. Ermenistan Sovyet Sosyalist Hükümeti'nce alınan ve kesinlikle güvenilir haberlere göre, Kars ve Aleksandropol (Gümrü) illerinde, tarafsız bölgelerde işgal kuvvetlerince eskiden olduğu gibi şimdi de barışçı emekçi halka zorbalık yapılıyor, yağma ve katliamlar sürüyor. Ordularınızın işgali altında bulunan tüm bölgelerde Ermenistan SSC'nin devlete ait malı mülkü el konularak Türkiye'ye taşınmıştır. Özel mülkiyette olan mallar yağma ediliyor, hayvanlar kaçırılıyor, halkın elindeki son erzağa el konuyor. Son ayın içinde Aleksandropol (Gümrü) kentinden kelimenin tam anlamı ile her şey alınıp götürülmüş; tüm tarım makineleri, lokomotifler, telgraf ve telefon cihazları ve donatımı, otomobil yedekleri, tüm taşınır mallar v.s. Koca bölge bomboş kalmış, bütün hayvanlar kaçırılmıştır. Nalbant İstasyonu'na Türkiye'ye gönderilmek üzere civar köylerden yağma edilen büyük ölçekte hububat Türkiye'ye gönderilmek üzere yığılıyor. Böylece halk açlıktan ölüme mahkum edilmiştir.

18 yaşından 50 yaşına kadar bütün çalışabilen erkekler alınıp götürülmüştür. Üstleri başları ellerinden alınarak, bunun yerine onlara çuvallar verilmiştir. Bütün bu sivil halk Sarıkamış ve Erzurum'a ağır işlerde çalıştırılmak üzere götürülüyor. İşgal birliklerinizce Karakilise'ye getirilen katar katar göçmen halk Erzurum'a yukarıda söz konusu edilen koşullarda çalıştırılmak üzere gönderiliyor.

Kars'ta ordu birliklerinizce kentin işgali sırasında ilk üç gün boyunca yağmalar, zorbalık ve katliamlar genel bir karakter olarak sürdürülmüş yağma ve kitle katliamı halini almıştır. Bu canice hareketler ilk günlerindeki gibi geniş ölçüde değilse de, hala devam ediyor. Bütün yakıta el konul-

du, bu el koymadan yoksul çocukların okudukları okul ve yetimhaneler de nasiplerini aldı. Tüm erkekler Sarıkamış ve Erzurum'a götürüldü, tüm erzak yağma edildi, hayvanlar kaçırıldı. Atbulak v eHamamlı bölgelerinde silahlı asker bölükleri Ermeni köylere hücum edip, köyleri yağma, kadınlara tecavüz edip bütün köy halkını öldürüyorlar.

Örnek olarak 13 Aralık günü Kuluça köyünde olup bitenleri gösterebiliriz. 26 Aralık günü 36 Türk avcı-piyade alayının bir birliği tarafından Kaftalı kasabası işgal olunduktan sonra, bu kasaba sakinlerinden olan dokuz genç komünist (Vard Ter- Petrosyan, Petros Manaysan, İgnados Vartanyan, Martin Muradyan, Stepan Muradyan, Manuel Hamamyan, Tomas Atoyents, Haçetur Kuzikyants ile Manuel Aslanyants) bu Türk birliklerinin yerleştirilmesi işinin düzenlenmesi için çağrılanlar arasında olup, kendilerine verilen işleri bitirdikten sonra köyün bir ahırında hunharca öldürülmüşler. Bu zavallıların cesetleri Stepan Boyadiyan'ın arabası ile götürüldükten sonra, aynı köyün köylüsü olan Boyadiyan da, katliamın tanığı olduğundan boğazlanarak öldürüldü.

13 Ocak günü bir bölük asker ortada hiçbir neden yokken, Kanlar köyüne hücum ederek yaylım ateşi açtı. Tarafsız bölgeye sınır bölgelerde sivil Ermeni halkın katli, zorbalıklar, yağmalar artık günlük işlerden sayılır oldu. Yalnız tek Dördüncü Vilayet Komiserliğinde iki yüzü aşkın katliam kaydedildi. Bütün il halkı terör altında yaşıyor, evleri barkları yıkıldı, yakıldı, yağma edildi, hayvanlar kaçırıldı ve sürekli vergi toplama bahanesiyle en vazgeçilmez ihtiyaçları olan ev eşyası ellerinden alındı. Tarafsız bölge içinde de silahlı birliklerin yağmaları süreğen bir karakter aldı ve bunların devamı ile bu bölgeler de Aleksandropol (Gümrü) gibi bomboş kalacak; Aleksandropol (Gümrü) ilinde 55 köy tamamen soyuldu.

Aleksandropol (Gümrü) halkına gelince, tarafınızdan yaratılan bütün ulaşım zorluklarına, telgrafla haberleşme denetimine, hatta Devrimci Komite'nin haberleşmesinin denetimine rağmen, arkadaşlarımıza geçiş izninin tarafınızdan verilmediği halde, biz gene de birliklerinizce işgal olunan kentteki Devrimci Komite'nin iktidarının sadece görünüşte bırakıldığını ve gerçek bir iktidar olması için sizin askeri kumandanlığınızın bunu gerekli görmesi gerektiğini öğrenmiş bulunuyoruz. Devrim Komitesi'ne verilen sürekli ültimatomlar ve ileri sürülen türlü çeşit talepler yüzünden, bu gibi isteklerle hiçbir ilgisi olmayan bir işlevle görevlendirilmiş bu gibi isteklerle hiçbir ilgisi olmayan bir işlevle görevlendirilmiş bu Sovyet organı (zor-

la çalıştırılmak ve başka yerlere aktarılmak üzere insan talebi, 10.000 tüfek talebi, kimin, nerede ve ne zaman öldürdüğü belli olmayan bir askerin öldürülmesinden sanık kişilerin teslimi vs.) Aleksandropol (Gümrü) Devrimci Komitesi halinden çıkmış, işgalci bölüklerin elinde bir araç olmuştur, bundan dolayı Ermenistan Devrimci Komitesi, bundan sonra böyle bir organın varlığının emekçi kitlelerle sivil halkın gözünde Sovyet iktidarı düşüncesini küçük düşürmekten başka bir işe yaramayacağını kabul etmek zorunda kaldı. Bunun için Ermenistan Devrimci Komitesi bu organın bundan böyle iş başında kalmasına gerek görmüyor. Böylesi esaret ve yağmacılık hareketine göz yuman askeri işgalin bulunduğu yerlerde işçi ve köylü iktidarına yer yoktur.

Yukarıdaki gerçeklerin tarafsızca incelenmesi şunu ortaya koymaktadır: Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti kendisine ait olan topraklarda ülkenin ekonomisinin yağma edilmesine ve sivil halkının imha edilmesi ile açlığa terk edilmesine bundan böyle asla tahammül edemeyecektir. Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti, yukarıda belirtilen durum karşısında, kumandanlığınızın hareketinin, Türk ordularının başarıları sayesinde geçici bir süre için işgal olunan illerin çöle döndürülmesi ve ekonominin tam anlamı ile yıkılması ile sonuçlanacağını kabul etmek zorundadır. Herkesin bildiği gibi, ordunuzda mevcut sert disiplini ve erlerinizin Sovyet iktidarına karşı sempatilerini düşünerek, yukarıda saydığımız zorbalık olaylarını keyfi hareketler olarak kabul edemiyoruz. Bu durumda yapılan bu zorbalıkların anlamı çok daha ciddi bir hal oluyor.

Sovyet Ermenistan'ında yapıcı ve barışçıl bir hayatı mümkün kılan normal koşulların kurulmasını hak eden ve Sovyet iktidarını kabul ederek, geçmişin milliyetçi boyunduruğundan yeni kurtulmuş, devrimci Türkiye ile barış ve kardeşlik içinde yan yana yaşamasını yürekten arzu eden halkı adına, yukarıda sayılan gerçeklerin Sovyet Ermenistan'ın ve devrimci Türkiye'nin tarihsel görevlerinin yerine getirilmesine engel olabilecek birer belirti olarak kabul olunduğunu açıklamak zorundayım.

Bu gerçeklerin değerlendirilmesinin aramızda bir anlaşmazlık doğurmayacağından emin bulunan Hükümetim, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin bu gibi olayların tekrarını önleyecek her türlü önlemleri alacağından asla tereddüt etmiyor. Bu Hükümet, işgalci ordu birliklerini Aleksandropol eyaletinden ve Kuzey – Doğu Kars bölgelerinden çıkarması ile bunu kolayca elde edebilir.

Ermenistan SSC Hükümeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin, bu isteklerin doğruluğunu asla inkar etmeyeceğini kabul ederek, Türkiye'nin komşusu olan Sovyet Ermenistan'a karşı niyetlerinin kanıtlanması için, Hükümetinizden en kısa bir süre içinde bugünkü anormal durumun tamamıyla ortadan kaldırılması yolunda ne gibi önlemler alınmış olduğunun bildirilmesini bekler". (Yerasimos, S., Türk-Sovyet İlişkileri, 293-295)

40) ERMENİSTAN SOVYET HÜKÜMETİ'NİN TÜRKİYE HÜKÜMETİ'NE NOTASI (10 Aralık 1920)

"İcevan bölgesinde başlayan ayaklanmanın bütün Ermenistan'ı sardığı, Taşnak partisinin cani liderlerinin, kiminin ayaklanan halk tarafından tutuklandığı Sovyet Ermenistan'ın sınırları dışına kurtuluş yollarını arayarak kiminin de şerefsizce kaçtıkları zaman, Taşnakların barış heyeti Aleklsandropol(2)'de, Taşnakların Ermenistan halk kitlelerine şerefsizlik ,sefalet ve onursuzluktan başka bir şey veremeyeceklerini bir kez daha kanıtlayan şartlarla bir barış anlaşması imzaladı.

Ermenistan Sovyet Hükümeti'nin, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ermenistan'daki devrimci darbe haberini içten bir sevinçle karşıladığından kuşkusu yoktur; bu ülke, son günlere dek İtilaf emperyalistlerin ellerinde uysal bir araçtı. Sovyet Hükümeti, bugünden başlayarak, Türkiye ile Ermenistan halkları arasında artık hiçbir düşmanca çatışma olasılığının kalmadığına,iki halk arasında yepyeni ilişkilerin ve karşılıklı olarak adil hakların tanınmasına ve her iki halkın bundan böyle serbest ve hiçbir engelle karşılaşmasan gelişmesine olanak sağlanılacağına kesinlikle inanmaktadır. Birbirini yok etmekten başka bir şey düşünülmeyen kanlı savaş çığlıklarıyla dolu, karanlık geçmişin yerini halkların kardeşçe işbirliği almalıdır.

Sovyet Hükümeti, Taşnaklarca imzalanan anlaşmanın geçersiz olduğunu resmen açıklanmamamızı bekler ve iki halk arasında yeni ilişkilerin en kısa zamanda kurulabilmesi ve halkın barış içinde mutlu yaşamasını sağlamak amacı ile derhal bir konferansın toplanmasını ve Ermenistan'daki devrimci hükümet darbesi ile ortaya çıkan koşullara uygun yeni bir anlaşmanın hazırlanmasını önerir.

Eldeki verilere göre, ortaya çıkan yeni duruma rağmen, Türk kumandanlığı, Ermenistan'ın işgal olunan bölgelerinde yeniden harekâta başlamıştır. Bu harekâtın tek anlamının, Ermenistan'a karşı amansız düşmanlığı-

nın devam etmesi demek olduğuna inanan Sovyet Hükümeti, Taşnakların iktidarında böyle bir düşmanlığın doğal sayılacağını, ancak şimdi, Sovyet iktidarı kurulduktan sonra, hiçbir özür öne sürülemeyeceğinden bu yeni anlaşmanın bir an önce hazırlanmasının özellikle önem kazandığına inanmaktadır. Bu harekatın sonucu olarak, Aleksandrovsk eyaletindeki köylülerin bütün hayvanları kaçırılıyor,kentlerde yetim ve evleri barkları yıkılmış çocukların beslenmesi için korunan erzak depoları yağma ediliyor ve böylece, Taşnakların işledikleri suçlardan zarar görmekten başka hiçbir suçu olmayan sivil halk açlıktan ölmeye terk ediliyor.

Sovyet Hükümeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nce yukarıda sözü geçen hareketlerin derhal kesilmesi ve kurtulmuş Ermenistan halkları ile dostça ilişkilerin kurulması için gereken tüm önlemlerin alınacağını ümit eder.

Sovyet Hükümeti, görüşme yeri olarak Erivan, Bakü ya da Aleksandropol'ü isteğinize bırakıyor". (Yerasimos, S., Türk-Sovyet İlişkileri, s. 266-267)

41) MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN 4 MAYIS 1924'TE NEW-YORK HERALD YAZARINA VERDİĞİ DEMEÇTE HALİFELİK VE YABANCI DİNİ KURUMLAR HAKKINDA ŞUNLARI SÖYLEMİŞTİR:

"Halifelikle birlikte Türkiye'de varolan Ortodoks ve Ermeni kiliseleri ve Patrikhaneleri ile Musevi Hahamhanelerinin ortadan kalkması gerekir.halifelik ve bu çeşitli patriklikler yüzyıllardan beri dini yetkilerinin dışında büyük ayrıcalıklar topladılar. Halkın düşüncelerine dayanarak hukuk dışı ayrılıklar ile Cumhuriyet yönetiminin uygulanması mümkün değildir...

Yüzyıllardan beri Rusya, İstanbul Rum Patrikliği üzerindeki siyasi baskısı sayesinde işlerimiz üzerinde zaralı bir etkinlik sahibi oldu. Rum,Ortodoks ve Ermeni Patrikhaneleri aracılığıyla yönetim biçimimiz, diğer kilise yönetimlerini ortaya çıkarmayı zorunlu kıldı. O zaman Rum Katolik Patriğinive Yahudilerin Hahambaşlarını onaylamak zorunda kaldık....

Patrikhaneliğin ve Halifeliğin ayrıcalıklarına uygun olarak hükümet öğretim biçimini iyileştiremezdi. Türkiye'de yerleşmiş olan her topluluk ister resmen yetki almış bulunsun, ister bulunmasın kendi dini okullarına ve liselerine sahipti. İmparatorluk sınırları içinde de her tür ulus kendi dilini

ve dinini öğretirdi. Ancak bu okullar hainlik projelerine çalıştılar. Ermeniler, Türk egemenliği altında, açıkça bağımsız bir krallık için çalışıyor, yabancı unsurların fiili yardımlarıyla hayallerini fiili coşkunluğa ulaştırmak için sürekli olarak entrikalarda bulunuyorlardı.

Bizimle dört yüz yıl yaşamış olan yerli Rumlar, günün birinde kendilerini kurtarılmamış sayarak Türklerin egemenliğinden kurtulacakları günü düşünmeye başladılar. Okullarında kendi dillerini ve dinlerini öğrettiler ve egemenliği altında yaşadıkları hükümeti yabancı saydılar."(Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, s. 602-604)

Yukarıdaki belgelerin haricinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde iç ve dış olaylar konusunda görüşmeler yapılırken Ermeni konusuna temas edilmiştir. Nitekim Erkanı Harbiyei Umumiye Vekili İsmet Bey'in 20 Mayıs 1920'de askeri, siyasi ve harici gelişmeler hakkında meclis üyelerine verdiği bilgide (**TBMM Gizli Celse Zabıtları**, I, s. 38-48, 52-58); Heyeti Vekile Reisi Fevzi Paşa ile Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'in 21 Şubat 1921'de Meclis üyelerine iç ve dış olaylar hakkında bilgi verirken yaptıkları konuşmalarda (**TBMM Gizli Celse Zabıtları**, I, s. 244-250, 436-441, 446-457); Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in Meclis üyelerine Rus Bolşevik Hükümeti ile münasebetlerimiz ve Bolşeviklerin Ermeni konusundaki tutumları hakkında yaptığı konuşmada (**TBMM Gizli Celse Zabıtları**, I, s. 158-187); yine Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'in Ermenistan'la yapılan görüşmeler hakkında Meclis üyelerine verdiği bilgi (**TBMM Gizli Celse Zabıtları**, I, s. 348-353)

42) CUMHURİYETİN İLANINDAN SONRA ATATÜRK'ÜN ERMENİLERLE İLGİLİ YAPTIĞI AÇIKLAMALAR:

a) 27 Şubat 1927 tarihinde Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Başkanlığı'nda toplanan hükümetin aldığı karar ile "Ermeni emval-I metrukesinden bulunması hasebiyle Maliye Vekalet-i Celilesince Evkaf İdaresine devir olunan ve İstanbul İdare Hey'etince yirmibin lira kıymet takdir edildiği anlaşılan merbut cedvelde muharrer apartmanla hanenin, 31 Mayıs (1)926 tarih ve 882 numrolu kanun ahkamına tevikan, Boğazlıyan kaymakamı Kemal Bey'in hin-i vefatında nafakasiyle mükellef bulunduğu zevcesi Hatice ve kerimeleri Müzehher ve Müşerref hanımlarla mahdumu Adnan Bey namlarına tahsis ve temliki, Evkaf Müdürriyet-I Umumiyesi'nin 2 Şubat (1)927 tarih ve 31667/17 numrolu tezkiresiyle vuku bulan teklifi

üzerine, İcra Vekilleri Hey'etinin 2 Şubat (1)927 tarihli icitma'ında tasvib ve kabul olunmuştur." (Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet Kalem-i Mahsus Müdürriyeti, Aded 4710, T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

b) "Ermeni emval-i metrukesindan olup Maliyece vaz-ı yed olunarak bilahara Evkafa devredilen ve İstanbul Vilayeti İdare Hey'etince onyedibin beşyüz altmış yedi lira kıymet takdir edildiği anlaşılan Şişli'de Kır sokağında atik üç ve Cedid bir numrolu hanenin, 31 Mayıs (1)926 tarih ve 882 numrolu kanun mücibince, Ermeni su-i kasd komiteleri tarafından şehid edilen ricalden Doktor Bahaddin Şakir Bey'in hin-I vefatında nafakasıyla mükellef bulunduğu zevcesi Cenan hanımla oğlu Alp ve Mehmet Celasinbeyler namına temliki, Evkaf Müdürriyet-i Umumiyesi'nin 23 Kanunısani (1)927 tarih ve 31453/9 numrolu tezkiresiyle vuku bulan teklifi üzerine, İcra Vekilleri Hey'etinin 13 Şubat (1)927 tarihli ictima'ında tasvib ve kabul olunmuşdur." (Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet Kalem-i Mahsus Müdürriyeti, Aded 4716, T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

c) "Beyoğlu'nda Feriköyünde Fransız Mezarlığı karşısında Tatavla caddesinde ka'in ve gayr-i mübadil eşhastan Viçen-Hokoçyan'dan metruk olub 9 Eylül (1)339 tarihinde Hükümetce vaz-ı-yed edilmiş olan ve merkum Hokoçyan veresesinin vekil-i umumisi ile diş tabibi Bakim Efendi arasında mün'akid mukavelename mucibince hitam-ı müddet-i icrarda aynen mucire devir ve teslim idilmek ve şehrî yüz lira bedel-i icar tesviye olunmak şartiyle müstecir Bakim Efendi tarafından birer katlı olarak idilen 1450 metro murabba'ındaki arsa üzerine inşa edilen dükkanlarla mütebaki bin ikiyüz metro murabba'ındaki arsadan 805 metro murabba'ına mahalli İdare Hey'etince cem'an yirmibin lira kıymet takdir edildiği anlaşıldığından 31 Mayıs (1)926 tarih ve 882 numrolu kanun mucibince mezkur dükkanlarla arsanın Ermeni komiteleri tarafından şehid idilen ricalden Cemal Paşa'nın hin-i vefatında nafakası üzerine vacib iken terk etdiği zevcesi Semiha ve kerimesi Kamran hanımlarla mahadukları Ahmet Rüşdi Hasan Necdet ve Hasan Behcet beyler ve büyük hemşiresi Şaziye ve küçük hemşiresi bakire ve ma'lule bulunan Ayşe Sıdıka hanımlara tefvizi, Maliye Vekalet-i Celilesinin 21 Temmuz (1)927 tarih ve 9481 numrolu tezkiresiyle vuku' bulan teklifi üzerine İcra Vekilleri Hey'etince 30 Ağustos (1)927 tarihinde tasvib ve kabul olunmuştur." (Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet Kalem-i Mahsus Müdürriyeti, Aded 5559, T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

d) "Firari Ermeni Mihran Bezoryan ile Kirkor Esmeryan'dan metruk olup Hazinece vaz'ı-yedle bilahara Evkafa devir edildiği ve İstanbul İdare Hey'etince hey'et-i mecmu'asına ondokuzbin dörtyüz kırk lira kıymet takdir olunduğu anlaşılan İstanbul'da Beyoğlu'nda Feriköy Büyükdere caddesinde 83/129 numrolu hane ile Kadıköy'ünde Caferağa mahallesinin atik Papasoğlı cedid Moda caddesinde ka'in atik ve cedid 34 numrolu dükkan ve cedid 36 numrolu apartmanın namlarına tahsisi; Ermeni su-i kasd komiteleri tarafından şehid idilen ricalden Cemal Paşa yaveri Nusret beyin veresesinden zevcesi Elmas Perihan ve hemşireleri Nebiye ve Münire hanımlarla biraderi Aziz Nihad bey taraflarından taleb idilmiş ve fakat bunlardan Münire hanımın Nusret beyin vefatından evvel erbab-ı yesardan Ali Rıfat beyle tezevvüc iderek infak ve i'aşesi zevci tarafından ifa idilmekte olmasına nazaran Kanun-ı Medeninin şekl-i tatbik ve suret-i mer'iyyetti hakkındaki Kanunun onaltıncı maddesi mucibince mütevaffa-yı muma-ileyhin hin-i vefatında nafakası üzerine vacib iken terk eylediği efrad-ı a'ilesinin yalnız zevcesi Elman Perihan ve hemşiresi Nebiye hanımlarla biraderi Aziz Nihad beyden ibaret bulundığı anlaşılmış oldığından mezkur hane, dükkan ve apartmanın 31 Mayıs (1)926 tarih ve 882 numrolu kanun mucibince Elmas Perihan ve Nebiye hanımlarla Aziz Nihad bey namlarına tahsis ve temliki, Evkaf Müdiriyyet-i Umumiyyesinin 6 Ağustos (1)927 tarih ve 38004/102 numrolu tezkiresiyle vuku' bulan teklifi üzerine İcra Vekilleri Hey'etince 30 Ağustos (1)927 tarihinde tasvib ve kabul olunmuştur." (Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet Kalem-i Mahsus Müdürriyeti, Aded 5570, T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi)

BİBLİYOGRAFYA

Adamov, E.E., **Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı**, Çev. H. Rahmi, Belge yay., İstanbul 1972.

Akçora, Ergünöz, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896- 1916)**, İstanbul 1994.

Akgün, Seçil Karal, **General Harbord'un Anadolu Gezisine ve Ermeni Meselesine Dair Raporu**, İstanbul 1981.

Akyüz, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı Ve Fransız Kamuoyu (1919 – 1922)**, TTK, Ankara 1975.

Anderson, Matlhew Smith, **The Great Powers And The Near East 1774 – 1923**, London 1970.

Arıkan, Zeki, " Atatürk ve Tarih", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 9 Eylül Üniv., Sayı 6, (1996 – 1997)

Arslan, Ali, **Kutsal Ermeni Papalığı. Ecmiyazin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar**, İstanbul 2005.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, II Cilt, Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkalığı Yay., Ankara 2005.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, V Cilt, Devlet **Arşivleri Genel Müdürlüğü**, Ankara 1989 – 1998.

Ata, Feridun, **İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları**, TTK., Ankara 2005.

Atatürk, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1997.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt II, (1915 – 1919), Cilt VIII (1920), Cilt IX (1920), Cilt X (1920 – 1921), Kaynak yay., İstanbul 2003.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, Cilt I, (1919- 1923)

Aytekin, Halil, **Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, TTK., Ankara 2000.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916 - 1922) , Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2003.

Beyoğlu, Süleyman, "Müslüman Ermeniler", **Ermeni Araştırmaları, 2. Türkiye Kongresi Bildirileri**, II Cilt, ASAM Yay., Ankara 2007.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt III., Kısım 4: 4. baskı, Ankara 1991.

Cebesoy, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, İstanbul 1955.

Çaycı, Abdurrahman, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2002.

Çelik, Kemal, **Milli Mücadelerde Adana ve Havalisi (1918 – 1922)**, TTK., Ankara 1999.

Çiçek, Kemal, "Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Ermenilerin Serüveni", **Ceyhun'dan Ceyhana Sempozyum Bildirileri**, Adana.

Çiçek, Kemal, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, TTK., Ankara 2004.

Çiçek, Kemal, **Ermenilerin Zorunlu Göçü**, TTK., Ankara 2005.

Dursunoğlu, Cevad, **Milli Mücadelede Erzurum**, Ankara 1946.

Eraslan, Cezmi, **II.Abdülhamit ve İslam Birliği**, İstanbul 1992.

Evans, Laurence, **Türkiye'nin Paylaşılması (1914-1924)**, Çev. T. Alanay, Milliyet Yay., İstanbul 1972.

Evrem, G., " Diyet Borcu" , **Türk – Ermeni İhtilafı Makaleler**, Neşr, Hikmet Özdemir, TBMM Yay., Ankara 2007.

Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları, V Cilt, TTK., Ankara 2005.

Gürün, Kamuran, **Türk - Sovyet İlişkileri, (1929 – 1953)**, TTK., Ankara 1991.

Halaçoğu, Yusuf, "Tehcir Ediler Nüfus, Kayıplar ve Göçler", İ.Ü., **Türk – Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar**, 15 – 17 Mart 2006, İstanbul 2007.

Hocaoğlu, Mehmet, **Arşiv Vesikaları İle Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul 1976.

Howard, Harry Nicolas, **The Partition Of Turkey; A Diplomatic History 1913 – 1923**, London 1931.

İnan, Afet, **Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, ATAM, Ankara 2000.

Kansu, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, Ankara 1966.

Karaardıç, Adnan, **Türk Milliyetçiliği ve Atatürk**, Marmara Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1997.

Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1960 ve Merk yay., İstanbul 1988.

Karpat, Kemal, **Ottoman Population 1830 – 194. Demographic and Social Characteristics**, Univ. Of Wisconsen Press 1985.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Meselesi**, Ankara 1971.

Kocabaşoğlu, Uygur, **Anadoludaki Amerika. Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları**, Ankara 2000.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya: XVIII. yy Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk – Rus İlişkileri (1798 – 1919)**, Ankara 1986.

McCarthy, Justine, **Ölüm ve Sürgün**, İnkılap yay., Çev. B. Umar, İstanbul 1995.

Meray, Seha, **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, Ankara 1973.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni – Fransız İlişkileri, III Cilt, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2002.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni – Amerikan İlişkileri, II Cilt, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni – İngiliz İlişkileri, IV Cilt, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni – Rus İlişkileri, III Cilt, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2006.

Osmanlı Belgelerinde Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Atatürk, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2007.

Özdemir, Hikmet, " Çatışmalar", Türk - **Ermeni İhtilafı Makaleler**, Neşr, H. Özdemir, TBMM, Ankara 2007.

Özdemir Hikmet, **Salgın Hastalıklardan Ölümler, 1914-1918**, TTK., Ankara 2005.

Saray, Mehmet, **Ermenistan ve Türk – Ermeni İlişkileri**, ATAM, Ankara 2005.

Saray, Mehmet, **Principles of Turkish Administrations And Their İmpact The Gives On The Lives Of Non – Muslim Peoples: The Armenians As A Case Study**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2005.

Saray, Mehmet, **Türklerde Dini ve Kültürel Hoşgörü**, Atatürk ve Laiklik, ATAM, Ankara 2006.

Saray, Mehmet, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, 2. Baskı, Damla yay., İstanbul 1990.

Saray, Mehmet, **Atatürk ve Türk Dünyası**, TTK., Ankara 1995.

Sarı, Nil, " Amerikalı Misyonerler ve Ermeni Sorunu", İ.Ü. **Uluslararası Türk- Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24 – 25 Mayıs 2001**, İstanbul 2001, s. 287 – 298.

Sarınay, Yusuf, "Sevk ve İskan", **Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler**, Neşr. H. Özdemir, TBMM Yay., Ankara 2007.

Selvi, Haluk, " ABD'de Ermeni Faaliyetleri (1896-1900)", **2. Uluslararası Türk – Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, 21-22 Haziran, Erzurum 2007.

Sonyel, Salahi, R., **The Great War And The Tragedy Of Anatolia**, TTK, Ankara 2000.

Soysal, İ., **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C. I. (1920 – 1945), TTK, Ankara 1983.

Şimşir, Bilâl N., **İngiliz Blegelerinde Atatürk,** Ankara 1973.

Şimşir, Bilâl N., **Ermeni Meselesi, 1774 – 2005**, Ankara 2005.

Şimşir, Bilâl N., **Lozan Telgrafları**, C. I, (1922-1923), TTK., Ankara 1990.

Şimşir, Bilâl N., **Şehit Diplomatlarımız (1973-1994)**, 2 Cilt, Bilgi Yay., Ankara 2000.

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dahiliye Vekaleti, Emniyet İşleri Umum Müdürlüğü, Numaralar: 7196, 21326, 4710, 4716, 5570, 5559

Tengirşek, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, İstanbul 1967.

Tolon, Ahmet Hurşit, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Antlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2004.

Tunaya, Tarıf Zafer, **Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, İstanbul 1996.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi: İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe**, I. Kitap, Bilgi yay., Ankara 1991.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, III Cilt, Ankara 1980.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Cilt XXVI, Ankara 1960.

Uras, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, II. Baskı, Belge Yay., İstanbul 1987.

Vahapoğlu, Murat Hidayet, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları**, T. K. A. Enst. Yay., Ankara 1990.

Yavuz, Ünsal, " Fransız Dışişleri Belgelerinde Ermeni Kırımları Sorunu", DTCF., **Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi**, Ankara, 1982

Yerasimos, Stefanos, **Türk – Sovyet İlişkileri: Ekim Devriminden Milli Mücadeleye**, İstanbul 1979.

DİZİN

A

A.B.D., 121
Adamov, E. E., 137
Adana, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 51, 52, 57, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 83, 84, 92, 96, 138
Adapazarı, 56
Afrika, 51
Afyonkarahisar, 109
AGİT, 50
Aharonyan, 43
Ahıska, 80
Ahmet Muhtar Bey, 133
Ahur, 30, 89
Akbaba, 30, 79, 89
Akçora, Ergünöz, 137
Akdam, 101, 102
Akdeniz Boğazı, 91
Akgün, Seçil Karal, 137
Akhisar, 77
Akyüz, Yahya, 137
Ali Fuat Paşa, 26, 34
Ali Rıza Paşa, 14, 21, 60
Ali Rıza Paşa Hükümeti, 14, 60
Amasya Livası, 52
Amerika, 6, 15, 17, 20, 21, 22, 28, 31, 35, 38, 40, 44, 49, 50, 53, 57, 60, 61, 63, 68, 73, 75, 83, 90, 91, 104, 120, 127, 139, 140
Amerika'nın Protestan Misyonerleri, 35
Amerikalı Mr. Brown, 57
Amerikan Mandası, 21, 22
Amerikan Misyoner Okulları, 6, 139
Amiral Bristol, 22, 40, 83
Anadolu, 3, 5, 6, 10, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 31, 35, 36, 37, 41, 43, 51, 52, 56, 57, 60, 61, 86, 87, 110, 121, 126, 137, 139
Anderson, M.S., 137
Ankara, 6, 25, 28, 29, 31, 32, 34, 39, 41, 43, 47, 49, 53, 54, 63, 72, 83, 86, 87, 88, 97, 110, 112, 116, 117, 119, 123, 137, 138, 139, 140, 141
Ankara Antlaşması, 6
Ankara Hükümeti, 32, 34, 86, 87, 88, 112
Ankara Hükümet-i Milliyesi, 29
Ankara İtilafnamesi, 41
Ankelat, 67, 102
Antalya, 52
Antep, 37, 38, 39, 52, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 82
Arap, 5, 9, 75, 76, 81, 109, 114
Aras, 67, 101, 102
Ardahan, 23, 44, 62, 63, 65, 124
Arıkan, Zeki, 137
Arslan, Ali, 137
Arthur Sutherland, 22
ASALA, 49, 50
Asya, 3, 44, 45, 46, 108, 112
Ata, Feridun, 137
Atanasof, 28
Atatürk, 1, 3, 9, 14, 17, 19, 21, 22, 23, 26, 29, 30, 35, 43, 46, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 61, 64, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 82, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 106, 109, 110, 111, 112, 116, 120, 121, 123, 124, 133, 137, 138, 139, 140, 141
Atina Millet Meclisi, 75
Avrupa, 4, 5, 33, 36, 38, 41, 42, 49, 50, 54, 56, 60, 61, 63, 73, 95, 107, 113, 125
Aydın, 21, 51, 64, 69, 73, 82, 86, 89, 94, 95, 97, 98, 103, 109, 111
Aytekin, Halil, 137

Azerbaycan, 6, 9, 24, 29, 31, 32, 34, 50, 62, 66, 69, 70, 79, 93, 95, 108, 109, 111, 112, 114, 115, 124
Azeri Türkleri, 23
Azınlıklar Alt Komisyonu, 46

B

Bağdat, 41
Bahçe, 54, 78, 80, 81
Bakü, 50, 64, 93, 95, 98, 105, 108, 125, 132
Balıkesir, 21
Balkan Hıristiyanları, 5
Balkan Slavları, 5
Bandırma, 78
Batı Anadolu, 41, 51, 52
Batum, 23, 30, 62, 63, 65, 68, 97, 98, 103, 104
Bayur, Y.H., 138
Bedros, 52
Bekir Sami Bey, 25, 26, 27, 28
Belpınar, 80, 81
Bergama, 77
Beyoğlu, Süleyman, 138
Beyrut, 44, 81
Binbaşı Brunot, 57
Binbaşı La Bonne, 57
Binbaşı Şemsettin Bey, 97
Birinci Dünya Harbi, 5, 14, 35, 60
Bitlis, 26, 27, 28, 29, 44, 58, 86, 87, 88, 112
Bogos Nubar, 36
Bolşevik İhtilali, 6, 23, 36
Bolşevik Rusyası, 23, 106, 107, 109
Bolu, 94, 109
Brest Litovsk Muahedesi, 18
Bulgar Eksarhı, 17, 55
Bulgarlar, 10
Burdur, 109, 126
Büyük Millet Meclisi, 13, 26, 39, 41, 43, 64, 67, 86, 87, 88, 92, 97, 102, 109, 111, 112, 125, 126, 130, 131, 132, 133, 141

C

Cebesoy, Ali Fuat, 138
Cecil, 53
Cemal Azmi Bey, 47
Cemal Paşa, 13, 27, 47, 53, 58, 134, 135
Cemiyet-i Akvam, 20
Ceyhan, 76
Civa, 30, 37, 67, 89, 93, 96, 101, 108, 110

Ç

Çanakkale, 10
Çarlık Hükümetleri, 23
Çarlık Rusyası, 21, 59
Çaycı, Abdurrahman, 138
Çerkez, 5, 81
Çıldır, 30, 79, 89
Çiçek, Kemal 138
Çiçerin, 26, 27, 28, 29, 65, 70, 87, 88, 98
Çoruh Nehri, 103, 104
Çukurova, 35, 37, 41
Çulfa, 67, 102
Çürüksu, 68, 103

D

Damat Ferit Paşa, 57
Denizli, 109
Diyarbakır, 10, 52
Doğu Akdeniz, 35
Doğu Anadolu, 5, 6, 10, 19, 22, 23, 24, 35, 43
Doğu Lejyonu, 36
Doktor Reşit Bey, 47
Dörtyol, 76
Dursunoğlu, Cevat, 138
Düzce, 94

E

Elviye - i Selase, 32, 62, 63, 65, 72
Emory Niles, 22
Eraslan, Cezmi, 138
Erivan Ermeni Hükümeti, 15, 61, 62

Ermeni, 1, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44
Ermeni Kategigosu, 55
Ermeni Komünistleri, 28
Ermeni Milleti Nizamnamesi, 4
Ermenistan, 4, 6, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 43, 45, 49, 50, 51, 56, 57, 58, 59, 64, 65, 66, 67, 72, 73, 91, 92, 93, 95, 98, 99, 100, 101, 111, 114, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 133, 140
Ermenistan Cumhuriyeti, 59, 111
Ermenistan'ın Bağımsızlığı İçin Amerikan Komitesi, 22
Erzincan, 20, 56
Erzurum, 12, 19, 20, 44, 51, 56, 58, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 97, 98, 99, 101, 103, 104, 105, 119, 128, 129, 138, 139, 140
Erzurum Kongresi, 19
Eskişehir, 78, 109
Evans, L., 138

F

Fatih (Sultan Mehmet), 17, 55
Fransa, 6, 9, 21, 35, 36, 40, 41, 44, 49, 50, 62, 83, 113, 115
Fransız Hükümetleri, 17, 41
Fransız İhtilali, 4
Fransız Katolik Misyonerleri, 35
Fransızlar, 5, 6, 17, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 62, 63, 72, 74, 75, 78, 80, 83, 85, 92, 96, 116, 123

G

Gabriel Naradukyan, 44
Gazi Mustafa Kemal Paşa, 47
Gence, 90, 100, 101
General Denikin, 25
General Gouraud, 39, 95
General Harbord, 21, 22, 30, 57, 137
General Keret, 40, 83
General Vrangel, 25
Gerus, 67, 68, 101
Gümrü Muahedesi, 33
Güney Anadolu, 6, 41
Güney Slavları, 114
Gürcistan, 31, 34, 62, 66, 80, 91, 92, 93, 100, 114, 115, 124
Gürcistan Hükümeti, 62
Gürün, Kamuran, 138

H

Haçlı Seferleri, 10
Hadisyan, 43
Hakkı Behiç Bey, 118
Halaçoğlu, Yusuf., 50
Halep, 44, 75, 76, 80, 81, 82
Halep Milli Teşkilat Başkanlığı, 81
Halil Paşa, 79, 93
Halk İştirakiyun Fırkası, 118
Harbiye Nazırı Cemal Paşa, 13, 53, 58
Harbiye Nazırı Fevzi Paşa, 83, 84
Hariciye Komiserliği, 26, 28
Havran, 81
Haymana, 57
Henri Franklin-Bouillon, 41
Hıristiyan Halklar, 4
Hilafet Makamı, 112
Hindistan, 51
Hocaoğlu, M., 138
Humus, 76, 81
Hüseyin Avni Bey, 70, 71, 117

I

Islahiye, 75, 76
Isparta, 109

İ

İkinci Dünya Harbi, 49
İnan, Afet, 138
İncirlik, 96
İngilizler, 5, 13, 35, 36, 37, 41, 58, 66, 72, 78, 100, 101, 103, 107, 112

İngiltere, 9, 11, 21, 31, 35, 36, 44, 50, 59, 82, 83, 87, 90, 107, 113, 115, 122
İran, 4, 44, 65, 72, 101, 102, 114
İrlanda, 18, 122
İskenderun, 44, 76, 82
İslam Bolşevik Ordusu, 64, 97
İsmet Paşa, 43, 45, 46
İstanbul, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 19, 20, 21, 25, 26, 37, 51, 53, 54, 55, 59, 60, 61, 75, 78, 79, 82, 83, 84, 87, 90, 91, 94, 112, 115, 125, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141
İstanbul Ermeni Patriği, 37
İstanbul Hükümeti, 11, 12, 82, 87
İtalya, 9, 44
İtilaf Devletleri, 12, 13, 14, 18, 31, 37, 44, 46, 51, 52, 58, 59, 60, 66, 72, 73, 79, 89, 91, 100, 103, 122, 123
İtilaf Hükümetleri, 13, 27, 60
İttihat ve Terakki Cemiyeti, 58
İzmir, 12, 13, 18, 40, 51, 60, 84, 85, 114, 123
İzmit, 56

K

Kafkas, 10, 20, 24, 28, 31, 34, 44, 50, 64, 66, 79, 93, 94, 98, 100, 107, 108, 109, 112, 115, 125, 126, 127, 137
Kafkasya, 20, 28, 31, 44, 64, 66, 79, 93, 94, 98, 100, 107, 108, 112, 115, 126, 127
Kaliforniya Eyaleti, 6
Kansu, Mazhar Müfit, 139
Kanuni Sultan Süleyman, 35
Karaardıç, Adnan, 139
Karabağ, 50, 93, 115
Karadeniz, 51, 52, 90, 91, 109
Karadeniz Boğazı, 90
Karahan, 28
Karal, Enver Ziya, 139
Karasu, 80, 81
Kars, 23, 26, 30, 32, 33, 34, 43, 44, 62, 63, 64, 65, 79, 89, 98, 99, 122, 124, 125, 126, 128, 130
Kars Antlaşması, 34, 43, 124
Kayseri, 47
Kazım Karabekir Paşa, 29, 30, 31, 32, 33
Keros, 102
KGB, 49
Kıbrıs, 6, 37, 137
Kızılırmak, 52
Kilikya, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 51, 61, 62, 63, 73, 74, 84, 85, 95
Kilikya Hıristiyan Cumhuriyeti, 38
Koçaryan, 50
Komünist Fırkası, 28, 113, 118, 119
Kozan, 51, 85
Krassin, 116
Kurat, Akdes Nimet, 139
Kuzey Kafkasya Hükümetleri, 31
Kürkçü İstasyonu, 96
Kürt(ler), 5, 9, 19, 20, 21, 64, 102
Kütahya, 109

L

Lehistan (Polonya), 34, 66, 68, 99, 100, 104, 105
Lenin, 19, 22, 23, 65, 87, 94, 98, 117
Leon Paşalıyan, 44
Lerjon, 52
Londra, 9, 116
Lord Curzon, 44, 45
Lozan, 6, 43, 44, 46, 139, 140
Lozan Antlaşması, 6, 46
Lübnan, 3, 6, 35, 41, 49

M

Macaristan, 51
Makedonya, 20
Manisa, 12, 21
Maraş, 37, 38, 39, 40, 49, 52, 62, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 83, 84
Maraşlıyan, 49
Memduh Bey, 118
Memduh Şevket Bey, 126

Meray, Seha, 139
Mersin, 38, 92
Merzifon Kazası, 52
Misak-ı Milli, 26, 27, 87, 121
Mondros Mütarekesi, 24, 37
Moskova, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 34, 64, 65, 70, 86, 88, 90, 98, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 117, 119, 124, 125, 126, 138
Musevi, 47, 132
Mustafa Kemal Paşa, 10, 11, 12, 13, 19, 20, 21, 25, 28, 30, 31, 34, 37, 39, 40, 47, 58, 71, 82, 84, 97, 110, 116, 117, 118, 119, 121
Muş, 47
Müslüman Türkler, 1

N

Nafiz Bey, 119
Nahcivan, 26, 51, 67, 68, 102, 103, 104
NATO, 41, 49
Nuri Bey, 95
Nuri Paşa, 68, 95, 101, 102, 103

O

Odesa, 94
Ohan Canyan, 111
Oltu, 31, 51, 64, 66, 67, 89, 101, 122
Oltu Şuurası, 66, 67
Önasya, 7
Orduabad, 30, 89
Orta Asya Müslümanları, 112
Ortodoks Bizans, 7
Osmanlı Ermenileri, 20, 29, 51, 88
Osmanlı Türkiyesi, 9, 35
Osmanlılar, 7
Özdemir, Hikmet, 139

P

Papaz Haykaz, 47
Paris, 38, 62, 73, 74
Pazarcık, 76, 80
Picot, F.G., 9, 62, 73, 74
Pontus Krallığı, 52
Pozantı, 38
Pravda Gazetesi, 23

R

Rallis Gounaris, 114
Recep Bey (Antep Kuva-yı Milliye Komutanı), 96, 97
Rıza Nur Bey, 46
Rum Patriği, 17
Rumlar, 18, 46, 52, 66, 70, 75, 122, 132, 133
Ruslar, 5, 7, 24, 35, 69, 70, 71, 90, 91, 99, 106, 109, 115, 116, 117, 119, 120
Rusya, 4, 5, 6, 9, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 34, 35, 36, 44, 50, 59, 65, 66, 69, 70, 72, 86, 87, 88, 90, 94, 98, 99, 106, 107, 109, 112, 113, 116, 117, 120, 124, 126, 128, 132, 139
Rusya Bolşevik Hükümeti, 70, 117, 120
Rusya Müslümanları, 112
Rusya İmparatorluğu, 24

S

Saint Jean De Maurienne, 9
Samsun, 56
San Remo, 92
Saray, Mehmet, 140
Sarı, Nil, 140
Sarıkamış, 26, 65, 94, 95, 98, 128, 129
Sarınay, Yusuf, 140
Sayda, 81
Selçuklular, 7
Servet Bey, 47
Sevr Antlaşması, 124
Sivas, 11, 12, 20, 21, 27, 57, 58, 62, 63, 73, 94, 122
Sivas Kongresi, 21, 73
Soğanlı, 65, 98
Soma, 77
Sonyel, Salahi, 140
Sovyet Rusya, 34, 44, 69, 126

Soysal, İsmail, 140
Stalin, 23
Suriye, 3, 6, 35, 41, 44, 45, 62, 73, 81
Süryani, 47
Sykes-Picot, 9

Ş

Şahtahtı, 26, 67, 68, 69, 102, 103, 111
Şam, 81
Şefik Bey, 81
Şevket Paşa, 11
Şimşir, Bilâl N ., 140
Şuşa, 101, 102

T

Tarsus, 38, 92
Taşnak Hükümeti, 28
Taşnak Komitesi, 18
Taşnaklar, 33, 70, 122, 131
Tiflis, 80, 124, 125
Tokat, 57
Tolon, Ahmet Hurşit, 140
Trablusgarp, 9, 10
Trabzon, 27, 31, 47, 86, 91, 92, 105
Trakya, 51, 52, 114
Turan, Şerafettin, 141
Tuzla, 67, 101
Türk - Sovyet Antlaşması, 34
Türkistan, 28
Türkiye, 1, 4, 5, 6, 9, 10, 13, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 59, 62, 65, 72, 73, 74, 81, 86, 87, 88, 90, 91, 93, 98, 99, 106, 107, 108, 111, 112, 118, 120, 121, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141
Türkiye Büyük Millet Meclisi, 13, 39, 86, 88, 111, 112, 125, 126, 130, 131, 132, 133, 141
Türkiye Cumhuriyeti, 6, 50, 134, 135
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı, 50
Türkiye Komünist Fırkası, 118
Türkler, 1, 3, 4, 7, 9, 26, 31, 33, 36, 38, 40, 41, 42, 76, 107, 114, 121, 140

U

Uras, Esat, 141
Urfa, 37, 38, 39, 62, 63, 72, 73, 74, 79, 81, 85

V

Van, 26, 27, 29, 86, 88, 112, 137
Vedi, 30, 89
Vehbi Bey, 118
Venizelo, M., 45, 75
Wilson, 19, 72

Y

Yahudi, 47, 132
Yarbay Emin Bey, 76
Yarbay Şakir Nimet Bey, 76
Yavuz, Ünsal, 141
Yunanistan, 18, 51, 114, 120, 123
Yunan Hükümeti, 46
Yunanlılar, 14, 27, 45, 46, 60, 120, 123
Yusuf Kemal Bey, 28, 125, 133
Yüzbaşı Le Atle, 57

Z

Zarşad, Şuragel, 30
Zaven Efendi, 56, 57
Zaza, 21
Zengisur, 79
Zeydani, 81
Zeytun İsyanı, 35